

ORTA ASYA'DAKİ ESKİ TÜRK YAZITLARI

PROF. DR. ZİYA BÜNYADOV
ARMAĞANI

ULUSLARARASI
TÜRK AKADEMİSİ

ULUSLARARASI ORTA ASYA
ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

ORTA ASYA'DAKİ ESKİ TÜRK YAZITLARI

Prof. Dr. Ziya Bünyadov
Armağanı

ASTANA
2023

Orta Asya'daki Eski Türk Yazıtları. Ziya Bünyadov Armağanı.

Astana: Uluslararası Türk Akademisi / Uluslararası Orta Asya Araştırmaları Enstitüsü, 2023. – 238 sayfa.

Proje Yöneticileri:

Prof. Dr. Şahin Mustafayev,
Dr. Dmitriy Voyakin

Çalışma Grubu:

Dr. Alişer İkrarov, Dr. Napil Bazılhan,
Dr. Nurbolat Bögenbayev, Dr. Ainur Mayemerova

Rusçadan Türkçeye çeviren:

Dr. Elmira Kaljanova

Türk Dünyasının bilge şahsiyetlerinden biri Prof. Dr. Ziya Bünyadov'un doğumunun 100. yılına armağan olarak hazırlanan bu kitap, Ziya Bünyadov'un biyografisi ile Orta Asya'daki Eski Türk yazıtları üzerinde çalışan uzmanların daha önce çeşitli bilimsel dergilerde Rusça yayımlanmış olan makalelerinin Türkçe çevirilerinin yer aldığı bir yayındır. Seçilmiş makalelerin bir araya getirildiği Armağan Kitap; Eski Türk yazıtları alanı uzmanlarına, üniversite öğrencilerine ve İpek Yolu'nun yazılı mirasıyla ilgilenen genel okuyucuya hitap etmektedir.

ISBN 978-601-339-276-9

© Uluslararası Türk Akademisi, 2023

© Uluslararası Orta Asya Araştırmaları Enstitüsü, 2023

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ

Prof. Dr. Şahin MUSTAFAYEV (Türk Akademisi).....5

BİLİM İNSANI ZİYA BÜNYADOV'UN

ŞANLI YAŞAM YOLU İLE ESERLERİ ÜZERİNE.....9

PROF. DR. ZİYA BÜNYADOV'UN KENDİ

KALEMİNDEN YAŞAM ÖYKÜSÜ.....18

ESKİ TÜRK YAZISI

Prof. Dr. Gamircan DAVLETŞİN (Tataristan, Rusya Federasyonu).....21

ESKİ VE ERKEN ORTA ÇAĞ DÖNEMLERİNDE

TÜRK HALKLARININ KULLANDIKLARI YAZILAR:

TEMEL SİSTEMLER

Dr. Nikolay TELİTSİN (Rusya Federasyonu).....35

KAZAKİSTAN'DAKİ ESKİ TÜRK DÖNEMİ YAZITLARI

Dr. Aleksey ROGOJİNSKİY (Kazakistan) 51

ALTIN ELBİSELİ ADAM'IN GÜMÜŞ KABINDAKİ VE ORTA ASYA'DA

BULUNAN BAZI ESKİ TÜRK YAZITLARINDAKİ İŞARETLER:

PALEOGRAFİK KARŞILAŞTIRMALI İNCELEME

Dr. Napil BAZILHAN (Kazakistan).....89

DOĞU VE GÜNEYDOĞU KAZAKİSTAN'DA

BULUNAN ESKİ TÜRK RUNİK HARFLİ YAZITLAR

Dr. Vladimir TİŞİN (Buryatya, Rusya Federasyonu).....104

TALAS KAYA YAZITLARI

Prof. Dr. İgor KIZLASOV (Rusya Federasyonu).....137

YENİ BULUNTULAR: KAP VE BALBAL

ÜZERİNDEKİ RUNİK HARFLİ YAZILAR

Doç. Dr. Taalay ABDİYEV,

Prof. Dr. Kubatbek TABALDİYEV (Kırgızistan).....165

**KENKOL'DAKİ (TALAS VADİSİNİN YUKARI KESİMİ)
YENİ RUN BENZERİ YAZILAR**

Prof. Dr. Kubatbek TABALDIYEV (Kırgızistan),

Luc HERMANN (Belçika),

Dr. Vladimir TİŞİN (Buryatya, Rusya Federasyonu),

Dr. Boris JELEZNYAKOV (Kazakistan).....176

ÖZBEKİSTAN'DA BULUNAN ESKİ TÜRK YAZITLARI

Prof. Dr. Gaybulla BABAYAROV (Özbekistan).....196

**FERGANA'DAKİ EPİGRAFİK YAZITLAR ÜZERİNE
BİR ARAŞTIRMA DENEYİMİ**

Dr. Eldar ASANOV (Özbekistan).....216

ÖN SÖZ

Türk Dünyasının eşsiz başarılarından biri, Orta Çağda yaygın kullanılan runik harfli Eski Türk yazısıdır. Bu özgün yazı, ayrıca dünya medeniyetinin de en büyük miraslarından biridir. Bu yıl Eski Türk yazısının Vilhelm Thomsen tarafından çözülmesinin 130. yıl dönümünü kutlamaktayız. Burada araştırmacıların iyi bildikleri Bilge Kağan, Kültegin, Bilge Tonyukuk yazıtlarından söz etmek gerekir. Bu bağlamda Eski Türk yazıtlarının araştırılmasına büyük emekler veren V. Thomsen, W. Radloff, N. M. Yadrintsev, A. O. Heikel, Ye. N. Klements, H. N. Orkun, G. J. Ramstedt, S. Ye. Malov, A. N. Bernştam, S. G. Klyaştorıny, İ. A. Batmanov, D. D. Vasilyev, Ç. Cumagulov, A. S. Amanjolov, İ. V. Kormuşın, İ. L. Kızlasov ve daha birçok bilim insanını anmalıyız.

Orta Asya'da 551 yılında bahadır atalarımız Bumın, İstemi, Mukan, Niri, Tarduş, Tong Yabgu kağanlar kağanlık kurmuş, çok geçmeden doğuda Kore yarımadasına, batıda Demirkapı'ya, güneyde Şantung

ovasına, kuzeyde Sibiryâ ormanlarına kadar uzanan geniş coğrafyada pek çok Türk hüküm sürmüştür.

Eski Türk yazıtları, günümüz Moğolistan, Altay bölgesi, Güney Sibiryâ, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Doğu Türkistan, Turfan, Tibet, Doğu Avrupa, Kafkasya topraklarında bulunmuştur. Bu, Avrasya'nın tamamını kapsayan devasa bir coğrafyadır. Eski Türk yazısı, çağdaş Türk topluluklarının özgün manevi kültürünün kanıtı ve ortak kutsal değerlerinden biridir.

Türk Kağanlığının batı kanadında da ilk kağanlık döneminde uluslararası siyasi, diplomatik, ekonomik, askerî ve benzeri ilişkilerde Soğd, Brahmi ve diğer yazılar kullanılmıştır. Örneğin Türkler, İpek Yolu üzerindeki ticarete Soğdlulardan aracı olarak sıklıkla yararlanmışlardır. Dolayısıyla Türkler Soğdlular ve diğer etnik gruplarla kültürel temaslarda bulduklarından devletlerarası ilişkilerde eski Soğd, Brahmi ve diğer yazılara başvurmuşlardır.

Örneğin, İstemi Kağan'ın oğlu Tarduş Kağan (576-603), ondan sonra Dulyuy Yabgu Kağan (604-611), Şikoey Kağan (611-618) ve Tong Yabgu Kağan (618-630); Şaş, Kanka, Fergana ve Buhara bölgelerindeki darphanelerde dolaşım amaçlı bitişik eski Soğd yazısını bulunduran bakır madenî paralar çıkarmaya başlamışlardır. Sikkelerin ön yüzüne kağanların, hükümdarların isimleri yazılmıştır. “Tarduş Kağan”, “Tong Yabgu Kağan Panı (para)”, “Bu sikke, Şaş Tegin Hükümdarı”, “Hükümdar Yençu”, “İl Tegin”, “Şaş Hükümdarı”, “Hükümdar Tegin”, “Saç Hükümdarı İlteber”, “Saç Hükümdarı Tudın” gibi sikkeler dolaşımdaydı.

VII. yüzyılın ortalarında, Türk İmparatorluğunun refah döneminde Türk Kağanlığının merkezi olan Orhun Nehri boyunca Türk yazısının meydana getirildiği söylenebilir. Araştırmacılar, bu yazının diğer dünya yazılarından farklı bir hece-işaret (damga) harfi” yazısı olduğunu belirtmişlerdir. Çinlilerin Zhou Shu Vakayinamesi’nde: “Onların yazıları Hu (Soğd) yazısına benzer” diye anlatılır. Eski Türk yazısının henüz bize ulaşmayan ilk örneği kâğıt, deri, tahta veya taş üzerine yazılmış olmalıdır. Keşfedilen yazıtlar Türkolojide “Orhun yazıtları”, “Altay yazıtları”, “Yenisey yazıtları”, “Talas yazıtları”, “Kazakistan yazıtları”, “Özbekistan yazıtları”, “Turfan yazıtları”, “Kafkasya yazıtları” gibi bulunduğu bölgenin adına göre adlandırılmıştır.

Görüldüğü gibi Kazakistan (İrtiş, İle, Seyhun, Ural vb.), Kırgızistan (Talas ve diğer bölgeler), Özbekistan (Taşkent, Fergana ve diğer bölgeler) sınırlarında Eski Türk yazısını bulduran çok sayıda yazıtlara, kaya metinlerine rastlanmaktadır. Bu durum, o dönemde Eski Türk yazısının yaygın kullanımının net kanıtıdır. Yakın zamanlarda keşfedilen yazıtlar, metinler üzerinde çalışmalar devam etmektedir.

Bu bağlamda, Uluslararası Türk Akademisi ve Uluslararası Orta Asya Araştırmaları Enstitüsünün ortak projesi çerçevesinde “Orta Asya'daki Eski Türk Yazıtları” adı altında toplanan ilmî makaleleri Prof. Dr. Ziya Bünyadov Armağan Kitabı’nda dikkatinize sunmaktayız. Seçilmiş makalelerin yer aldığı Armağan Kitapta Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve diğer ülkelerin tanınmış Türkologları, arkeologları ve tarihçilerinin Orta Asya'daki Eski

Türkçe yeni buluntular ve yazıtlarla ilgili bilimsel yazılarına yer verilmiştir.

Elinizdeki yayın; Türk Dünyasının büyük evladı, Azerbaycan Bilimler Akademisi'nin aslî üyesi, Türk Tarih Kurumu muhabir üyesi, tanınmış Doğu bilimci, Türkolog, tarihçi ve parlak bilim insanı Ziya Bünyadov'un anısı ile doğumunun 100.yıl dönümüne ithaf edilmiştir.

Türk Akademisi Başkanı
Prof. Dr. Şahin Mustafayev

Prof. Dr. ZIYA BÜNYADOV
(1923-1997)

BİLİM İNSANI ZİYA BÜNYADOV'UN ŞANLI YAŞAM YOLU İLE ESERLERİ ÜZERİNE

Ziya Bünyadov, 21 Aralık 1923'te, günümüzde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin şehirlerinden biri olan Hazar Denizi kıyısındaki Astara kasabasında doğdu.

Babası Musa Bünyadov (1895-1961), Azerbaycan'ın tanınmış ve saygın Bibiheybat bilim şeyhleri ailesindedir. Askerî tercümanlık yapmış ve devrimden çok önce Ataman Lehov'un Kazak tümeninin bir alayında görev almıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında İran sınırlarındaki savaflara katılan Musa Bünyadov, beş altı dil biliyordu.

Ziya Bünyadov'un kendisi ana dili dışında Rusçaya ileri seviyede hâkimdi ve akıl hocası, danışmanı ünlü Doğu bilimci Ye. A. Belyayev'in de belirttiği gibi Rusçayı birçok Rustan daha iyi konuşuyordu.

Çocukluğunda babasından öğrendiği Kuran Arapçasını da biliyordu.

Ziya Bünyadov 1939 yılında, ailesinin Astara'dan taşındığı şehir Göyçay'daki okuldan 16 yaşında mezun oldu ve Bakü Piyade Okulu'na kaydolabilmek için doğum tarihi ile yılının rakamlarının yerlerini değiştirerek yaşına iki yıl ekledi. 1941 yılının Mayıs ayında teğmen rütbesiyle okuldan mezun oldu ve Besarabya'ya, Almanya ile savaşın ilk gününü karşıladığı Bender şehrine görevlendirildi. Savaşın sonuna kadar orduda müfreze, bölük ve tabur komutanı olarak aktif görev aldı. Kafkasya savunmasına (Mozdok ve Tuapse

savaşları), ardından da kurtarılmasına katıldı. Daha sonra Ukrayna, Moldova, Belarus, Polonya'da savaştı, Berlin'i ele geçirdi.

1945 yılının Ocak ayında Yüzbaşı Bünyadov 123. Ordu Bölüğü'nün komutanlığına atandı. Manguşev köprübaşından hareket eden ve Ziya Bünyadov'un komutanlığında bulunan bölüğe Pilica nehri üzerinden geçen 80 metrelik mayınlı bir köprüyü ele geçirme, düşmanın köprüyü havaya uçurmasını önleme ve 89. Muhafız Tümeni'nin ana tüfek birlikleri gelene kadar köprünün güvenliğini sağlama görevi verildi. Emir yerine getirildi ve 123. Ordu Bölüğü Oder'de Bahar operasyonuna önemli katkıda bulundu. Bu çatışmada 670 askerden sadece 47'si hayatta kalabildi.

27 Şubat 1945 tarihinde Yüzbaşı Ziya Bünyadov, savaşlarda gösterdiği cesaret ve kahramanlık ile muharebe görevlerinde sergilediği başarılarından dolayı birçok askerî ödüllere layık görüldü.

Savaş sırasında birkaç kez yaralandıysa da her seferinde görevine geri döndü. Savaş sona erdikten sonra, 1945 yılının Mayıs ayından 1946 yılının Mayıs ayına kadar Berlin'in Pankow ilçesinin askerî komutanının yaveri olarak çalıştı. 1946 yılının Haziran ayında yedekte beklemek üzere subaylık görevine son verilen Ziya Bünyadov, babasının attığı temeller üzerinde Doğu bilimci olmaya karar verdi.

1946 yılının Eylül ayında Moskova Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nü kazandı ve 1950'de mezun olduktan sonra aynı enstitünün doktora programına kaydolundu. Danışmanlığını ise döneminin tanınmış Arabisti profesör Ye. A. Belyaev üstlendi. Ziya Bünyadov'un Arabist ve Orta Çağ tarihçisi olarak yetişmesinde ve daha sonraki çalışmalarında danışmanının büyük etkileri olmuştur. Sonuç olarak Ye. A. Belyayev'in başkanlık ettiği bölümde "İtalyanskiy İmperializm v Afrike (Afrika'da İtalyan Emperyalizmi)" konulu doktora tezini tamamladı ve 1954 yılının Mayıs ayında başarıyla savundu. Ziya Bünyadov, çalışmalarına Moskova'da devam etme ve yurtdışında çalışma tekliflerini reddederek Bakü'ye döndü. 1954 yılının Ağustos

ayında Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü'nde kıdemli bilim uzmanı olarak göreve başladı. 1958-1959 yılları arasında Bakü Devlet Üniversitesi Doğu Araştırmaları Fakültesi'nde dersler verdi.

1964-1981 yılları arasında Yakın ve Orta Doğu Halkları Enstitüsü'nde Orta Çağ Doğu Tarihi bölümüne başkanlık etti.

Nisan, 1981-Ocak, 1986 arasında Azerbaycan Bilimler Akademisi Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nün müdürlüğünü yaptı.

1965 yılında profesör unvanı verildi.

1967 yılında Azerbaycan Bilimler Akademisi'nin muhabir üyeliğine, 1976 yılında da aslî üyeliğine seçildi. 1990 yılında Azerbaycan Bilimler Akademisi Başkan Yardımcısı oldu. 1980 yılından itibaren Azerbaycan Ansiklopedisi'nin Baş Editörler Kurulu üyesi oldu.

Ziya Bünyadov, temel araştırmalarıyla sosyal bilimlere, millî tarih ve Doğu çalışmalarına değerli katkılar sağlayan çok önemli bilim insanları arasında yer almaktadır. Arap Halifeliği, Azerbaycan, Kafkasya, Orta Asya ve komşu ülkelerin Orta Çağ dönemindeki tarihi alanında önde gelen bir uzman olan profesör Ziya Bünyadov, bu alanda haklı olarak bilim çevresi ile okurların büyük takdirini kazanmıştır. Bilim insanı Ziya Bünyadov'un şanlı ve önemli yaşam yolu, verimli ve çok yönlü bilimsel, pedagojik ve sosyo-politik faaliyetleri, kendisinin gerçek anlamda çok yönlü, çalışkan ve tükenmez enerjiye sahip biri olduğunun ispatıdır.

Ziya Bünyadov'un Azerbaycan'ın Orta Çağ tarihi alanında önemli bir araştırmacı ve yetkin bir uzman olduğunu gösteren, ona ün kazandıran ve hak ettiği takdiri sağlayan eser, "VII-IX. Yüzyıllarda Azerbaycan" (1965) adlı monografisi olmuştur. Bu çalışma, tarih araştırmalarında İslam hâkimiyeti dönemindeki Azerbaycan tarihine ilişkin ilk çalışmadır.

Çok çeşitli Arap, Fars, Türk, eski Ermeni ve Gürcü kaynaklarının, az bilinen yazılı eserler ile Orta Çağ yazarlarının eserlerinin kapsamlı

incelenmesine ve eleştirel tahlillerine dayanan söz konusu çalışmada İslam hâkimiyeti öncesi ve sırası dönemlerindeki Azerbaycan'ın sosyal, ekonomik ve siyasi yaşamının bütüncül manzarası sunulmuştur. Azerbaycan'ın Orta Çağ dönemi tarihinin birçok temel sorununun derinlemesine ve kapsamlı bir şekilde ele alındığı çalışmada özellikle Bâbek'in önderliğindeki Hürremîler hareketi şeklinde yansıyan yerli ahalinin dışarıdan gelenlere karşı ayaklanmasına yer verilmiştir. Aynı konu üzerindeki araştırmalarını derinleştiren Ziya Bünyadov, 1978 yılında "Gosudarstvo Atabekov Azerbaydjana (1136-1225 gg.) (Azerbaycan Atabeyleri Devleti) (1136-1225)" adlı büyük eserini yayımlamıştır. Bu eser, Azerbaycan'ın Doğu Rönesansı olarak adlandırılan dönemdeki ekonomik, sosyal ve kültürel gelişim sorunlarıyla ilgili yaptığı uzun süreli çalışmaların bir meyvesidir. O dönem Azerbaycanının Ziya Bünyadov tarafından titizce araştırılmış olan siyasi tarihi konularının yanı sıra kitap, XII. yüzyılın ikinci yarısı ile XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Azerbaycan, Kuzey İran ve Orta Doğu'daki diğer bazı feodal hanedanlıkların hükümdarları olan İldenizlilerin, Azerbaycan Atabeyliği'nin ekonomik ve sosyal yaşamının çeşitli yönlerini, o dönem Kafkasyasının siyasi durumunu yansıtan birçok değerli ve ilk kez bilimsel çevreye sunulan bilgiler içermektedir. Ziya Bünyadov adı geçen çalışmasında, sadece Azerbaycan ve komşu ülkelerin Orta Çağ tarihinin yeterince araştırılmamış birçok konusunun daha da incelenmesi için değil, aynı zamanda feodal yapı tarihinin düğümlü sorunlarının, Doğu'da feodalizmin gelişiminin genel yasaları ile özelliklerinin teorik olarak anlaşılması için de son derece önemli bir dizi derinlemesine tartışılmış bilimsel sonuçlar çıkarmış ve genelleme yapmıştır.

Ziya Bünyadov'un "Azerbaycan Atabeyleri Devleti" eseri, Azerbaycan ve komşu ülkelerin tarihinin pek araştırılmamış döneminin aydınlatılmasına önemli katkı olarak bilim çevresinde ilgiyle karşılanmış, takdir edilmiştir.

Çalışma, 1980 yılında bilim ve teknoloji alanında Azerbaycan Devlet Ödülüne layık görülmüştür.

Bilim insanı Ziya Bünyadov, feodalizm dönemindeki Azerbaycan tarihi ve coğrafyası, Orta Asya, Kafkasya ve komşu bölgelerin tarihi üzerine çok değerli Orta Çağ yazılı kaynaklarının yorumlu çevirileri ve yayını alanına da büyük katkılar sağlamıştır. Bilim insanı tarafından çevrilen ve yayımlanan kaynaklar, Orta Çağ tarihçiliğinin birçok dalına ilişkin eşsiz ve kapsamlı bilgiler içermektedir.

XIV. yüzyılın sonları ile XV. yüzyılın başlarında yaşamış olan Abdürreşîd el-Baküvî'nin "Kitâbü Telhîşi'l-âşâr ve 'acâ'ibi'l-meliki'l-kaħhâr" (Moskova, 1971) adlı eseri, bir Bakülü tarafından derlenen ve bilinen ilk coğrafi eserdir. XIII. yüzyıl yazarı Şihâbüddîn Muhammed en-Nesevî'nin "Sîretü's-Sulţân Celâlidîn Mengübertî (Jizneopisaniye Sultana Calal ad-Dina Mankburnıy. Bakü, 1973; Pamyatniki Pis'mennosti Vostoka. Rusya Bilimler Akademisi. Moskova, 1996)" adlı eserinde Harezmsahlar Devletinin, günümüzde İran, Irak, Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve Anadolu'ya dahil olan ülke ve bölgelerin Moğol istilası öncesindeki siyasi tarihi yer almaktadır.

XIII. yüzyıl yazarı Sadreddin Ali b. Nâsır el-Hüseynî'nin "Aħbârü'd-devleti's-Selcûkıyye" (Moskova 1980) adlı eseri, Azerbaycan Atabeyliği ve onların Selçuklu Devletinin sultanlarıyla ilişkileri, İldenizlilere karşı oluşturulan Gürcü-Şirvan ittifakı ve Selçukluların askerî güçleri hakkında eşsiz bilgiler içeren, XII. yüzyılın sonu Kafkasya ve Kuzey İran tarihiyle ilgili temel kaynaklardan biridir.

Geniş okuyucu kitlesi tarafından pek bilinmeyen X. yüzyıl Arap tarihçisi İbn A'sem el-Kûfi'nin üç ciltlik "Kitâbü'l-Fütûħ" adlı eserinden derlemeler (Kniga Zavoyevaniy. Bakü, 1981), Arap

fetihleri dönemindeki Azerbaycan ve Dağistan hakkında tamamen yeni, diğer eserlerde sunulan bilgilerden farklı bilgiler içermektedir.

XIII. yüzyıl yazarı Yâkût el-Hamevî'nin "Mu'cemü'l-büldân" ve XIV. yüzyıl yazarı Hamdullah el-Müstevfi'nin "Nüzhetü'l Kulûb" (Bakü, 1983) adlı eserlerinden seçilmiş bölümlerin yorumlu çevirilerinde Moğol istilasından önceki ve sonraki Azerbaycan şehirlerinin görülmeye değer çeşitli yerlerinin tasvirleri yapılmış, tarih ve etnografya üzerine pek çok ilginç bilgiler verilmiştir.

XV. yüzyıl yazarı Celâleddîn Süyûtî'nin "Keşfü's-şalşale 'an vaşfi'z-zelzele" (Bakü, 1983) adlı eserinin Z. Bünyadov ve J. İskenderov tarafından yapılan yorumlu çevirisi, Orta Çağ Arap deprem bilimi hakkında kapsamlı bilgiler içermektedir.

Ziya Bünyadov'un XI. yüzyılın önde gelen tıp bilimcisi ve cerrahı Ebu'l-Kasım ez-Zehrâvî'den 1983 yılında yaptığı "Traktat o Hirurgii i Instrumentah (Cerrahi ve Aletler Üzerine İnceleme. Moskova, 1983)" adlı çevirisi tıp ve tarih çevrelerince hayranlıkla karşılanmıştır. Adı geçen önemli eser, anatomik ve fizyolojik, tıbbi verilerin yanı sıra aletler ve şifalı bitkiler hakkında da zengin bilgiler bulundurmaktadır.

Ziya Bünyadov'un Orta Çağ kaynaklarında keşfettiği astronomi verileri sayesinde uzmanlar Kreutz ailesinin kuyruklu yıldızlarının ve hatta Halley kuyruklu yıldızının yörüngelerindeki boşlukları doldurmayı başarmışlardır.

Ziya Bünyadov, Mkhitar Gosh'un Albanya (Kafkasya Albanyası) ve Azerbaycan'ın VII-XII. yüzyıllarda Gürcistan'la ilişkileri hakkında geniş kanıtlı bilgiler içeren "Alban Salnamesi (Albanskaya Hronika)" adlı değerli kaynağını; Johannes de Galonifontibus'un araştırmalarını ("Svedeniya o Narodah Kavkaza (1404 Yılında Kafkasya Halkları Hakkında Bilgiler)"; çağdaş Türk tarihçisi ve bilim insanı Bahriye Üçok'un "İslam Devletinde Kadın Hükümdarlar" adlı kitabını ilk kez Rusçaya çevirmiş ve yayımlamıştır (Jenşçiny-Pravitel'nitsiy v Musul'manskih Stranah. Moskova, 1983). Ziya Bünyadov ayrıca

Mahmûd b. Halîl el-Halebî'nin (XV. yüzyıl) “Târîhu'l-Emîr Yaşbek ez-Zâhirî (Pohod Emira Yaşbeka, Bakü 1985)” çalışmasının, XVII. yüzyıl yazarı İbrahim Peçevî'nin Kafkasya, Moldavya ve Orta Asya hakkında çok değerli bilgiler içeren tarih eserinin ve “Anonimnaya Armyanskaya Hronika 1722-1736 gg. (1722-1736 Yılları Anonim Ermeni Vakayinamesi. Bakü, 1988)” adlı eserin yorumlu çevirilerini yapıp yayımlamıştır. Bilim insanı Ziya Bünyadov'a saygılı Orta Çağ tarihçilerinden biri olarak ün kazandıran eserler, içeriklerin derin, genellemelerin özgün ve sonuçların kanıtlı olması ile benzer araştırmalardan ayırt edilir.

“Gosudarstvo Horezmşahov-Anuşteginidov (1097-1231) (Harezmsahlar-Anuşteginler Devleti (1097-1231). Moskova, 1987)” adlı monografisi Harezmsahların dördüncü hanedanının hüküm sürdüğü döneme, Orta Asya ve komşu ülkelerin yaklaşık 140 yıllık tarihine ayrılmıştır. Bahse konu kitapta Harezim merkezli devletin ortaya çıkışı, gelişimi ve çöküşü anlatılmıştır. 1991 yılında V. Memmedaliyev ile birlikte Kur'an-ı Kerim'in Azerbaycan diline tercümesini yayımlamıştır. Yorum ve notlar bilim insanı Ziya Bünyadov'a aittir. Tâceddin es-Selmânî'nin “Tarihname” eserini (Bakü, 1991), Endelüslü bilgin Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin “Kitâbü'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk” adlı en eski Türkçe-Arapça sözlüğünü (Bakü, 1992), Nizâmeddin Şâmî'nin (XIV. yüzyıl) “Zafername” eserini, Selânikî Mustafa Efendi'nin “Tarih-i Selânikî: 1563-1600” ve Solakzâde Mehmed'in “Tarih” eserlerini (Bakü, 1992) tercüme etmiştir. İlk Azerbaycanlı bilim adamı Abbaskulu Bakıhanov'un “Gülistan-i İrem” adlı tarihî eserinin el yazması çalışmalarını yayına hazırlamış, 950'nin üzerinde yorum ve not eklemiştir (Bakü, 1991).

Hayatının son döneminde Azerbaycan'ın XX. yüzyıl tarihi ile ilgilenen ve KGB arşivlerine erişimi elde eden tarihçi, hakikati sağlamak adına aktif çalışmalarına başlamış ve “Krasny Terror

(Qırmızı Terör)” kitabını yayımlayarak (Bakü, 1993) politik baskı ve sürgüne maruz kalanların itibarlarını iade etmiştir.

Azerbaycan'daki Orta Çağ tarihi üzerine uzmanlaşan arabistler okulunun kurucusu ve başkanı olan Ziya Bünyadov'un bilgili Doğu bilimcilerin yetiştirilmesinde de önemli katkıları olmuştur. Yetenekli bilim insanı ve eğitimci olarak Irak ve Suriye Arap ülkeleri için bilim insanı yetiştirilmesinde önemli roller üstlenmiştir. 10'dan fazla bilim adayı tezine danışmanlık yapmış ve 12 bilim doktoru tezi savunmasında muhalif üye olmuştur.

Birçok yurt içi ve uluslararası bilimsel etkinliklere katılan Ziya Bünyadov, yabancı bilim insanlarıyla yapılan toplantılarda bilimi hakkıyla temsil etmiştir. Türk Tarih Kurumu'nun VI-XII. kongrelerine, 1973 yılında Bağdat'ta düzenlenen Dünya Tarihçiler Kongresi'ne, Tokyo'daki XXXI Uluslararası Doğu Bilimciler Kongresi'ne katılmıştır. 1982 yılında Türk Tarih Kurumu'nun muhabir üyeliğine seçilmiştir.

1988 yılının Mayıs ayında Aral Gölü'nü Kurtarma Komitesi'ne dahil edilmiştir. 24 Eylül 1988 tarihinde, Ürgenç şehrinin (Harezmi) 340. yıl dönümü kutlamaları çerçevesinde Harezmi edebiyatı ve tarihi alanındaki çalışmaları ve Aral Gölü sorunlarının çözümüne yaptığı büyük katkılarından dolayı Ziya Bünyadov'a ilk Ürgenç Şehri Fahri Vatandaşı unvanı ve ilgili belge takdim edilmiştir.

1990 yılında Kur'an-ı Kerim'i Azerbaycan diline çevirdiği için Hacı Zeynelabidin Tağıyev Ödülü'ne, 1993 yılında da Abbaskulu Bakıhanov'un “Gülistan-i İrem” eserinin tefsir baskısı için A. A. Bakıhanov Ödülü'ne layık görülmüştür.

Ziya Bünyadov'a 1993 yılında Astara Onursal Vatandaşlığı, 1994 yılında ise Göyçay Onursal Vatandaşlığı unvanları verilmiştir.

Ziya Bünyadov, Azerbaycan'da bağımsızlıktan sonra yaşanan siyasi süreçlerin dışında kalamamış, Yeni Azerbaycan Partisi Başkan Yardımcısı olmuş ve 1995 yılında ülke parlamentosuna, Azerbaycan

Cumhuriyeti Millî Meclisi Uluslararası İlişkiler ve Parlamentolar Arası İlişkiler Daimi Komitesi üyeliğine seçilmiştir.

21 Şubat 1997 tarihinde vefat eden Ziya Bünyadov'un sıra dışı yaşamında farklı insanlarla tanışma ve buluşmalarla dolu pek çok ilginç hikâye ve olay örgüsü mevcuttur. Kendisinin aşırı sert bir karaktere sahip olduğuna dair söylentiler gerçeği yansıtmamaktadır. Ziya Bünyadov, son derece cana yakın ve duyarlı, iyi mizahı takdir eden ve kendisi de bu nitelikten yoksun olmayan bir insan olmuştur. Ancak hayatta her şeyden önce disipline önem vermiş, bunu kişiliğin ana göstergesi diye bilmiştir. Eski bir asker olarak disiplini insan karakterinin temel niteliği saymıştır. Ziya Bünyadov, Kahramanlık Yıldızı Madalyası'nı şehit düşen askerlerinin de ödülü olduğuna inanarak hep gururla taşımıştır.

Ölümünün ardından Azerbaycan biliminin gelişimine büyük katkılarından dolayı 1998'de Azerbaycan'ın yüksek ödülü İstiklal Nişanı ile taltif edilen Prof. Dr. Ziya Bünyadov, doğumunun 100. yılında Türk Dünyasının kendini bilime adayan seçkin şahsiyetlerinden biri olarak yâd edilmektedir.

**PROF. DR. ZİYA BÜNYADOV'UN
KENDİ KALEMİNDEN YAŞAM ÖYKÜSÜ**

Автобиография

Я, Бухарин Георгий Мусатович, родился 21 декабря 1923 года с. м.р. Актюбинская обл. в семье служащего. После окончания средней школы в 1939, поступил в Башкирские механические курсы, которые закончил в 1941. Принимал участие в боях на территории Великой Отечественной войны в должностях командира взвода, командира роты, был дважды ранен и контужен, награжден орденом Отечественной войны I степени, 27 орденов и 45 медалей. 27/11-45 г. мне было присвоено звание Героя Советского Союза, в 1945 г. вышел из армии и поступил в Московский институт иностранных языков в 1946 г. закончил институт и два года работал в аспирантуре. В 1947 г. занял кафедру в институте государственности. С 1952 по 1962 г. работал инж. конструктором в институте проектирования Актюбинск. с мая 1964 по август 1982 г. был зав. отделом института НБСХ, с августа 1981 по январь 1987 г. работал директором института проектирования и с июля 1987 по настоящее время работаю зав. отделом того же института.

В 1964 г. защитил докторскую диссертацию, в 1965 г. был утверждён в звании профессора, в 1967 г. был избран членом-корреспондентом

Ан Агарт СССР, а с 1971. а каге мекон
кагасар Ордонор "Окис-агасар" пол-
нони, ани глаго логаси Загасарни Агас-
сандане, Загасарни додран каге Агас.
СССР.

возмозакни нон, нон агас а сандане
не он.

5/17/81

Возмозакни

ESKİ TÜRK YAZISI

Prof. Dr. Gamircan DAVLETŞİN
Kazan Devlet Üniversitesi
Tataristan, Rusya Federasyonu

Kaynaklar ve bilimsel araştırmalar, Eski Türklerin daha kadim zamanlarda devlet sistemine ve bu sisteme bağlı yazılı bir kültüre sahip olduğunu belirtmektedir. Kazak yazar Olcas Süleymenov, geniş yankı uyandıran “Az i Ya” adlı eserinde Türk halklarının yazılı kültürünün Sümer, Asur ve diğer kavimler arasında bile bulunduğunu yazmıştır [1]. Yazar, “Tarih Öncesinde Türkler. Kadim Türk Dillerinin ve Yazılarının Kökeni Hakkında” adlı diğer eserinde de gözlemlerini geliştirmeye devam etmiştir. Yazarın her iki çalışmasının esas araştırma anlayışını “karanlık hususları” çözümlerken “ailenin” dışına çıkma ve “komşu” dillerin ambarlarına da göz atma çabası oluşturmuştur [2].

Uzun yıllar bilim insanların dikkatlerini İdil ve Ural bölgelerinde bulunan ve V-VII. yüzyıllara ait para, altın ve gümüş kaplar üzerindeki yazılar çekmiştir. A. G. Möhammadi bu buluntuların hâlâ efsanevi Eski Türk uygarlığı olarak kabul edilen Turan’a (Türkçe ve Farsça) veya Kangju’ya (Çince) ait olduğunu belirtmiştir. Bilim insanı, eşyaları V-VII. yüzyıllarda İdil ve Çulman bölgesinde yaygın olan İmenkov Arkeolojik Kültürüyle ilişkilendirmiştir. Turan buluntuları, eskilerin zengin, bugüne kadar bilinmeyen manevi kültürünü keşfetmeyi mümkün kılmıştır [3].

Türk Dünyasının artık bir aksiyom hâline gelen köhne algısı sorgulanmaya devam etmektedir. Yukarıdaki ve diğer görüş ve keşifler sadece varsayım olarak mı kalacak yoksa onları pekiştirecek ve doğrulayacak yeni olgular mı ortaya çıkacak, bunu zaman gösterecektir.

Türklerin ana vatanı, medeniyetlerinin merkezi olarak genelde Orta Asya, Moğolistan, Altay ve Sibiryaya kabul edilir. Bu bölgelerde Hunlar ve onların soyundan gelen Eski Türkler; Çin, İran, Hindistan, Bizans gibi devletleri iyi bilen, bu devletler aracılığıyla antik dönemin tüm kültürünü yakından tanıyan ve tüm bu devletlerin kültürlerinden etkilenen devasa ve güçlü devlet birliklerini kurmuşlardır.

Kaynaklardan Hunların Hint alfabesini (Brahmi?) kullandıkları bilinmektedir [4]. Bunun Turan yazısı olma ihtimali de vardır. Yazı işleri de sosyal gereksinimleri karşılayacak şekilde yürütülmüştür. Devlet açısından önemli belgelere, “Şanyu Hun Devlet Mührü” ibaresini bulunduran Şanyu mührü basılmıştır [5].

Eski Türkler; Soğd, Mani ve Brahmi alfabelerine vâkıf olmuşlardır. Erken dönemde Soğd yazısının Türk Kağanlığının resmî devlet yazısı seviyesine yükseltildiği bile olmuştur.

VIII. yüzyılda ortaya çıkan Brahmi yazısı, heceli eski Hint yazısı olarak kabul edilir. Eski Türkler bu alfabeyle kullanırken alfabede bazı değişiklikler yapmışlardır. Brahmi alfabesiyle yazılan çeşitli kitaplar ve Budizme ait metinler içeren, dini yaygınlaştırma amacı taşıyan kağıt tomarlar çok yaygın olmuştur [6].

Mani yazısı, adından da anlaşılacağı gibi, bu dinin taraftarları arasında yaygınlaşan bir yazı idi. Manihaizmin kutsal yazıları bu alfabeyle yazılmıştır. Eski Türkler, ortak bir dinleri olmasına rağmen, Mani dininden de etkilenmişlerdir (örneğin, ruhların kötü ve iyi olarak ayrılması). Hatta 763 yılında Manihaizm, Uygur Kağanlığının resmî dini ilan edilmiştir. Ancak daha sonra yerini Budizme bırakmıştır

[7]. 930 yılında kaleme alınan, sıkça Eski Türk batıl ve boş inançlar ansiklopedisi olarak adlandırılan “Fal Kitabı” (Eski Türkçede “İrk bitig”), Çin kâğıdına runik alfabeyle yazılmıştır [8].

Bitişik Palmira yazısına dayanan Mani alfabesi, Türkler tarafından kullanılmadan çok önce ortaya çıkmıştır [9]. Palmira alfabesi ise Orta Arami (M.Ö. V-III. yy.) yazısından oluşturulmuştur. Eski Türkler söz konusu alfabeği Soğdlu öğretmen ve akıl hocalarından neredeyse olduğu gibi kabul etmişlerdir. Eski Türklerde Mani alfabesine sadece el yazmalarında rastlanır.

Uygur alfabesi de Mani alfabesi gibi Süryani-Arami alfabesine dayalı olarak ortaya çıkmıştır. Bu alfabe, özellikle Uygurlar arasında çok yaygın olduğundan Uygur alfabesi adını almıştır.

Uygurlar, Soğd yazısını kendi dillerine uyarlarken doğal olarak bazı değişiklikler yapmışlardır. Uygur alfabesi, Uygur Kağanlığı döneminde (745'ten sonra), Mani dininin Uygurlar arasında yaygınlaşmaya başladığı (763'te resmî din olarak kabul edilmiştir) dönemde benimsenmiştir. O dönemler yatay yazı kullanan Uygurlar, Budizmle birlikte dikey yazıyı daha çok kullanmaya başlamışlardır. Yukarıdan aşağıya ve soldan sağa yazılar, aynı şekilde okunup yazılmıştır. Söz konusu alfabe, basitliği nedeniyle geniş bir uygulama bulmuştur [10]. Ancak o döneme ait yazılı eserler, esasen Manicilerin, Budistlerin ve Nasturilerin kutsal kitaplarının Uygurcaya tercümelerinden ibarettir.

Uygurlar, yazı dillerini diğer Türk halklarından daha önce oluşturmuş ve Çin ile Maveraünnehir arasındaki bölgede kültürel açıdan en gelişmiş etnik grup hâline gelmişlerdir. Zamanla, İslam öncesi dönemde Uygur alfabesi Türklerin kullandıkları en yaygın alfabe olmuştur. Uygurlarda ayrıca ksilografi yöntemiyle gerçekleştirilen kitap basımı da gelişmiştir [11].

Uygur alfabesi uzun ömürlü olup Mançularla Moğollar tarafından da benimsenmiştir. Bu alfabeyi ayrıca XIV-XV. yüzyıllarda Orta Asya'da Timur taraftarları ve XIII-XV. yüzyıllarda İdil bölgesinde Cuci'nin torunlarının temsilcileri kullanmışlardır.

Yine de Orta Asya Türklerinin en eski yazısı runik yazı olarak kabul edilmektedir. Aslında runlar, sert bir yüzeye kazınmış harflerdir. Nitekim ilk Türk yazıları taşların üzerinde görülmüştür. Bu yazılar ilk Sibiry'a'daki Yenisey kıyılarında ve Moğolistan'daki Orhun Nehri kıyılarında bulunduğu için Orhun-Yenisey yazıtları olarak adlandırılmaktadır. Daha sonraları runik yazılı buluntuların coğrafyası genişlemiş, Türklerin yaşamış oldukları ve Avrasya'nın önemli topraklarını kaplayan Baykal, Moğolistan, Yenisey, Lena, Altay, Doğu Türkistan, Kuzey Kazakistan, Fergana, Kuzey Toharistan, Kuzey Kafkasya, Tuna, Malezya ve İdil bölgesi sınırlarında bulunmuştur.

Eski Türklerin runik yazısı birçok bilim insanı tarafından incelenmiştir. Özellikle de N. Yadrintsev, W. Radloff, S. Malov, A. Şçerbak, D. Nasilov, S. Bayçorov, baba ve oğul L. ve İ. Kızlasovlar, S. Klyaştorıny, D. Vasilyev, J. Clauson, A. Von Gabain gibi bilim insanları bu araştırmalara büyük katkılar sağlamışlardır.

552 yılında Türk Kağanlığı kurularak bir süre sonra Orta Asya'dan İdil bölgesine kadar geniş bir alana yayılmıştır. Böylesine geniş bir alanda, ortak ve çoğunluk için anlaşılır bir iletişim sağlamak, yazı olmadan mümkün değildi. Ayrıca Türk Kağanlığı ilk baştan çeşitli ülkelerle diplomatik ilişkiler tesis etmişti. Yazısız diplomasiyi de sürdürmek imkânsızdı.

Runik alfabe, Arap ve Latin alfabeleri gibi dinî amaçlarla kullanılmamıştır. Eski Türk runik harfleri iletişim ihtiyacını karşılamak için hükümdarın emriyle oluşturulmuş bir yazı sistemiydi [12]. Eski Türk runik yazısı, köken bakımından Arami alfabesiyle ilişkili Soğd alfabesine dayanmaktadır. Bazı bilim insanlarına göre

Soğd alfabesinin Türk diline uyarlanması sırasında eksik sesli harflerin yerine Yunan harfleri eklenmiştir [13]. Ancak bu alfabe, basit bir Soğd ve Yunan harfleri dizisinden ibaret bir alfabe olmamıştır. Zira alfabedeki harfler tanınmayacak kadar değişmiştir. Böylece mükemmel, özümsemesi kolay, kullanım açısından pratik, gerçek bir Türk alfabesi ortaya çıkmıştır.

Eski Türk runik alfabesi esas olarak ünsüzlerden oluşuyordu, bazı harfler birkaç sesi temsil edebiliyordu. Bu yazı sisteminde piktogramları görmek zor değildi. Sağdan sola okunup yazılmıştır.

Genel olarak kabul görülen görüşlere göre runik alfabe, İstemi Kağan döneminde oluşturulmuştur. İstemi Kağan, devlet görevlilerine bu alfabeyi öğrenmelerini emretmişti. Çok geçmeden alfabe halk arasında da yaygınlık bulmuştur. Kağanlık yönetimi altındakiler uzun yıllar boyunca eşyalarına bu harfleri uygulamışlardır. Harfler bitleştirilmeden yazılmıştır. En önemlisi de runik alfabe, Eski Türk konuşma dilinin genel kurallarıyla tam uyum sağlamıştı. Bu açıdan runik yazı en mükemmel yazı olarak kabul edilmiştir [14].

Eski Hunlar ve Türkler Çinlilerle komşu yaşıyorlardı. Elbette Çin resim yazısını da iyi biliyorlardı. Örneğin Türklerin kullandıkları Çin aynalarında Çin hiyerogliflerine sık rastlanır. Ayrıca Çin hiyerogliflerinin runik harflerle birlikte kullanıldığı metal aynalar da mevcuttur [15].

Ancak Türkler temel sebeplerden dolayı hiyeroglifleri kabul etmemişlerdir. Çünkü Büyük Türk Kağanlığının resmî ideolojisinin temel taşı Türk halkının (“Türk Budun”) özünü koruma, diğer halklarla karışmasını önleme arzusu oluşturmuştur. Bu bakış açısına göre kalabalık Çin halkı ve dünya çapında öneme sahip eski Çin kültürü ciddi bir tehditti. Türklerin temel ideolojik ilkelerinden biri, “Çin’den uzak dur. Çin’den çok uzaklaşma” idi [16]. Türkler, Çinliler tarafından yutulma ve Çin ortamında kaybolma riskinin

bulunduğunun farkındaydılar. Çin alfabesinin benimsenmesi, Çin alfabesiyle yazılmış tüm yazılı eserlerin ve bu eserlerle ilgili tüm kültürün benimsenmesi anlamına geliyordu. Çin alfabesinin reddedilmesinin diğer nedeni de Çin hiyerogliflerinin Türkün özüyle uyuşmaması idi. Türkler, yalnızca toplumun üst katmanlarına ve din adamlarına hitap etmeyip gerçek anlamda ulusal hâle gelen kendi alfabelerini yaratmışlardır.

Eski Türklerin üzerine yazmadıkları yüzey kalmamıştır. Runik harfler taş parçalarına, dağ yamaçlarına, tahtaya, metale, tuğlaya ve kâğıda uygulanmıştır. Ancak İ. L. Kızlasov'a göre bu harfler ilk başta yumuşak bir tuval üzerine, özellikle de parşömen üzerine sıvı bir boya ile uygulanmıştır [17]. Runik yazılara, Orta ve Küçük Asya'da, Altay ve Kazakistan'da doğal koşullarda sık rastlanır. Onların arasında oldukça uzun metinler olduğu gibi bir şekilde yerleştirilmiş sınırlı kelimeler ve harfler de mevcuttur. Yazıların buldukları yerler Eski Türklerin ibadet yerleridir. İbadet yerlerine gelen herkes imzasını bırakmıştır. Yazma malzemesi görevini en çok taş üstlenmiştir. Bu amaçlar için hem büyük doğal taşlar hem de küçük kaldırım taşları kullanılmıştır [18]. Eski çağlarda taşlara kazımak sonsuzluğa seslenme sayılmış ve taş yazıtlara “ebedî taşlar” denmiştir.

Eski runik yazı, öncelikle mezar taşları niteliğindeki yazıtlarda karşımıza çıkmıştır. Bunlar, tahtın varisi ve başkomutan Kül-Tegin (ölümü 732) ve amcası Bilge Kağan (716-734 arasında hüküm sürmüştür) onuruna dikilen, yaklaşık 3,5 metre yüksekliğindeki taş yazıtlardır. Bu epitafik yazıtlara Türkler “Mänge taş” (Ebedî taş) adını vermişlerdir. Bilge Kağan anısına dikilen yazıtın bir kısmı, Kül-Tegin yazıtının devamı ve tamamlayıcısı niteliğindedir. Bu çok önemli ulusal kitabelerin yazımı, han sarayı okulunda eğitim alan tarihçi, kronikçi Yolluğ tarafından bir ay dört gün içinde tamamlanmıştır [19].

Aynı döneme ait bir başka yazıt da Türk bilgesi, kağan danışmanı, komutan Ton-yukuk yazıtıdır.

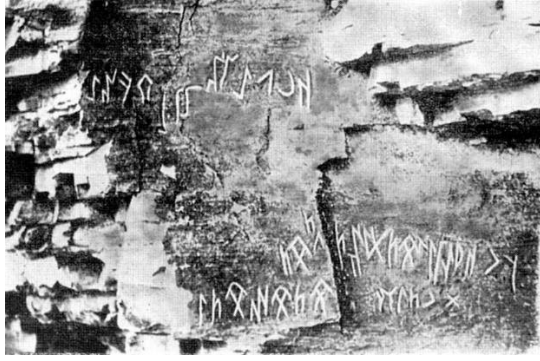
Mezar taşlarına kazınmış runik harfler kutsal anlama sahiptir. Bu harfler kitabelerin anıtsal anlamını pekiştirmektedir. Ebedî taşlardaki metinler nekroloji tarzında yazılmıştır. Bu, merhumu, merhumun hayatta yaptıklarını anlatan iyi sözlerdir. Merhumun kendi ağzından söylenenlerin okuyucu veya dinleyici üzerinde büyük etkiler bırakması beklenmiştir. Bu yazıtlar siyasi anlama da sahiptir. Eserde tarih ve hayatı terk eden kahramanlar yüceltilmiştir. Bu, bir anlamda devleti güçlendirme ve Türk milletini koruma çabasıydı.

Yazıt niteliğinde, oldukça basit mezar taşlarına da rastlanmaktadır. Genellikle bunlar dört yüzlü, ensiz taşlardır (183 x 33, 215 x 41, 277 x 38 cm, vb.). Bu tür taşlar arasında biçim olarak Bulgar mezar taşlarına benzeyen mezar taşları da vardır. Genellikle üzerlerinde titizlikle yapılan güzel geyik resmi bulunduğundan bu mezar taşlarına “geyik taşları” adı verilmiştir [20].

Runik harfli yazılara hem Budist tapınağı duvarlarında hem de Budizm dualarının yapıldığı mağara duvarlarında rastlamak mümkündür. Eski Türk runik yazısı çoğu zaman tahta çubuk, taş ağırşak, at koşum takımı, ayna, madeni para ve benzeri pek çok eşya üzerine uygulanmıştır. Bazı eşyalar sadece sahibinin damgasını taşıırken bir çoğu yazılar içermektedir.

Runik harfler, genel olarak sıradan ev eşyalarının üzerine uygulandığından pek çok insan tarafından okunmuştur. Bütün bunlar, runik yazının çeşitli amaçlar için ve oldukça yüksek yazılı kültür düzeyinde yaygın bir şekilde kullanıldığına işaret etmektedir.

Bahis konusu dönemde runik harfler yuvarlak, nadiren de dört köşeli metal Çin veya Çin aynasına benzeyen Türk aynaları üzerine uygulanmıştır.

Buluntulara Budizmin bir insanın ebedî vazifesiyle, karmanın yerine getirilmesiyle ilgili ahlaki fikirleri kaydedilmiştir. Örneğin, bir savaşçının kemerinde cesaret ve savaşta başarı temennisi yer almıştır. Türk kadınının kullandığı eğirmenin taş ağırşığına sahibinin veya sevilen kişinin adı veya adının baş harfleri kaydedilmiştir. Mühre benzeyen veya mühür olarak kullanılan eserler de bulunmuştur.

Kapları yazılarla süsleme geleneği Türklerde daha eski zamanlarda vardı. Bunlar altın, gümüş, bronz kaplar veya basit çömlekler idi. Örneğin resimdeki pahalı kâsenin üzerindeki yazıdan kâsenin genç gelin için alındığı anlaşılmaktadır. Misafirler için olan pahalı kapta genelde özel yemeklerde dile getirilen sözler yer almıştır. Kaplardan birinin üzerine şunlar yazılmıştır: “Tat, iyi kalpli kahraman Umsug!” Başka bir kapta batur Amaş’a aynı şekilde seslenilmiştir. Şanlı olmak o günlerde de prestij sayılırdı. Kâselerden birinin üzerinde “Şan olsun sana Sepinlig” yazılmıştır [21].

Eski Türkler, iyi dilekler içeren yazıların eşyaları kötü ruhlardan koruduğuna, bir tür muska görevi üstlendiğine, sahibine iyi şans getirdiğine inanıyorlardı. Aynı şey madeni paralar için de geçerliydi. Para olarak geçerliğini kaybetmiş runik harfli madeni paralar, kötü ruhlara karşı koruyan muskalara dönüşmüştü. Ortasında birer kare delikler bulunduran muska nitelikli paralar boyuna rahatlıkla takılırdı [22]. Runik harfli taşlardan yapılmış çeşitli muskalar da kullanılırdı.

Yazı; kitabeler, yüksek kayaların yamaçları, çeşitli ev eşyaları başta olmak üzere Eski Türk yaşamının her yerinde idi. Bunların hepsi okuryazarlığın, runik yazıya dayalı okuma ve yazma becerilerinin Türk nüfusu için olağan bir durum olduğunun göstergesidir [23]. Türk seçkinleri eğitimi kendileri için yüksek itibar görmüşlerdir [24]. Bu bağlamda Turfan türkülerinden aşığıdaki türkü dikkati çeker:

Bilig biling, ya begim!   Bilgi bilin, ey beyim!
Bilig sanga eş bolur,   Bilgi sana yakışır;
Bilig bilgen ol erke   Bilgi bilen o erkeği
Bir kön tavlat tuş bolur.   Bir gün mutluluk bulur [25].

Kâşgarlı Mahmud zamanında bilgi, mutluluğun sembolü sayılmıştır [26]. Eski Türkçe kaynaklarda “bilge” sıfatı, “Bilge-kagan”, “bilge-beg”, “bilgehan”, “bilge-taluj” vb. şekilde unvan adı olarak sık karşımıza çıkmaktadır [27].

Alman bilim insanı A. von Gabain'in verdiği bilgilere göre Eski Türklerde yazı malzemesi olarak kâğıt yaygın kullanılmıştır. Türkler Çin malı kâğıt kullanmışlardır ve en önemlisi Çin kâğıdını örnek olarak kendi kâğıtlarını üretmişlerdir. Eski Türkçede kâğıda “kyagda” veya “kyagada” deniyordu. Arapça ve Farsçada bu kelime “kagaz”a dönüşmüş ve bu biçimde Tatarcaya geçmiştir. Kelime, aslında “dut ağacı” anlamına gelen Çince “kak” kelimesinden gelmektedir ki kâğıt ilk zamanlarda bu ağacın kabuğundan yapılmıştır [28].

Kâğıda kurumdan yapılan siyah mürekkeple yazılmıştır. Daha o zamanlarda farklı renklerde mürekkepler kullanılmıştır. Kalem görevini de ucu çentikli sazlar üstlenmiştir [29].

“Kalem” kelimesi, Farsçada “kalyam”, Sanskritçede “kalama”, Yunancada “kalamos”tur. “Kalem” biçimi Türk dillerinde günümüzde de kullanılır. Bir “kalem” kelimesi ile bile Eski Türklerin çok geniş kültürel bağlarını görmek mümkündür. Eski Türkler ayrıca, Çinlilerin “pi”, “piet” fırçasının yardımıyla yazma tarzına da aşinaydılar. Bazı bilim insanlarına göre Türkçedeki “yazı” anlamına gelen “biti”, “bitig”, “böti” kelimesi Çince “pi” kelimesinden gelmektedir [30].

O dönemlerde Türkler kitap işini de iyi biliyorlardı ve kitapları kendileri yapmışlardır. Biçim olarak günümüzdeki kitaplara benzeyen kitabın Türklere Doğu'dan, Nasturilerle Manicilerden

geldiği yönünde görüşler mevcuttur. Kitap basımı Uygurlar arasında da yaygındı. Kitapları güzel minyatürlerle süsleme geleneğinin Avrupa'ya ve İslam dünyasına Uygurlardan geçtiği belirtilmektedir. Türkler ayrıca Çin rulolarına benzer tomarlara da yazı yazmışlardır [31].

Yazarlar, çoğaltıcılar ve yayıncılar, Eski Türk toplumunca saygı duyulan kimselerdi. Onlara “bitekçeler” (kâtip) denirdi. Bitekçe kâtibin adı tüm evraklara, borç ve ticaret sözleşmeleri gibi belgelere kaydedilirdi.

Runik alfabe ve daha ziyade Uygur alfabesi ile birçok dinî ve edebî eserler meydana gelmiştir. Günümüze Uygur alfabesi ile yazılmış yirmi eserin parçaları ve “İrk Bitig (Fal Kitabı)” eserinin tamamı ulaşmıştır [32].

Кайнакча

1. Süleymenov O. AziYa. [Сулейменов О. Азия. – Алма-Ата, 1975. – 303 с.]. Alma-Ata, 1975.
2. Süleymenov O. Tyurki v Doistorii. O Proishojdenii Drevnetyurkskih Yazıkov i Pis'mennostey. [Сулейменов О. Тюрки в доистории. О происхождении древнетюркских языков и письменностей. – Алматы, 2002. – С. 30.]. Almaty, 2002.
3. Möhammadi A. Hunnar hem Turan Yazmaları. [Мөхәммәди Ә. Һуннар һәм Туран язmaları. – Казан, 2000. – Б. 122.]. Kazan, 2000.
4. Gumilev L. N. Hunnu. Stepnaya Trilogiya. [Гумилев Л. Н. Хунну. Степная трилогия. – СПб., 1993. – С. 80.]. St. Petersburg, 1993.
5. a.g.e. – s. 155.
6. A. von Gabain. Kul'tura Pis'ma i Peçataniya u Drevnih Tyurkov // Zarubejnaya Tyurkologiya. s. 180-182. [А. фон Габен. Культура письма и печатания у древних тюрков // Зарубежная тюркология. – М., 1986. – Вып. 1. – С. 180-182.]. Moskova, 1986.
7. a.g.e. – s. 178-179.

8. Stebleva İ. V. Drevnetyurkskaya “Kniga Gadaniy” Kak Proizvedeniye Poezii // İstoriya, Kul'tura, Yazıki Narodov Vostoka. [Стеблева И. В. Древнетюркская «Книга гаданий» как произведение поэзии // История, культура, языки народов Востока. – М., 1970.]. Moskova, 1970.

9. A. von Gabain., a.g.e. – s.178.

10. Malov S. Ye. Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti: Teksty i İssledovaniya. [Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности: тексты и исследования. – М., 1951. –С. 105.]. – Moskova, 1951.

11. A. von Gabain., a.g.e. – s. 174.

12. a.g.e. – s. 136.

13. a.g.e. – s. 143.

14. Kızlasov İ. L. Runiçeskiye Pis'mennosti Yevraziyskih Stepey. [Кызласов И. Л. Рунические письменности евразийских степей. – М., 1994. – С. 139.]. – Moskova, 1994.

15. Vasilyev D. D. Korpus Tyurkskih Runiçeskih Pamyatnikov Basseyna Yeniseya. [Васильев Д. Д. Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея. – Л., 1983. – С. 115.]. – Leningrad, 1983.

16. Gumilev L. N. Drevniye Tyurki. [Гумилев Л. Н. Древние тюрки. – М., 1993. – С. 337.]. – Moskova, 1993.

17. Kızlasov İ. L. a.g.e. – s.146.

18. Vasilyev D. D. Grafıçeskiy Fond Pamyatnikov Tyurkskoy Runiçeskoй Pis'mennosti Aziatskogo Areala (opıt sitematizatsii). [Васильев Д. Д. Графический фонд памятников тюркской рунической письменности азиатского ареала (опыт систематизации) . – М., 1983. – С. 45.]. – Moskova, 1983.

19. Malov S. Ye. Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti Mongolii i Kirgizii. [Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. – М.-Л., 1959. – С. 19.]. – Moskova-Leningrad, 1959.

20. Vasilyev D. D. Korpus Tyurkskih Runiçeskih... [Васильев Д. Д. Корпус тюркских рунических...] – s. 83-84.

21. Vasilyev D. D. Grafıçeskiy Fond Pamyatnikov... [Васильев Д. Д. Графический фонд памятников...] – s. 13.

22. Vasilyev D. D. Korpus Tyurkskih Runiçeskih... [Васильев Д. Д. Корпус тюркских рунических...] – s. 73.

23. Vasilyev D. D. Grafıçeskiy Fond Pamyatnikov... [Васильев Д. Д. Графический фонд памятников...] – s. 11.

24. Kızlasov İ. L. a.g.e. – s. 79.
25. Mahmudov H. Ş. Boringılar Äytkän Suzlär (VIII-XVII yöz Törki-Tatar Yadkärләrendä Aforizmнар). [Мәхмүдов Х. Ш. Борынғылар әйткән сүзләр (VIII-XVII йөз төрки-татар ядкәрләрендә афоризмнар). – Казан, 2002. – 76 б.]. – Kazan, 2002.
26. Koşğari M. Devonu Lugatit Turk. [Кошғари М. Девону лугатит турк. – Ташкент, 1960-1963. – Т. 1. – С. 403;]. – Taşkent, 1960-1963.; Möhmudov H. Ş. [Мөхмүдов Х. Ш. Күрс. хез. – Казан, 2002. – Б. 103.]. Kazan, 2002.
27. Süleymenov O. Tyurki v Doistorii... [Сулейменов О. Тюрки в доистории...] – s. 87.
28. A. von Gabain., a.g.e. – s. 160-161.
29. Kızlasov İ. L. a.g.e.
30. A. von Gabain., a.g.e. – s. 162.
31. a.g.e. – s. 162-168.
32. Stebleva İ. V., a.g.e.

Resimler: Vasilyev D. D. Korpus Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov Basseyna Yeniseya. [Васильев Д. Д. Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея. – Л., 1983. – С. 59, 104, 115, 116, 120, 122.]. – Leningrad, 1983. – 59., 104., 115., 116., 120., 122. sayfalar

Kaynak: <https://cyberleninka.ru/article/n/drevnetyurkskaya-pismennost/viewer>

ESKİ VE ERKEN ORTA ÇAĞ DÖNEMLERİNDE TÜRK HALKLARININ KULLANDIKLARI YAZILAR: TEMEL SİSTEMLER

Doç. Dr. Nikolay TELİTSİN
St. Petersburg Devlet Üniversitesi
Rusya Federasyonu

Tarihte yazıyı kullanan çoğu halklar, ya kendi dillerinin gereksinimlerini tam olarak karşılayan ve gerekli bilgileri en doğru şekilde aktaran yazı türünü kendileri bizzat icat etmişlerdir ya da onu gelişmiş bir kültür ve yazıya sahip diğer halklardan ödünç almışlardır. Yerleşik uygarlıkların ve kültürlerin güçlü etkisi altında göçebe kavimler tarafından kurulan ilk Türk devleti, Soğdlular ve Çinlilerin yazılarını ödünç almak zorunda kalmıştır. İlk Türk Kağanlığının çöküşünden sonra Türkler, bir asır geçmeden öz yazılarını oluşturmuşlardır. Makalede VI. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar, yani Türk runik yazısının doğuşundan Arap alfabesinin kabulüne kadarki Eski Türk yazılarının örnekleri üzerinde durulmaktadır.

Türk halklarının kendi yazılarının bulunduğu ile ilgili ilk kez 1889 yılında Nikolay Mihayloviç Yadrintsev'in (1842-1894) Koço Saydam Vadisinde, Orhun Nehri kıyılarındaki Çin hiyeroglifleri ve Avrupalı bilim insanlarınca runik olarak algılanan yazıyla yazılmış metinleri bulduran yazıtların keşfinden sonra bahsedilmeye başlanmıştır. Çince metinden yazıtın 732 yılında Türk kağanı Bilge Kağan'ın (ölümü 734) kardeşi Kül Tegin'in (ölümü 732) onuruna dikildiği

anlaşılmalıdır. Yazıtın dikilme zamanı, 682-745 yılları arasında hüküm süren İkinci Türk Kağanlığı dönemine denk gelmektedir.

Bununla birlikte, daha İlk Türk Kağanlığı (yaklaşık 550-630) sırasında belirli olayları ve hükümdarları tarihe kaydettirmek dahil olmak üzere devletin bazı ihtiyaçları için acil yazı sistemi ihtiyacı ortaya çıkmıştı. Kendi yazı sistemleri olmayan Türklerin bu dönemde, o zamanlar Türk kabileleri üzerinde büyük etkileri bulunan komşu medeniyetlerin yazılarını, tam olarak da Soğd (bitişik Soğd yazısı) ve Çin (hiyeroglif yazı) yazılarını kullandıkları anlaşılmaktadır.

1956 yılında Moğolistan'ın Arhangay İlinde bulunan bir anıt mezar külliyesi kalıntıları, Türklerin “yabancı” yazı kullandığını doğrulamaktadır [1, s. 121]. Daha sonra Bugut adını alan bu yazıtın üzerinde Soğd harfleriyle yazıldığı anlaşılan metinler bulunmaktadır.

Yazıtın başında görünüşe göre yazıtın dikiliş zamanı belirtilmiştir: “yazıtı (?), Çin hükümdarı (?) Kutsat (?) (zamanında) Türkler diktiler”. Yazıtta ayrıca Tavşan yılında gelişen olaydan bahsedilmiştir [1, s. 122].

Tarihlendirme ile ilgili ikinci bilgi daha ilgi çekicidir. İlk Türk Kağanlığı (yaklaşık 550-630 yıllar) dönemi için on iki yıllık hayvan takvimine göre Tavşan yılı 559, 571, 583, 595, 607 ve 619 yıllarına denk gelmektedir [bkz. örneğin: 2]. Yazıtın tarihine doğrudan işaret eden başka herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bundan dolayı tarihlendirme, mevcut verilere ve metinde yer alan dolaylı kanıtlara dayanmalıdır.

Kesik bilgilerden kağanlıkta Budist cemaatin meydana getirilmesinin söz konusu olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu durum Çin hanedanlık vakayinamelerinde de kaydedilmiştir. Budizmin Türkler tarafından resmî olarak benimsenmesi genelde Taspar Kağan'la ilişkilendirildiğinden yaklaşık bir tarih çerçevesini çizmek mümkündür. Tarihî bilgilerden Budizmin İlk Türk Kağanlığı sınırlarına İmparator Wu Di 武帝 (561-578) yönetimindeki Kuzey

Zhou devletinde bu dinin taraftarlarına yönelik zulmün başlamasının ardından 574 yılında nüfuz ettiği ortaya çıkmaktadır. Bu dönemde bazı sutraların Türkçeye çevrildiği, Budist tapınak ve manastırların yapıldığı bilinmektedir. Taspar Kağan'ın bizzat kendisi dinî törenlere katılmıştır [1, s. 132-133].

Bu nedenle çeşitli bilgilere dayanarak yazıtın en azından VII. yüzyılın sonları ile VIII. yüzyılın başları öncesinde, yani VI. yüzyılın son çeyreğinde dikildiğini belirtmek mümkündür. Bu varsayım yazıtta belirtilen Tavşan yılıyla ilişkilendirilecek olursa yazıt muhtemelen 583 veya 595 yılı olarak tarihlendirilebilecektir. Bugut yazıtı, yakın zamanlara kadar İlk Türk Kağanlığı hükümdarlarının ihtiyaçlarının karşılanması için kullanılan Soğd dili ile yazısı ve ilk Türk devletinin varlık dönemine atfedilebilecek az sayıdaki yazıtlardan biri olarak kaydedilen neredeyse tek yazıttır.

1953 yılında Sincan'daki Moğolküre İlçesinin (İli Kazak Özerk Bölgesi, Sincan Uygur Özerk Bölgesi, Çin Halk Cumhuriyeti) 5 km güneyinde neredeyse kırk yıl boyunca metinsel açıdan incelenmeyen bir anıt mezar külliyesi kalıntıları ve bir taş heykel (2,3 x 0,5 x 0.3 m) bulunmuştur. Bahis konusu heykelin alt kısmında, uygulama olarak Bugutyazıtındaki yazıya benzeyen 20 satırlık Soğd yazısı korunmuştur. Bu nedenle yazıtın VI. yüzyılın sonları ile VII. yüzyılların sonları arasında ait olduğunu tahmin edilebilir. Korunan satırlardan sadece sekizi okunabilmekte, geriye kalan satırlar çözümlenememektedir. Anıtı ilk araştıran Takashi Osawa'nın açıklamasına göre anıt mezar külliyesi ve heykel, Yang Su Tegin'in (?) oğlu ve Mukan Kağan'ın torunu Niri Kağan'ın (?) onuruna yapılmıştır [3, s. 47-504]. Niri Kağan veya diğer kaynaklara göre Nili-kehan (Çince Nili kehan, eski Soğdca anıtta nry x'γ'n olarak geçer), 587-599 yılları arasında hüküm sürmüştür. Takashi Osawa, anıtın İlk Türk Kağanlığının son yıllarına denk gelen ve Niri Kağan'ın ölüm yılı olan 599 yılında yapılmış olabileceğini ileri sürmüştür [3, s. 490].

Rus tarihî kaynaklarda ise bu dönem Yun-Ulug adıyla da bilinen Dulan Kağan (都藍可汗 - Doulan kehan) dönemi olarak geçer. Nili Kehan'ın adı, hayatı ve onunla ilgili anlatılan olaylar, Yansu Tegin'in oğlu Nili Han (泥利可汗 - Nili-kehan) veya 599-603 yılları arasında Türk Kağanlığının batı topraklarında hüküm sürüp 603-604 yıllarında Batı Türk Kağanlığının ilk kağanı olan İltegin Buyruk'un adıyla örtüşmektedir [4, s. 279-280; 5, s. 117]. Bu nedenle anıtı 603-604 yılları sonrasına tarihlendirmek daha doğru olacaktır.

Nili Han onuruna dikilen yazıt da Bugut yazıtı gibi Türkler arasında yazının gelişmesiyle ilgili temel kavramlarından birini doğrulama fırsatı sunmaktadır.

Yerleşik medeniyetlerin ve kültürlerin güçlü etkisi altında herhangi bir yazı sistemine sahip olmayan göçebe kavimler tarafından kurulan ilk Türk devleti, etkisi altında bulunduğu milletlerin yazılarını ödünç almak zorunda kalmıştır. Türklerin Soğd alfabesini ödünç alıp kendi dillerine uyarlamakla kalmayıp bilinçli olarak Soğdcayı da kullanmaları dikkat çekicidir. Bu yaklaşım, fetheden Türklerin kağanlık egemenliği altına alınan topraklarda yaşayan uyruklara karşı hoşgörülü tavrını sergilemektedir.

Buradan Orta Asya'yı fetheden Türklerin fethettikleri yerleri kendi egemenliği altına alırken aynı yönetim düzenini bıraktığı sonucunu çıkarmak mümkündür. Böylece o zamanlar eğitim, mimarlık ve benzeri alanlarda daha gelişmiş olan Soğdluları görevde serbest bir şekilde kullanabilmişlerdir.

Soğdluların Türkler üzerindeki etkisi, Şipi Kağan'ın (609-619) hüküm sürdüğü döneme ait Çin kaynaklarına göre değerlendirilebilir. Örneğin, geçmişte Batı Bölgesi (Doğu Türkistan) valiliği yapan Çin sarayının üst düzey görevlisi Pei Ju şunları belirtmiştir: “Tujueler saf insanlardır ve aralarına nifak sokulabilir; Ne yazık ki aralarında hain, kötü ve kurnaz olan, onları eğiten ve yöneten pek çok Hu - 胡 (barbarlar, Soğdlular) vardır” [6, s. 87-88; 7, s. 24-29].

Köken bakımından en tartışmalı Türk yazı çeşidi; runik yazı, daha doğrusu run benzeri yazıdır. Tüm tarihî kaynaklar, runik yazının VII. yüzyılın ikinci yarısından sonra yaygınlaştığına işaret etmektedir [8, s. 83]. Run benzeri harflerle yazılmış eserler, Hazar Denizinden Moğolistan'ın kuzey bölgelerine kadar uzanan geniş coğrafyada bulunmuştur. Runik harflerle yazılmış eserlerin dili genel olarak, dönemin büyük devletleri olan Türk Kağanlığı (VI-VIII. yüzyıllar), Uygur Kağanlığı (VIII-IX. yüzyıllar), Doğu Türkistan'daki Uygur Devleti (IX-XIII. yüzyıllar) altında bir araya gelen veya onlarla temas hâlinde bulunan Türk halklarının bir “üst lehçesi”, bir edebî dil olarak kabul edilir [9, s. 23]. Ancak yazıtların farklı Türk boyları tarafından farklı zamanlarda ve farklı topraklarda ortaya konulduğu gerçeğini göz ardı etmemek ve bundan dolayı Türk yazıtlarını etnik ve kültür, zaman ve mekân açısından değerlendirmek gerekmektedir.

Birçok Türkologu göre runik yazının gelişimini aşağıdaki üç döneme ayırmak mümkündür:

- Yedisu (Semireçye) (VI-VII. yüzyıllar) ve Yenisey (VI-X. yüzyıllar) Türk yazıtlarını kapsayan eski dönem;
- Sadece İkinci Türk Kağanlığı (VIII. yüzyılın ilk yarısı) yazıtlarını kapsayan klasik dönem;
- Uygur Kağanlığı dönemi (VIII. yüzyılın ikinci yarısı-IX. yüzyıl) ve Doğu Türkistan'da (IX. yüzyıl) ortaya çıkan eserleri kapsayan geç dönem [2, s. 52-54].

Kayda değer görüşlere göre Türk runik yazısı otokton, başka bir deyişle Türkçe konuşan kavimlerin yaşadıkları topraklarda öz “ulusal çizimi”nden türettikleri yazıdır. [10, s. 154]. Nitekim Çin vakayinamelerinde Türklerde iki tür yazı bulunduğu bahsedilmektedir. Bunlardan biri Soğd yazısına benzer bir yazıdır ki bu, VI-VII. yüzyıllara ait Soğd alfabesi ve Soğdcanın yer aldığı yazıtlarla teyit edilmektedir. Diğer yazı, hazine işlerinde veya mali

işlerde kullanılan tahta çubukların üzerindeki işaretlere benziyordu [6, s.9-10; 10, s. 158].

İlk Türk Kağanlığının çöküşünden sonra Türklerin ilk örneklerini İkinci Türk Kağanlığı (yaklaşık 682-744) döneminde 710-716 yılları arasında ortaya çıkan yazıtlarda gördüğümüz otokton yazıyı oluşturmak için bir asırdan az zamana ihtiyaç duydukları anlaşılmaktadır. Türklerin öz yazılarını oluşturmalarının ana itici gücü, güçlü eski devleti yeniden canlandırma arzusu, bilgi değişimi, devlet yönetimi gibi unsurlar olmuştur [11, s. 234].

40 geometrik şekilden ibaret olan Eski Türk runik yazısı, taş ve diğer malzemeler üzerine uygulamak için çok uygundu. Bu alfabe, Türk dillerinin neredeyse tüm fonetik özelliklerini oldukça doğru bir şekilde karşılamıştır. Ünsüzleri yansıtan işaretlerin çoğunun, yanındaki seslinin kalın ya da ince oluşuna göre kullanılan iki biçimi vardır.

Eski Türk runik yazısının özelliklerinden bu yazının tüm otokton yazı sistemlerinde olduğu gibi doğal bir evrimsel yol izlediği görülmektedir. Başka bir ifadeyle yazı öncesi durumdan (sınırlı işlevlere sahip resimsi işaretler, oymalar, damgalar), söz, hece ve harf aşamaları olmak üzere belirli aşamalardan geçmiş olup VIII. yüzyılda alfabeleşme sürecinde bulunmuştur.

Eski Türk runik yazısında kendilerine has resimleme özelliklerine dayanan ve sözel işaretler görevi gören birkaç işaret veya damga (piktogram) vardır: $\hat{\text{A}}$ /at/; A /aj/; A /äb/ (“otağ”); A /är/; A /oq/; A /ay/ (“ağ”); Y /art/ (“geçit”); Y /as/ (“asmak, asılı durmak” fiilinden); Y /äd/ (Türk damgasından, “mal”); Y /äl/ (“elig” kelimesinden); I /än/ “yamaç”; I /äs/ (*sünü* $\approx$ *sünük* $\approx$ *sünüg* kelimesinden); I /äš/ (“eşik” kelimesinden); I /i/ “ağaç”; Y /iq/ (“iğ”); Y /iš/ (“içmek”); M /alt/ (“alt, alt taraf”) vb. Bu kanıtlar, Eski Türk runik yazısının yerli yapısının en inandırıcı göstergelerindedir.

Eski Türk runik yazısının hece yapısına sahip olduğuna tanıklık eden bir dış kaynak da mevcuttur. Bu kaynak, A. von Le Coq'un 1905 yılında Turfan'da, Tuyok mevkinde bulduğu ve 1909 yılında yayımlanan, /ad/, /as/, /iq/ ve benzeri 19 adet Eski Türk runik işaretinin fonetik anlamının Mani harfleriyle karşılandığı bir el yazması parçasıdır.

Sesleri yansıtan işaretleri sistematikleştirmenin sonucunda W. Radloff, Orta Çağın başlarında Yenisey runik yazısı ve Orhun runik yazısı olmak üzere birbiriyle ilişkili, ancak bağımsız runik yazı sistemi bulunduğunu göstermiştir. Daha sonra S. Ye. Malov'un çalışmaları neticesinde üçüncü Talas runik yazısı, ardından Avrasya'da bulunan yazıtların sınıflandırılmasının sonucunda 7-8 çeşit ayrı "runik alfabe"nin varlığı ortaya çıkmıştır [14, s. 7-32]. Bu durum, tek bir Orhun-Yenisey yazısının bulunduğu dair genel görüşe karşı kuşku oluşturmaktadır.

Runik yazı, Türk boylarının Soğdlular ve Çinliler başta olmak üzere çoğu yazı ve yazılı gelenek bakımından gelişmiş olan komşu halklarla geniş kültürel ve ekonomik bağları çerçevesinde oluşturulmuştur. Yukarıda Türk hükümdarların hayatıyla bağlantılı olayları tarihe kaydetmek amacıyla ilk Türk devletinde Soğd alfabesinin ve dilinin kullanıldığından bahsedilmişti. Bu yazı sisteminin yaygın bir şekilde kullanılması Eski Türklerin okuryazarlığının bir göstergesidir.

Türk kavimlerinin Çin'le uzun tarihî bağları vardı. Doğu Türk Kağanlığının çöküşünden sonra (630 yılı) soylu Türk ailelerin çocuklarının bir nevi zorunlu denebilecek eğitim için Çin'e gönderildikleri bilinmektedir. Bunu İkinci Türk Kağanlığının önemli simalarından biri olan, Aşıde sülalesinden gelen Tonyukuk, bizzat kendisi tarafından oluşturulan yazıta kaydetmiştir. Esasen İkinci Türk Kağanlığının ortaya çıkış tarihi ile ilgili olayları içeren Tonyukuk yazıtında daha ziyade Tonyukuk'un kendisinin devlete ve Türklerin kavim birliğine sağladığı katkılar vurgulanmıştır. Görünüşe göre tarihî

olaylar öncelikle Türk halkının kahramanlarının imajını yaratmak ve onları yüceltmek için bir tür arka plan görevi üstlenmiştir. Bu bağlamda yazıtın metni, halkın konuştuğu dilde verilen çok sayıda mesel ve atasözlerle pekiştirilmektedir. Bu aynı zamanda o dönemin gelişen yazılı sunum geleneğine de tanıklık etmektedir.

Runik yazıyı kullanan Türk devletlerinin (İkinci Türk Kağanlığı ve Uygur Kağanlığı) yıkılışı, göç süreçlerine bağlı birçok Türk boyunun yaşam biçimindeki değişiklikler ve benzeri olaylar, runik yazının yaygın olduğu bölgelerdeki kullanımının azalmasına neden olmuş, onun yerini Mani, Estrangelo ve Brahmi yazıları başta olmak üzere komşu halklardan ödünç alınan ve Türk dillerinin dil ve ses bilgisine uyarlanan diğer yazı sistemleri almıştır.

En yaygın yazı, Soğd alfabesinden türetilen Uygur yazısı olmuştur. Eski Türklerin Uygur yazısının ortaya çıkışının kesin zamanını ancak tarihî gerçekler ışığında belirlemek mümkündür. Uygur yazısının ortaya çıkış tarihi hem Uygur Kağanlığının (745-840) ortaya çıkış ve gelişme tarihi hem de o dönemde Uygurlar arasında meydana gelen siyasi ve sosyal süreçlerle ilişkilidir.

Uygurlardan bahseden ilk kaynaklardan biri Tele-Tegreg boylarının adlarının geçtiği V. yüzyıla ait Çin kaynaklarıdır. Adı geçen birliğe Uygurlar da dahildi. İlk Türk Kağanlığının kurulmasıyla birlikte kağanlığa dahil olan bu boylar, neredeyse her zaman bir isyan hâlinde olmuşlardır. İkinci Türk Kağanlığının kurulmasından sonra ise Uygur boylarının bir kısmı Tang İmparatorluğunun himayesi altına, Etsin Göl'ün aşağı kısımlarına gitmiştir.

VIII. yüzyılın ortalarında Uygur boyları, Basmıl ve Karluk boylarının destekleriyle Türk Kağanlığını yıkarak Uygur Kağanlığı (745-840) adı verilen kendi devletlerini kurmayı başarmışlardır. Uygur Kağanlığı döneminde kağanlık tebaası arasında Mani dini yayılmıştır. Daha çok Böğü Kağan adıyla bilinen Tengri İl Tutmuş Alp İngi Bilge Kağan'ın (757-779) VIII. yüzyılın 60'lı yıllarında

Lo-yang'da Manihaizmi kabul etmesi bu dinin Uygurlar arasına daha geniş nüfuz etmesine neden olmuştur. Onun komutanlık ettiği birlikler, Tang Hanedanına An Lu-shan - Shi Chaoi isyanını bastırmaya yardım etmiştir. Ancak isyandan sonra Tang Hanedanı kendini toparlayamamıştır.

İsyanın bastırılmasından sonra Uygur hükümdarı Böğü Kağan, kağanlığında Manihaizmin yayılmasını teşvik etmeye başlamış, bu amaçla da Soğdlu Mani misyonerlerini davet etmiştir. Ayrıca Böğü Kağan döneminde Doğu Tien Şan'da Uygur etkisinin de güçlü olduğunu ve “açık himaye” hakkında fikirler bildirildiğini belirtmek gerekir. Daha sonraları, 840 yılında Uygur Devleti yıkılana kadar ve yeni ortaya çıkan Koçu Uygur Devleti sırasında tüm kabile soyluları Mani dinine inanmışlardır.

Uygur yazısının gelişmesinin başlangıcı olmasa bile geniş bir şekilde yayılmasını tetikleyen olgu işte bu olmuştur. Mani dininin benimsenmesiyle birlikte Orta Asya'nın geniş topraklarında Manihaist topluluklarca Mani yazısıyla eşit olarak kullanılan Uygur yazısı daha da gelişmiştir.

Uygur alfabesiyle yazılan Eski Uygurca en eski eser, VII. yüzyılda kaleme alındığı bilinen “Manihaist Uygurların Tövbe Duası (Huastuanift)” metnidir. Genel görüşe göre eser, Mani-Süryani alfabesiyle yazılmış bir metnin Eski Farsça veya Eski Yunancadan Uygurcaya yapılan çevirisidir [15, s. 434-435]. Ancak W. Radloff'a göre metin iyi bir Türkçe ile yazılmıştır ve herhangi bir çeviri belirtisi yoktur [16, s. III-IV]. Diğer bilgilere göre Eski Türk edebiyatının kâğıt üzerindeki gelişimi “Nirvana Sutra” sutrasının tercümesiyle (yaklaşık VI. yüzyıl) başlar ve en parlak dönemini IX-XIII. yüzyıllarda yaşar [17, s. 211].

Eski Türklerin iki temel yazı sistemi olan runik ve Uygur yazılarının kullanıldığı zaman çerçeveleri karşılaştırıldığında dönemin şartlarına uygun bir çerçeve ortaya çıkar: Türk kağanlıklarının hüküm sürdüğü

(VI-IX. yüzyıllar) dönemde kağanlıkla bir şekilde bağlantılı Türk boyları arasında her şeyden önce topraklarının ve mülklerinin sınırlarını sabitlemek için oluşturulmuş ve daha sonra epitafik yazıtlara çizmek için kullanılmış runik yazı yaygındı. Bu yazı sistemi çok geniş bir şekilde kullanılıyordu ve çok sayıda Eski Türk'ün bildiği bir yazı idi. Bu ise runik yazının diğer birçok milletin yazı sistemlerinde olduğu gibi “kutsallaştırılmadığının” bir göstergesidir.

Uygur alfabesinin ortaya çıkışı ve bu alfabenin runik yazı ile birlikte kullanılması, VIII. yüzyılın ortalarında Uygurların devlet olarak sahneye çıktıkları sıralarda o zamanlar göçebe yaşam süren hem Türkler hem de Uygurların başta ekonomik (toprak sınırlarının belirlenmesi) ve kültürel (tarihî kronik özelliği taşıyan epitafik yazıtların oluşturulması) olmak üzere belirli amaçlar için yaygın olarak kullandıkları bir yazı sisteminin bulunmasıyla karakterize edilebilir. Bu yazı sistemi o dönem için “yeterli” idi.

Ancak Uygurlar arasında Mani dininin yayılmasıyla yazıyı “geliştirme” ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Burada Uygur Kağanlığında Manihaizmin yukarıdan aşılandığı, bu nedenle yazının da Uygur ortamına dışarıdan sokulmuş olabileceği gerçeği göz ardı edilmemelidir. Manici Soğdlu misyonerler, dinin yanı sıra kendilerine yakın bir alfabe olan Soğd alfabesi esasında oluşturdukları yazıyı da tanıtan kimseler olmuşlardır.

Uygur yazısının, kendi inançlarını Türk, Uygur ve diğer göçebe halklar arasında yaymaya çalışan Soğdlu Manihaist toplulukların misyonerlik faaliyetleriyle bağlantılı olarak ortaya çıktığı sonucuna varılabilir. Bunun için Soğdluların kullandıkları Arami (Soğd) yazı türü uyarlanmıştı. İlk başlarda bu yazı sadece Manihaist topluluklar çevresinde kullanılmış, ne halk ne de Türk ve Uygur boyları yöneticileri tarafından yaygınlaştırılmış ve desteklenmiştir. Otuz kadar fonemi karşılayan 16 harften oluşan bu yazı sisteminin “görece

kompakt” olması da Uygur yazısının yaygınlaşmasında önemli bir faktör olarak bilinmektedir [18, s. 11].

Uygur yazısını Eski Uygur yazısı ve Uygur (Karahanlı) yazısı olmak üzere en az iki bileşene ayırmak gerekmektedir. İlk Eski Uygurca metinler, Doğu Türkistan (Turfan, Koço) ve Moğolistan'daki Uygur devletlerinin hüküm sürdüğü dönemlere, VII-XIV. yüzyıllara aittir. Uygur alfabesiyle yazılmış çeşitli boyutlarda çok sayıda el yazması ve ksilografi parçaları, tomarlar ve eksiksiz kitaplar korunmuştur. El yazısı örneklerinin yanı sıra çok sayıda ksilografi örnekler de günümüze ulaşmıştır. Basma yöntemi hususunda VII. yüzyılda ortaya çıktığı bölge olan Çin örnek alınmıştır. [19, s. 353]. Çoğaltma yöntemi oldukça basitti. Yazılı metnin bulunduğu kâğıdın ön yüzü ahşap bir tahtaya yapıştırılıyor, fon seçiliyordu. Böylece modern matbaalardaki dizgi örneğine benzer bir şey elde ediliyordu. Bu baskı yöntemi, kitapların büyük miktarlarda çoğaltılmasına ve böylece kısmen de nüfusun okuryazarlığının geliştirilmesine olanak sağlamıştır. Zamanla basma tekniği geliştirilmiştir: artık metinler değil, metinlerin dizilmesini mümkün kılan harfler kesiliyordu. Eski Uygur alfabesiyle kaleme alınmış dinî metinlerin yanı sıra günümüze çeşitli din dışı belgeler de ulaşmıştır. Bazı bilgilere göre 400 kadar çeşitli sivil ve hukuki belge bulunmaktadır. Bunlar, satış sözleşmeleri, yükümlülükler, sosyal ve ekonomik yaşamla ilgili kayıtlardır. Hepsinin gelişmiş ve yerleşik bir hukuk sistemine işaret eden belirli kurallara göre düzenlenmesi dikkat çekicidir. Birçok belgenin kâtipler tarafından değil, sözleşmelerin tarafları tarafından oluşturulmuş olması da dikkate değer bir husustur [20, s. 449-460]. W. Radloff'un yüzyıllar boyunca oluşturulduğunu ileri sürdüğü bu belgeler, genel bir görüşe göre XII-XIV. yüzyıllara aittir [21, s. 73]. Bunun, Eski Uygurca döneminin sonu ve Eski Uygurcanın aşamalı olarak Orta Asya lehçeleriyle yakınlaştığı, “Yeni Uygurca”ya yaklaştığı bir dönem olduğu söylenebilir.

Uygur yazısının ikinci dönemi genellikle Karahanlılar devletiyle ilişkilendirilir. E. N. Nacip'e göre, o sırada Türkçe için yeni bir yazı dili olan Karluk-Uygur dili oluşuyordu [22, s. 6-7]. Bu dönemde dildeki değişikliklere bağlı olarak yazı da bazı değişikliklere uğramış, o dönemde ortaya çıkan ve Türk dillerinin özelliğine uymayan yeni sesler için yeni harfler meydana gelmiştir. Mevcut harfler de bazı biçimsel değişimlere uğramıştır. Dönemin en eski edebî eseri, Balasagunlu Yusuf Has Hacib'in 1069 yılında kaleme aldığı "Kutadgu Bilig" adlı manzum eserdir.

Uygur alfabesi, Türkler tarafından XV. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Bu dönemde Uygur alfabesi yavaş yavaş yerini Türk dünyasına İslam diniyle birlikte giren Arap alfabesine bırakmıştır. Uygur alfabesinden Arap alfabesine kademeli geçişin somut bir örneği, Semerkant'taki hükümdar Emir Timur'un (1370-1405) emriyle 1391 yılında bir taş levha üzerine oyulmuş yazıdır.

Yazıyı inceleyen ve metnin Arap harfleriyle yazılmış üç ve Uygur harfleriyle yazılmış sekiz satırdan oluştuğunu tespit eden ilk araştırmacı Rus Doğu Bilimci N. N. Poppe olmuştur. Arapça satırların ilki Arapça rahat bir şekilde "مَسْبَلَالَهْن مَحْرَلَا مَحْرَلَا" okunurken diğer iki satır okunup yorumlanamamıştır [23, s. 187]. Özetle, son yıllarda söz konusu "okunamayan" satırları okuyup yorumlama konusunda iki deneme yapılmasına rağmen bir fikir birliği oluşmamıştır [24, s. 3-24; 25, s. 109-129; 26, s. 31-40].

İlk başta Uygurca değil, XV-XVI. yüzyıllarda Çağatayca adı verilen Orta Asya Türk edebî dilinde yazıldığı düşünülen, Uygur alfabesiyle yazılan satırlar ilgi çekicidir [25, s. 109-129]. Uygur yazısının yeterli ve bu yazıyı çok iyi bilen nitelikli bir taş oyma ustası tarafından uygulandığı görülmektedir. Ekleme gibi görünen, üstelik taşın pek düz olmayan yüzeyine uygulanan Arapça kısım için aynı şeyi söylenemez. Ayrıca Arapça ses işaretlerinin olmaması,

oyma ustasının Arap harflerini yeterli derecede bilmediğine işaret etmektedir. Bütün bunlar, Uygur alfabesinden Arap alfabesine geçiş zamanını teyit edici kanıt olarak kabul edilebilir. Yazıtta belirtilen ve XIV. yüzyılın sonu ile XV. yüzyılın başına denk gelen 1391 tarihi dikkate alınırca bu dönemin her iki alfabenin de birlikte kullanıldığı, Uygur alfabesinin kademeli olarak yerini Arap alfabesine bıraktığı bir dönem olduğu sonucuna varılabilir.

Sonuç olarak Türk halklarının kültürel gelişim tarihinde (1) otokton (millî) bir yazının bulunmadığı dönemde Soğdlulardan dil ile birlikte ödünç alınan yazı; (2) VII-IX. yüzyıllar arasında kullanılan otokton yazı; (3) Soğdlulardan ödünç alınıp Türk dilinin kendi “ihtiyaçlarına” göre uyarlanan yazı olmak üzere üç ana yazı sistemi bulunmaktadır.

Кайнакча

1. Klyāštorniy S. G., Livšits V. A. Sogdiyskaya Nadpis' İz Buguta // Stranuy i Naroduy Vostoka. [Кляшторный С. Г., Лившиц В. А. Согдийская надпись из Бугута // Страны и народы Востока. Т. X. М.: Наука, 1971. С. 121-146.]. Moskova, 1971.

2. Klyāštorniy S. G. Drevnetyurkskiye Runičeskiye Pamyatniki Kak İstočnik Po İstorii Sredney Azii [Кляшторный С. Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М.: Наука, 1964. 214 с.]. Moskova, 1964.

3. Osawa T. Aspect of the relationship between the ancient Turks and the Sogdians. Based on a stone statue with a Sogdian inscription in Xinjiang // Eran und Aneran. Studies presented to Boris Il'ic Marshak on the occasion of his 70th birthday. Venice, 2006, pp. 471-504.

4. Biçurin N. Ya. Sobraniye Svedeniy o Narodah, Obitavših v Sredney Azii v Drevniye Vremena. [Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3 частях. Ч. 1. СПб., 1851.]. St. Petersburg, 1851.

5. Gumilev L. N. Drevniye Tyurki. [Гумилев Л. Н. Древние тюрки. М.: Наука, 1967. 504 с.]. Moskova, 1967. 504 s.

6. Liu Mau-Tsai. Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-kiie). Buch I-II // Gottinger Asiatische Forschungen. Bd. 10. Wiesbaden, 1958. P. 87-88.

7. Ganiyev R. T. Protivostoyaniye Tyurkov i Dinastii Suy v 609-617 gg. // Vestnik Kemerovskogo Gosudarstvennogo Universiteta. [Ганиев Р. Т. Противостояние тюрков и династии Суй в 609-617 гг. // Вестник Кемеровского государственного университета. 2017. № 2. С. 24-29.]. 2017.

8. Telitsin N. N. Etnokul'turniye Usloviya Vozniknoveniya i Razvitiya Uygurskoy Pis'mennosti // Vestnik Sankt-Petersburgskogo Universiteta. Ser. 13. Vyp. 1. Vostokovedeniye. Afrikanistika [Телицин Н. Н. Этнокультурные условия возникновения и развития уйгурской письменности // Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 13. Вып. 1. Востоковедение. Африканистика. 2010. С. 83-91.]. 2010.

9. Kononov A. N. Grammatika Yazıka Tyurkskih Runiçeskih Pamyatnikov VII-IX vv. [Кононов А. Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. М.: Наука, 1980. 256 с.]. Moskova, 1980.

10. Guzev V. G., Klyashorniy S. G. Drevnyaya Pis'mennost' Velikoy Stepı // Tyurkologičeskiy Sbornik 2007-2008. [Гузев В. Г., Кляшторный С. Г. Древняя письменность Великой степи // Тюркологический сборник. 2007-2008. М.: Наука, 2009. С. 146-369.]. Moskova, 2009.

11. Klyashorniy S. G. İstoriya Tsentral'noy Azii i Pamyatniki Runiçeskogo Pis'ma. [Кляшторный С. Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. СПб.: Филол. фак-т СПбГУ, 2003]. St. Petersburg, 2003.

12. Guzev V. G., Klyashorniy S. G. Problema Proishojdeniya Drevnetyurkskoy Runiki v Svete Obşçey Teorii Pis'ma (k stoletiyu deşifrovki) // Vestnik Sankt-Peterburgskogo Universiteta. [Гузев В. Г., Кляшторный С. Г. Проблема происхождения древнетюркской руники в свете общей теории письма (к столетию дешифровки) // Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 2. 1993. Вып. 4. С. 57-62.]. 1993.

13. Avrutina A. S. Drevnetyurkskiye Runiçeskiye Pamyatniki. Sistema Pis'ma i Fonologičeskaya Rekonstruktsiya. [Аврутина А. С. Древнетюркские рунические памятники. Система письма и фонологическая реконструкция. М.: Едиториал УРСС, 2011. 136 с.]. Moskova, 2011.

14. Kızlasov İ. L. İtogi 280-letnego İzüçeniya i Novıye Zadaçi İssledovaniya Pamyatnikov Drevnetyurksoy Runiçeskoy Pis'mennosti // Materialıy Mejdunarodnoy Nauçno-Praktičeskoj Konferentsii, Posveşçennoj

280-letiyu Otkritiya Drevnetyurkskoy Pis'mennosti. [Кызласов И. Л. Итоги 280-летнего изучения и новые задачи исследования памятников древнетюркской рунической письменности // Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 280-летию открытия древнетюркской письменности. Абакан, 2002. С. 7-32]. Abakan, 2002.

15. Rak İ. V. Mifiy Drevnego i Rannesrednevekovogo İrana (Zoroastrizm). [Рак И. В. Мифы древнего и раннесредневекового Ирана (зороастризм). СПб.; М.: Журнал «Нева», Летний Сад, 1998. 560 с.]. St. Petersburg, 1998.

16. Radloff W. Chuastuanit, das Bussgebet der Manichaer. Hrsg. und ubersetzt von W. Radloff, St.-Pbg., 1909. S. III-IV.

17. Klyaştorıny S. G. Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti i Etnokul'turnaya İstoriya Tsentral'noy Azii / İstitut Vostokovedeniya. [Кляшторный С. Г. Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии / С. Г. Кляшторный. Институт востоковедения РАН, Санкт-Петербург, филиал. СПб.: Наука, 2006. 592 с.]. St. Petersburg, 2006.

18. Tuguşeva L. Yu. Rannesrednevekovıy Tyurkskiy Literaturnıy Yazık. Peterburgskoye Vostokovedeniye. [Тугушева Л. Ю. Раннесредневековый тюркский литературный язык. СПб.: Петербургское востоковедение, 2001. 173 с.]. St. Petersburg, 2001.

19. Kıçanov Ye. İ. Sobraniye Pamyatnikov Vostoçnoy Pis'mennosti v Sankt-Peterburgskom Filiale İstituta Vostokovedeniya RAN // Sokrovişça Akademıçeskih Sobranii Sankt-Peterburga. [Кычанов Е. И. Собрание памятников Восточной письменности в Санкт-Петербургском филиале института востоковедения РАН // Сокровища академических собраний Санкт-Петербурга / сост. Ю. А. Петросян, Е. А. Иванов. СПб.: Наука, 2003. 516 с.]. St. Petersburg, 2003.

20. Le Coq A. Handschriftliche uigurische Urkunden aus Turfan // Turan, 1918. s. 449-460.

21. Radloff W. Uigurische Sprachdenkmaler. Materialien nach dem Tode des Verfas-sers mit Ergänzungen von S. Maloy herausgegeben (Памятники уйгурского языка. Материалы, изданные после смерти автора с дополнениями С. Е. Малова). Leningrad, 1928. VIII. 305 с.

22. Nacıp E. N. İssledovaniya Po İstorii Tyurksih Yazıkov XI-XIV vv. / AN SSSR, İstitut Vostokovedeniya. [Наджип Э. Н. Исследования по истории

тюркских языков XI-XIV вв. / АН СССР, Институт Востоковедения. М.: Наука, 1989. 281 [2] с.]. Moskova, 1989.

23. Poppe N. N. Karasakpayskaya Nadpis' Timura // Trudy Otdela Vostoka Gosudarstvennogo Ermitaja. [Поппе Н. Н. Карасакпайская надпись Тимура // Труды отдела Востока Государственного Эрмитажа. Л., 1940. Т. 2. С. 185-187.]. Leningrad, 1940.

24. Grigoryev A. P., Telitsin N. N., Frolova O. B. Nadpis' Timura 1391 g. // İstiografiya i İstoçnikovedeniye İstorii Stran Azii i Afriki. [Григорьев А. П., Телицин Н. Н., Фролова О. Б. Надпись Тимура 1391 г. // Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. Вып. XXI. СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2004. С. 3-24.]. St. Petersburg, 2004.

25. Grigoryev A. P., Telitsin N. N., Frolova O. B. Nadpis' Timura 1391 g. // Tyurkologiçeskiy Sbornik. 2009-2010. Tyurkskiye Narodiy Yevrazii v Drevnosti i Srednevekov'e. [Григорьев А. П., Телицин Н. Н., Фролова О. Б. Надпись Тимура 1391 г. // Тюркологический сборник. 2009-2010. Тюркские народы Евразии в древности и средневековье. М., 2011. С. 109-129.]. Moskova, 2011.

26. Sertkaya O. F. Timur Bek'in Toktamış Han'a 1391'de Yapmış Olduğu Seferin Arap ve Uygur Harfli Kitabeleri (Karsakpay Yazıtı)", *Ölümünün 600. Yılında Emir Timur ve Mirası Uluslararası Sempozyumu*, 26-27 Mayıs 2005. İstanbul: 2007. s. 31-40.

Kaynak: Telitsin N. N. Pis'mennost' Tyurkskih Narodov v Drevnosti i Rannem Srednevekov'e: Osnovniye Sistemy // Aktual'niye Problemy Mirovoy Politiki [Телицин Н. Н. Письменность тюркских народов в древности и раннем Средневековье: основные системы // Актуальные проблемы мировой политики. Вып. 10 / под ред. Т. С. Немчиновой. СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2020. С. 215–230.]. St. Petersburg, 2020.

KAZAKİSTAN'DAKİ ESKİ TÜRK DÖNEMİ YAZITLARI

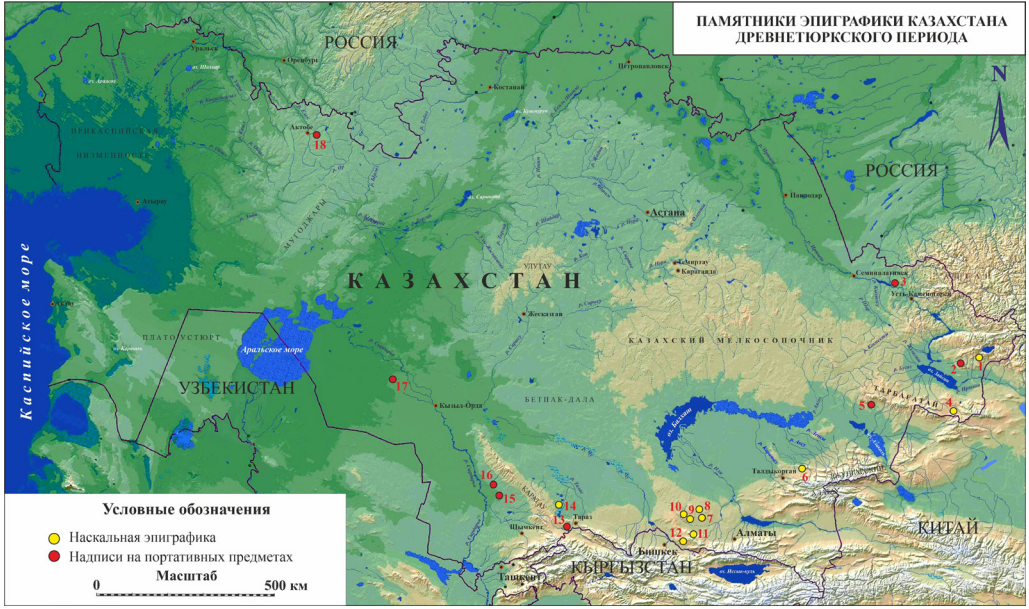
Dr. Aleksey ROGOJİNSKIY

A. H. Margulan Arkeoloji Enstitüsü

Kazakistan

Çağdaş Kazakistan sınırlarında bulunan Eski Türk yazıtları, M.Ö. 1000'li yılların ikinci yarısında Orta Asya'nın, kuzeydoğuda Yenisey ve Orhun nehirlerinden güneybatıda Seyhun, Çu ve Talas nehirlerinin üst kısımlarına kadar uzanan geniş coğrafyasında karmaşık bir siyasi ortamda hüküm süren ilk Türk devletlerin farklı yazı, etnik ve kültürel, ideolojik gelenekleri etkileşiminin derinliği hakkında daha net bilgiler sağladıkları için çok değerlidir. Kazakistan'da bilinen yazıtların sayısı yakın zamanlara kadar fazla değildi ve uzmanlar, bu yazıtların aydınlatılmasını geleceğin meselesi olarak görüyorlardı [Amanjolov, 2003. s. 12-13, 18]. Ancak XXI. yüzyılın ilk on yılında durum önemli ölçüde değişmiş, ülkenin güneyinde ve doğusunda yapılan yoğun araştırmaların neticesinde Eski Türk dönemine (VI. yüzyılın ortaları ile X. yüzyılın ortaları) ait daha önce bilinmeyen bir dizi yazıt ortaya çıkarılmıştır. Aynı zamanda Güney Kazakistan vahalarındaki yerleşim yerlerinde yapılan kazılarda elde edilen runik harfli buluntularla göçebelerin yaşam yeri olarak tercih ettikleri dağlık bölgelerdeki kayaların üzerinde bulunan yazıtlar sayesinde keşfedilen yazıtların sayısı artmıştır [Klyaştorıny, 2004; Amanjolov, 2006; Smagulov, 2009; Rogojinskiy, 2010]. Mevcut duruma göre

Kazakistan'da bulunan Eski Türk yadigârlarının önemli bir kısmı Yedisu'nun (Semireçye) batı kesiminde, Çu ve İli nehirleri arasındaki bölgede bulunmuştur.

Kazakistan'daki Eski Türk Dönemi Yazıtları: 1 – Koytübek; 2 – Kabırgatal; 3 – Zevakino; 4 – Çagan-obo; 5 – Urjar; 6 – Bayanjürek; 7 – Almalı I-III; 8 – Tamgalı; 9 – Kuljabası II; 10 – Kuljabası I; 11 – Akterek; 12 – Tospalı; 13 – Cuvantöbe; 14 – Kemer; 15 – Kültöbe (Türkistan); 16 – Karatöbe (Eski Sapran); 17 – Altınasar; 18 – İlek.

Yeni yazıtların çoğu saha araştırmacıları tarafından yayımlanmış, birçoğu da Doğu bilimciler tarafından incelenmiştir [Rogojinskiy, Kızlasov, 2004; Amanjolov, 2003; Kızlasov, 2010; Klyaştorımy, 2012]. Bu nedenle çalışmamızda taş metinlerin konumu, arkeolojik bağlamı ve yapılan incelemeler hakkında kısa bilgiler ve ek veriler sunulmaktadır. Yazıtların adları, keşfedildikleri yere, yani coğrafyaya veya arkeolojik nesneye (taşınabilir nesnelere için) göre verilmektedir. Yazıtlar doğudan batıya, idari ve bölgesel prensibe göre sıralanmıştır.

Doğu Kazakistan

Çagan-obo. Bulunduğu yer: Doğu Kazakistan Bölgesi, Zaysan İlçesi, Zaysan Şehrinin 50 km güneyi; Keregetas Nehrinin sol yakası, Çagan-obo Vadisi, Tarbagatay sırtının kuzeydoğu yamaçları. 2008–2009 yıllarında mimar E. M. Baytenov tarafından keşfedilip fotoğrafları çekilmiş ve çizimleri yapılmıştır [Baytenov, 2012]. Yazıt keşif yerinde bulunmaktadır.

Taş dolgulu bir kurgan ve devamında doğuya doğru dikey olarak yerleştirilmiş, yaklaşık 1300 metre alanı kaplayan, uzunlukları 150 metreyi bulan kavisli bir dizi taştan oluşan külliyeinin parçası olan ve dikili taş benzeyen balbal üzerindeki üç ibaredir (No. 1-3).

Resim 2. Çagan-obo. Balbalların genel görüntüsü. E. M. Baytenov'un çektiği fotoğraf.

Resim 3. Çagan-obo. 1 no'lu ibare. E. M. Baytenov'un çektiği fotoğraf.

Resim 4. Çagan-obo. 2 no'lu ibare. E. M. Baytenov'un çektiği fotoğraf.

1 no'lu ibare, balbalın her iki taş sırasının birleştiği noktada yer alan batı kenarındadır. Yedi işaretten oluşan, 12,5 cm uzunluğunda dikey bir satırdan ibarettir. 2 ve 3 no'lu ibareler kare kesitli (tabanda 33 × 33 cm, üstte 18 × 18), kurganın hemen yakınında, balballar sırasının ilki olan 1,3 m'den yüksek bir taşın bitişik kenarlarına kazınmıştır. 2 no'lu yazıt dört satırdan ibarettir. Taşın kenarı yontulmuş olduğundan bazı işaretlerin kaybolduğu anlaşılmaktadır. 3 no'lu yazıt iki sütun ve solda yer alan tek işaretten oluşmaktadır. İkinci sütunun işaretleri, 1 no'lu yazıtın alt üç işaretine benzemektedir.

E. M. Baytenov'a göre, 1 ve 3 numaralı yazıtlar Brahmi (D. Maue'nin tespiti), 2 numaralı yazıt ise Baktriya yazısı (N. Sims-Williams'ın tespiti) ile yazılmıştır. "Yazıtın ne zaman dikildiği bilinmiyor, ancak Moğolistan'da bilim insanlarının İlk Türk Kağanlığı dönemine ait olduğunu belirttikleri Brahmi yazılı dikili taşlarla paralellikler vardır. ...Dolayısıyla yazıtlarımızın şimdilik söz konusu dikili taşlarla aynı döneme ait olduğu düşünülebilir" [a.g.e. s. 48-49, resim 1-4]. Bu nedenle yazılı dikili taşları da bulduran ve henüz tam incelenmemiş Çagan-obo külliyesi, ek araştırmalar

yapılana kadar Kazakistan sınırlarındaki en eski Eski Türk yazıtı olarak kabul edilebilir.

Koytübek. Bulunduğu yer: Doğu Kazakistan Bölgesi, Kurçum İlçesi, Bulgar-Tabıtı Köyünün 15 km güneybatısı, Kurçum sıradağlarının güneydoğu tarafındaki Koytübek mevkiisi. Yazıt, keşif yerinde bulunmaktadır.

Yazı, bir kayanın (0,8 x 1,2 m) iniş açısı ve güney yüzeyine kazınmıştır; Kayağan taşın yüzeyi pürüzlü, gri renkli, yer yer hafif patinalıdır; Taş, katmanlı bir yapıya sahiptir. Sağdan sola (yazıtın konumuna göre aşağıdan yukarıya) okunan dikey satır, 12 işaretten oluşmuştur ve düzlemin sağ tarafında bulunmaktadır. Alttan iki işaret, net olmayan resimleri kısmen örtmüş durumdadır. Solda farklı zamanlara ait keçi figürleri ve aşağıya doğru uzanan kısa bir çizgili yatay S harfi biçiminde, derin kabartmalı dikey bir çizgiyle runik harfli satırdan ayrılmış bir damga bulunmaktadır. Satırın uzunluğu 50 cm, işaretlerin yüksekliği 5-9 cm'dir. Üstten iki işaret ile alttan altı işaret kabartma tekniğiyle uygulanmış, geriye kalan işaretler keskin bir aletle derince (2 mm'ye kadar) kazınmıştır. İki farklı tekniğin olağanın dışında bir arada kullanılması, başlangıçta kayaya oyulan bazı harflerin yenilenmesinden kaynaklanmaktadır.

Runik yazılı kayanın hemen önünde bir durak yeri kalıntıları, içinde XIX. yüzyılın sonlarına doğru faaliyet göstermeye başlayan M. S. Kuznetsov Fabrikasına ait cam ve porselen kap parçaları ile İmparator Guangxu'ya (1875–1908) ait bir Çin bakır parası bulduran küllük, dökme demir sürahi ve XVIII. yüzyıldan kalma Çin porseleni parçaları bulunmuştur. Bunların yanı sıra yerleşim yerinde Orta Çağ ve Tunç Çağına ait kil mutfak kabı parçaları da elde edilmiştir. Runik yazının solundaki kayadaki işaret, S biçiminde damgası olan Derbetlerin de içinde bulunduğu Zahçinlerin Oyrat birliğinin “*dergee*” damgası ile özdeşleştirilmektedir [Amgalan, 2008. şekil 8, 4; 83, 1]. Damganın XVIII. yüzyılın ilk yarısına ait olma ihtimali vardır. Bu dönemde

Oyrat Budistler için dikey “todo biçig” yazısıyla uygulanan altı heceli mantranın ilk işaretlerini çağrıştıracak üstten iki işaret de dahil olmak üzere Eski Türk runik yazılarının bazı işaretlerinin güncellenmiş olması muhtemeldir. Bu biçimde çizme tarzına Tibet Budizmi yazıtları olan Yedisu'daki Tamgalıtas (İli Kapçagay) ve Terekti (Cungarya Aladağları) yazıtlarında rastlanır.

1985 yılında A. Ye. Rogojinskiy tarafından keşfedilip kayda alınan yazıtı ilk A. S. Amanjolov anlamlandırmaya çalışmıştır. Anlamlandırmada yalnızca on işaret dikkate alınmıştır [Amanjolov, 2003. s. 203-204]. Yazıt 2008 yılında A. Ye. Rogojinskiy tarafından yeniden incelenmiştir [Rogojinskiy, 2010. s. 330-331, resim 1]. Güncellenen alan belgeleri (estampajı, çizimi ve yazının fotoğrafları) ışığında yazıt, farklı araştırmacılar tarafından da incelenmiştir [Kızlasov, 2011; Klyaştorıny, 2012; Bazılhan, 2014].

Resim 5. Koytübek. Yazıt ve damganın genel görüntüsü.
A.Ye. Rogojinskiy'in çektiği fotoğraf.

İ. L. Kızlasov'a göre Koytübek yazıtı, bugün için Talas yazıtlarının en doğu yazıtıdır ve en uygun tarihlendirme, X. yüzyıla yakın bir zaman olmalıdır. [Kızlasov, 2011. s. 67]. S. G. Klyaştornıy, yazıtta Türk runik yazısının Talas versiyonun kullanıldığı fikrini desteklemekle birlikte anlamlandırma konusunda İ. L. Kızlasov'dan farklı görüş belirtmiştir [Klyaştornıy, 2012. s. 65–66]. A. Ye. Rogojinskiy'in aynı materyalleri esasında daha sonra N. Bazılhan bir okuma denemesinde bulunmuştur [Bazılhan, 2014. s. 3-4]. Son olarak 2015 yılında V. V. Tişin, Koytübek mevkisinde incelemeler yapan mimar E. M. Baytenov'un fotoğraflarına dayanarak yazıtı anlamlandırmıştır. Araştırmacı, E. M. Baytenov'un çekiminde kayanın gün ışığı gölgelerinde, satır çizgisinin dışında ve sağında, ilk harfin üzerinde, diğer işaretlerin yarısı kadar yükseklikte on üçüncü bir işareti daha görmüştür [Tişin, 2015. s. 269–270]. V. V. Tişin, ne yazık ki oyulmuş Oyrat damgasını yanlış bir şekilde Eski Türk yazısı olarak algılamıştır (Tişin 2015. s. 271). E. M. Baytenov tarafından çekilen fotoğraflar böylece bir araştırmacıyı daha yanıltmıştır [Useev, 2015].

Böylece bugüne kadar araştırmacılar Köytübek yazıtının okunması ve yorumlanmasının birkaç farklı versiyonunu önermişlerdir. A. S. Amanjolov'un çevirisinde “*stanovişça Lunnogo pravatelya (Ay-elig)* (Ay hükümdarının (Ay Elig) durağı, mekânı” şeklinde tercüme edilip konuma işaret edilmiştir. İ. L. Kızlasov, “*ya velel iz 'yasnyat'sya pis'menno* (Yazılı şekilde anlaşmasını emrettim)” diye tercüme etmiştir ve yazıtın IX-X. yüzyıllarda batıya doğru yayılan kuzeydeki Sibiry Türkleri Manihaizmine özgü dua kaydı olduğunu ileri sürerek ortaya çıkışını Manicilerin kayalarda yapılan ibadetlere dair yazılı izler bırakma geleneğiyle ilişkilendirmiştir [Kızlasov, 2011. s. 65, 67]. S. G. Klyaştornıy'ın çevirisi özel ad içermektedir: “*Kaş Külüg (ili Ya, Kaş Külüg?) virezal (na skale) lunu* (Kaş Külüg (ya da: Ben, Kaş Külüg?) (kayaya) ay kazıdım”. Son işaret O (çember), metinde

bahsedildiği gibi hem m'nin bir versiyonu hem de ay görüntüsü olarak değerlendirilebilir [Klyaştorıny, 2012. s. 45–46]. N. Bazılhan, 12 işareti de birer harf olarak değerlendirerek “Adı meşhur yurdum, ocağım” şeklinde tercüme etmiştir [Bazılhan, 2014. s. 4]. V. V. Tişin, okumaya sadece E. M. Baytenov'un fotoğrafında görünen 13. işareten başlamış ve “*imeyuşçeye kolibel' moyo mestoprebıvaniye* “beşikli ikamet yerim” şeklinde harfiyen tercüme etmiştir. Tercümeyi dil bilgisi kurallarına uygun olarak “bebekliğimi geçirdiğim yer”, “beni besleyen yurdum” diye yorumlamak mümkündür. Yazıtın yazarı bu sözlerle ailesinin (sülalesinin ?) o topraklara uzun süredir, en az iki kuşaktan beri sahip olduğunu ima etmektedir [Tişin, 2015. s. 270]. Araştırmacı, aynı zamanda satırın başındaki “Yenisey” işaretinin ve sondaki “tamamen Talas” işaretinin tipik olmayan kullanımlarına dikkat çekmiştir [Tişin, 2015. s. 272]. Yalnızca E. M. Baytenov'un fotoğraflarında görülebilen bir işareti satırın başlangıcı olarak alan N. Useev de Tişin'inkine benzer bir anlamlandırma denemesinde bulunmuştur [Useev, 2015. s. 863]. Dolayısıyla Köytübek arazisindeki Eski Türk runik harfli yazıtın incelenmesi henüz tamamlanmamıştır.

Kabırgatal. Bulunduğu yer: Doğu Kazakistan Bölgesi, Kurçum İlçesi, Akbulak kırsal bölgesi, Kabırgatal Çiftliği, Kurçum sıradağlarının güneybatı kolları. Yazıt, Almatı'da El Farabi Kazak Millî Üniversitesi Arkeoloji Müzesinde korunmaktadır.

Runik harfler; taşınabilir, eski bir taş alet parçasının (11,1 x 8,6 ve 9,9 x 1,5 ve 2,0 cm) üst ucu yuvarlaklaştırılmış ve daraltılmış düz, aşınmış yüzeyine uygulanmıştır. Parçanın yanlarda yüzeyi aşınmış iki girintisi vardır; aletin alt ucu kırılmıştır, yazılı kenar cilalanıp az bir patina ile kaplanmış olduğundan keskin bir aletle çizilen işaretler net görülebilmektedir.

Görünüşe göre taş, Tunç Çağı ile Demir Çağın başlarında çok yaygın bir alet olan ve Türkler döneminde yeniden kullanılan bir taş çapanın parçasıdır. Parça, bir taş gövde görüntüsüne ve net antropomorfik

hatlara sahip olduğundan üzerindeki runik yazı, minyatür “heykel”in hemen hemen eksenini boyunca yerleştirilen 7 işaretli dikey bir çizgiye benzemektedir. Satırın solunda, altıncı işaretin üzerinde, cilalı yüzeyin kenarında, herhangi bir harfi karşılayabilecek veya runik alfabede genelde olduğu gibi bir damga olarak kabul edilebilecek bir işaret, bir sembol tasvir edilmiştir. Satırın sağında, tekli işarete simetrik olarak damgayı andıran bir şekil daha oyulmuştur. 8 cm uzunluğundaki satırın başlangıç ve bitiş işaretlerinin cilalı yüzeyin kenarından yaklaşık olarak aynı mesafede bulunması taş üzerindeki runik metnin eksik olmadığını göstergesidir.

Resim 6. Kabırgatal. Runik yazılı taş alet. G.K. Omarov'un çektiği fotoğraf.

Taş, sahibi A. B. Kaşkınbayev tarafından 2012 yılında Kabırgatal Çiftliği yakınlarında bulunup 2015 yılında El Farabi Kazak Millî Üniversitesinin Altay'da arkeolojik araştırmalar yapan heyetinin başkanı G. K. Omarov'a teslim edilmiştir. Metni okuma denemesinde bulunan N. Bazılhan, damgayı benzeyen tekli işareti bir harf olarak algılayarak “Er adım Tagran .... ş ?” diye okumuştur. Araştırmacı, yazıtın paleografik özelliklerine de dikkatleri çekerek onun Eski Türk runik yazısının Talas versiyonuna yakın olduğunu ve yazıtın “On Ok,

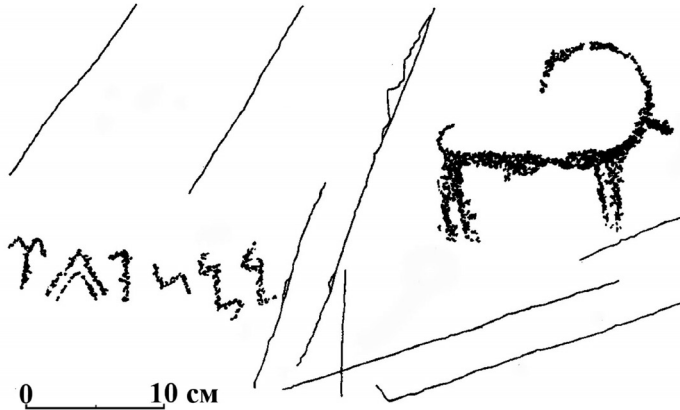
Türgeş dönemine (VIII-IX. yüzyıllar) ait olabileceğini belirtmiştir [Omarov, Bazılhan, 2015. s. 170].

Güney Kazakistan (Yedisu)

Bayanjürek. Bulunduğu yer: Yedisu Bölgesi, Kapal İlçesi, Kapal Köyünden doğu yönüne 15 km uzaklıkta; Cungarya/Yedisu Aladağları, Bayanjürek dağlarının güneybatı yamaçları. 2009 yılında Z. Samaşev tarafından keşfedilip [Samaşev, 2013] fotoğrafları çekilmiştir. Ön okuma ve anlamlandırma çalışmaları N. Bazılhan tarafından yapılmıştır. Yazıt, keşif yerinde bulunmaktadır.

Taşın üst kenarı boyunca fazla derine kazınmayan ve 4-5 işaretten oluşan tek yatay satırdan ibarettir. Yenisey alfabesiyle uygulanan ve sağdan sola okunan yazı, yaygın kalıplardan olan “Er adım Ok” ibaresinden oluşmaktadır [Bazılhan, 2013. s. 102; Bazılhan, 2014. s. 9].

Tamgalı. Bulunduğu yer: Almatı Bölgesi, Jambıl İlçesi, Karabastav Kazasından kuzeybatı yönüne 4 km uzaklıkta; Çu ve İli dağları, Tamgalı Vadisi. Tamgalı Tarihî, Kültürel ve Doğal Millî Park alanında yerleşmiştir: petroglif grubu IV, düzlem 13. Yazıt, keşif yerinde bulunmaktadır.

Resim 7. Tamgalı. Runik yazı. A.Ye. Rogojinskiy'in yaptığı çizim.

Kayalık bir çıkıntının batı yamacında yer alan yazıt, batı ve kuzeybatı yönlerine bakan 50 x 70 cm'lik küçük bir düzlemi (doğrultu açısı 282°, eğim açısı 68°) kaplamaktadır. Düzlemin yüzeyden yüksekliği yaklaşık 1,0 m'dir. Kayanın yüzeyi (kum taşı) pürüzlüdür, düzensiz bir şekilde kahverengi ve siyah patina ile kaplanmıştır. Düzlemin sol alt kısmına yatay olarak altı işaret kazınmıştır. Sağ üstte sağa bakan bir keçi resmi vardır. Aynı şekilde fazla derin olmayan oyma tekniği kullanılarak uygulanan resim ve runik işaretler, açık kahverengi patina rengindedir. Buradan resim ve işaretlerin aynı zamanda yapıldığı sonucu çıkarılabilir. Satırın uzunluğu 20,5 cm, işaretlerin yüksekliği (soldan sağa): 4, 4, 4, 2, 4,7 ve 4,2 cm'dir.

Yazıt, 1991 yılında A. Ye. Rogojinskiy tarafından bulunmuş, örneği çıkarılmış ve fotoğrafları çekilmiştir (Rogojinskiy, Kızlasov, 2004). 2011 yılında sondaki işaretlerin ana hatlarını netleştiren N. Bazılhan tarafından yerinde incelenerek tekrar örneği çıkarılmıştır.

Yazıtı ilk inceleyen İ. L. Kızlasov: "Yazıt, paleografik özelliklerine göre Yenisey yazıtlarına veya Yenisey yazısından güçlü bir şekilde etkilenen Talas yazıtlarına dahil edilmesi gerekir. Ancak burada kullanılan "(e)r(a)ti on(u)n" kalıbı, Yenisey yazısının Altay versiyonu grafitisine özgü olduğundan taş üzerindeki ibare her yönüyle Yenisey tanımını pekiştiriyor" demiştir [Kızlasov, 2005. s. 61]. Tamgalı yazıtın önemli bir özelliği, soldan sağa doğru okunmasıdır. Eski Türk yazıtlarında son derece nadir görülen özelliğe dikkatleri çeken araştırmacı, ibarenin IX-X. yüzyıllarda kazınmış olabileceğini, ancak paleografik özelliklere göre tarihi yalnızca X. yüzyıla kadar indirilmenin mümkün olduğunu ileri sürmüştür. [a.f.e. s. 45].

2014 yılında yazıtın şahsına ait çizimini yayımlayan N. Bazılhan tarafından yeni bir okuma önerilmiştir: "Er adı Ak İnçü" [Bazılhan, 2014. s. 2-3]. V. V. Tişin'in çevirisinde kişi adı farklı okunmuştur: "Er adı Ününç (anlamı 'yüce') [Tişin, 2017. s. 248].

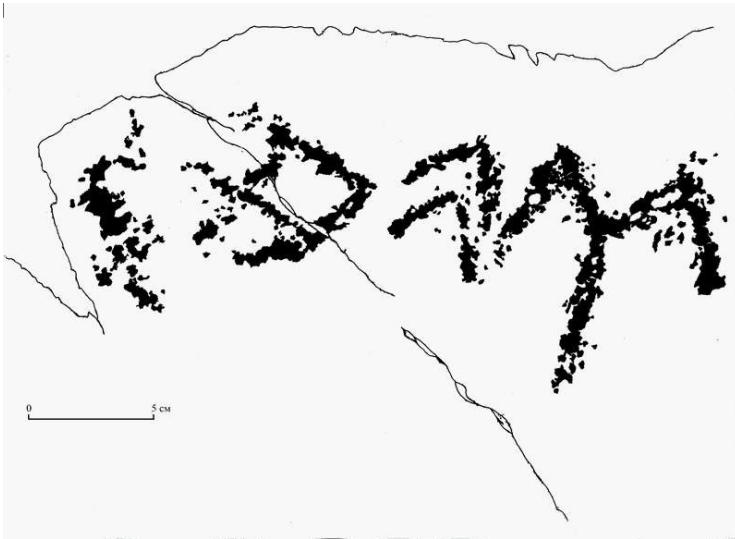
Akterek. Bulunduğu yer: Almatı Bölgesi, Jambıl İlçesi, Almatı Şehrinden batı yönüne 100 km, Akterek Köyünden güney yönüne 4 km uzaklıkta; Trans-İli Aladağları'nın kuzey yamacı, Akterek dağ geçidi. Yazıt, keşif yerinde bulunmaktadır.

Yatay satır, dört runik işaretten oluşmaktadır. Bunlardan ilk üçü (sağda) daha net görülürken dördüncü işaret pek iyi kazınmamış ve taşın kenarındaki yüzeyin kusurlarından dolayı iyi seçilememektedir. Satırın uzunluğu 26 cm, işaretlerin yüksekliği (sağdan sola) 10, 5,5, 6,5 ve 8 cm'dir. İşaretlerin derinliği 1-2 mm'yi bulmakta, patina rengi kahvedir. İşaretlerin tamamında yazının daha sonraları yenilenmesi sırasında uygulanan hatalı vuruşların izleri bulunmaktadır.

Kayanın yüzeyindeki runik harfli ibarenin yanı sıra farklı zamanlarda yapılan keçi ve okçu resimleri mevcuttur. Kayadan 4 metre uzaklıkta güneydoğu görünümüne sahip bir başka düzlemde biçim bakımından farklı, ancak uygulama tekniği ve patinanın rengi bakımından benzer, damgayı andıran iki işaret bulunmaktadır. Her iki düzlem de bir durak yerinin kalıntılarının ve Orta Çağa ait çanak çömlek parçalarının bulunduğu kısa bir erozyon vadisinin sırtında yer almaktadır. 1980'lerin sonlarında Akterek Vadisi eteklerinde Yu. İ. Trifonov tarafından Orta Çağ göçebelerine ait mezarlık alanlarını kazma çalışmaları yapıldıysa da araştırmanın sonuçları yayımlanmamıştır. Akterek petrogliflerinin incelenmesi ise aynı dönemde A. S. Mirzabaev tarafından yerine getirilmiştir [Mirzabaev, 1990].

Yazıt, 2007 yılında A. Ye. Rogojinskiy tarafından keşfedilerek [Rogojinskiy, 2010. s. 333, resim 3: 5] fotoğrafları çekilmiş ve estampajı çıkarılmıştır. Runik yazıyı okumayı ilk deneyen İ. L. Kızlasov'a göre satırda sağdan sola şunlar yazılmıştır: (e)r (a)t(i) m (e)n (er adım günahkâr). Kızlasov, yazıtla ilgili "Yedisu'daki Tamgalı yazıtı metni ile birlikte Yenisey runik yazısının ana bölgeden güneybatıya gelişinin kanıtıdır. Bu, IX-X. yüzyıllarda Sibiryada

Manihaizmin yayılmasıyla ilişkilidir” demiştir [Kızlasov, 2010. s. 345]. N. Bazılhan, metnin yalnızca net görülebilen üç işaretini “Er adım ...” diye okumuştur [Bazılhan, 2014. s. 4]. V. V. Tişin ise fotoğrafta satırın sonundaki iki “ek” işareti fark ederek “Er adım En Ençil” okuma biçimini önermiştir [Tişin, 2017. s. 249].

Resim 8. Akterek. Runik yazı. Fotoğraf ve çizim A.Ye. Rogojinskiy'e aittir.

Kuljabası I (İ. L. Kızlasov'a göre Jaksılıksay I-III). Bulunduğu yer: Jambıl Bölgesi, Korday İlçesi, Otar İstasyonundan kuzeybatı yönünde 30 km; Çu ve İli dağları, Kuljabası dağlarının güney yamaçları, Jaksılıksay dağ geçidi. Yazıt, keşif yerinde bulunmaktadır.

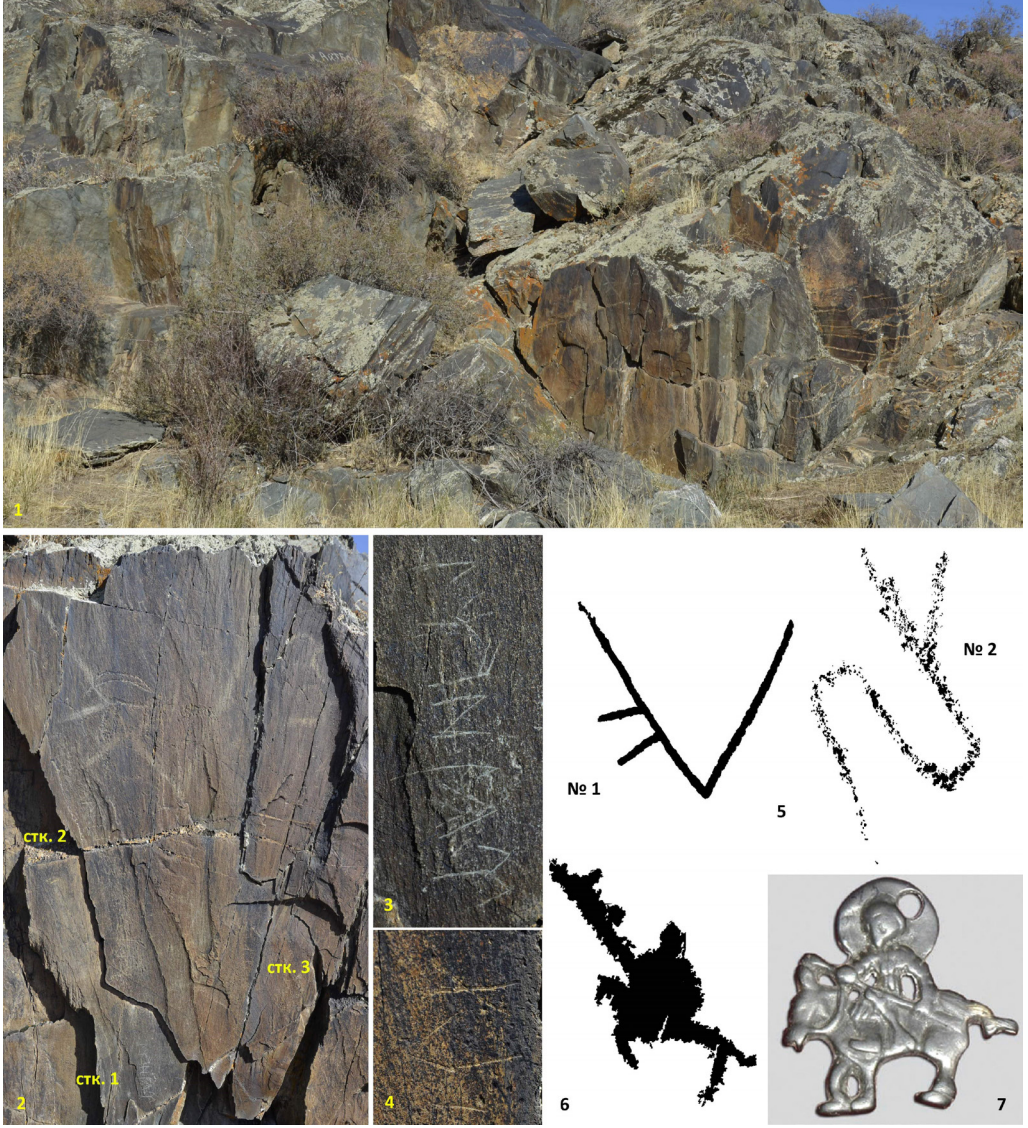
Yazılar, kayanın batı-güneybatı yönündeki geniş bir dikey yüzeyine uygulanmıştır. Taşın yüzeyi (kum taşı) nispeten düz ve pürüzsüzdür, düzensiz bir şekilde kahverengi ve siyah patina ile kaplıdır. Düzlemin üst kenarında, kayanın eteğinden 1,5 m yükseklikte, daha önceki dönemlere ait bir keçi resmini kısmen örten, sola doğru uzanan iki kısa çizgisi olan ve silme tekniğiyle yapılan V biçiminde büyük bir damga görüntüsü bulunmaktadır. Damganın altında ve solunda, İ. L. Kızlasov'un ilk incelemesinde Jaksılıksay I-III adını verdiği üç dikey satır mevcuttur [Rogojinskiy, Kızlasov, 2011. s. 330-331].

İşaretler keskin bir metal aletle kesilmiştir; ince çizgiler derin değildir; yükseklik 2-3 ila 5 cm arasında değişmektedir. Kayanın hafif patinalı bir alanını kaplayan alt satır (12 cm) 7 işaretten oluşmaktadır (satır 1). Üstünde, kaya çıkıntısının kenarı boyunca, damganın soluna 16 işaretten (satır 2) oluşan en uzun satır (36 cm) oyulmuştur. İşaretler, kaya yüzü kenarından aynı uzaklıkta, hemen hemen aynı aralıklarla yerleşmiştir. Orta kısımda yazı, dar bir çatlakla ikiye ayrıldığından satır sola doğru saparak çıkıntılı yüzeyin eğrisiyle uyum sağlamıştır. İşaretlerin rengi 1 numaralı damgayı kaplayan açık kahverengi patinayla uyumludur. 15 cm sağda 4,5 cm uzunluğunda üçüncü satır (3. satır) yer almıştır; tabanı sağda olacak şekilde yerleştirilmiş iki işaretten ibarettir; patina rengi 1 numaralı damganın rengiyle aynıdır.

Genel olarak, grafitinin yerleştirilme düzeninden runik işaretlerin damga kayaya uygulandıktan sonra kazındığı anlaşılmaktadır.

Kayanın sağa bitişik yüzeyinde kazıma ve sürtme tekniğiyle kıvranan yılan şeklinde (40 cm) yapılan 2 numaralı damga bulunmaktadır. Önden bakıldığında 1 ve 2 numaralı damga panelleri orantılı gibi görünse de yılan biçimindeki damga daha yüksek bir konuma yerleşmiştir. Damgalı kayanın sol üst tarafında sancaktar atlıların resimlerini bulunduran bir düzlem vardır. Yapılışı bakımından gravürler, Yenisey Kırgızları ile Kimak kültürlerinin hâkim olduğu bölgede bulunan ve IX-X. yüzyıllardaki maden sanatına özgü olan atlı biçimindeki metal plakalara benzemektedir [Borisenko, Hudyakov, 2007, s. 90, resim 2, 2; 4, 1, 2; Korol, 2008. s. 131–132].

Damgalı ve yazılı kayanın yakınında taş yapıların kalıntıları görülmektedir. Burada cam ve porselen çanak çömlek parçaları ile üç dilimli bir metal plak bulunmuştur. Külliye'nin tamamı IX/X-XII. yüzyıllar olarak tarihlendirilmiştir [Rogojinskiy, 2010, resim 3, 1; Rogojinskiy, Tişin, 2018, s. 144-146, resim 1-2].

Resim 9. Kuljabası I. 1, 2: runik yazılı ve damgalı kayanın genel görüntüsü; 3: satır 1; 4: satır 3; 5, 6: damga № 1 ve 2, atlı birinin kaya resmi, çizim A.Ye. Rogojinskiy'e ait; 7: atlı birinin resmedildiği plak [Borisenko, Hudyakov, 2008].

Yazılar, 2009 yılında A. Ye. Rogojinskiy tarafından keşfedilmiş [2010. s. 333-334, resim 3:2, 3]; fotoğrafları çekilmiş ve kopyaları çıkarılmıştır. Ne yazık ki eski resmin üzerine uygulanan en uzun satırda (satır 2) bazı runik işaretlerin net çizilmemesi metnin okunmasını zorlaştırmıştır. Yazı, 2018 yılında A. Ye. Rogojinskiy tarafından yeniden ele alınmış, 2. satır dikkatle incelendikten ve çizimi netleştirildikten sonra tekrar yayımlanmıştır.

Yazıtı inceleme çalışmaları, alttaki 1. satırı (Jaksılıksay I) okuma ve anlamlandırma denemesini yapan İ. L. Kızlasov tarafından başlatıldı. Yazı, aşağıdan yukarıya ve sağdan sola “er adı Tekeş” biçiminde okunmuş ve runik harfli satırın çizilme özelliklerine dayanılarak genel olarak Yenisey yazısının Talas üzerindeki bariz paleografik etkisini gösteren oldukça nadir örnek olarak tanımlanmıştır [Rogojinskiy, Kızlasov, 2011. s. 331]; Çalışmada ayrıca “... Jaksılıksay I yazıtının yazarı runik eğitimini Altay topraklarında almıştır. Ancak... yaşam koşulları onu Yedisu'nun yerel Talas yazısı ortamına kaptırmıştır. Bitişikteki Jaksılıksay II satırında Talas yazısı kullanılmıştır” bilgisi verilmiştir [a.g.e., s. 332].

Daha sonra N. Bazılhan, yazıtın 2009 yılında verilen ilk belgelerine göre Kuljabası I yazıtının her üç satırı için okuma önerisinde bulunmuştur: 1. *Er atı Aq kişi* “Er bahadır adı ismi Ak kişi”. 2. *işit taşya qaray üçün* “ılık taş hatıra görüntü için”. 3. *ed er* “edildi, yazıldı” [Bazılhan, 2013, s. 99–100; Bazılhan, 2014. s. 5–6]. Önceki okuyuşları eleştirel bir şekilde gözden geçiren V. V. Tişin ise yazıtın tamamının birebir çevirisini şöyle önermiştir: 1. *Er adı Ak Keş* (veya Ukiş; ak “beyaz”, keş “okluk” anlamındadır). 2. *Taşı ısıt! Askerî hararet (ateş? şevk?) uğruna* (Rusçası: “Nagrey kamen’! Radi Voyskovogo jara (goryaçnosti? pıla?)”). 3. *Takip et (yetiş)* (Rusçası: “Sleduy (nastigni ili dogoni!)”) [Tişin, 2017. s. 250–252]. Son olarak

A. Ye. Rogojinskiy'in 2. satırın çizimlerini düzeltmesinin ardından V. V. Tişin yazıtın güncellenmiş bir çevirisini önermiştir: “(1) (ä)r (a)tī (a) q k(e)š a (Er adı Ak Keş (anlamı “beyaz okluk”)); (2) (ä)r (a)tī t(a)ŋŋ(i)l m? : q(a)ś s(a)ŋič n(ä)ŋ ((e)n(i)ŋ / (e) n(ä)ŋ)) (Er adı Tangıl; (güvenilir) kaş muhafızı (veya (güvenilir) kaş muhafızı im senin / (güvenilir) kaş muhafızı, sen im yap. Rusçası: “imyа mujavoına Tangıl; (nadejnogo) storoja granitsiy udel (veya ‘(nadejnogo) storoja granitsiy metka tvoya’ / ‘(nadejnıy) storoj granitsiy, tıy sdelay metku’”)); (3) (e)d(ä)r (git (takip et)! Rusçası: “idi (sleduy)!”) [Tişin, 2018. s. 247]. V. V. Tişin, runik yazıyı tarihlendirme konusunda ısrarcı olmadan şu bilgileri sunmuştur: “Kelimeler, bağlam çerçevesinde yorumlamak için önerilebilecek anlamlarında yalnızca Orta Türkçe dönemi, daha net olarak Karahanlı-Uygur döneminden başlayan dönemdeki metinlerde bulunur” [Rogojinskiy, Tişin, 2018 s. 150]. Genel olarak, Kuljabası I yazıtının bu şekilde tarihlendirilmesi, runik yazılı ve damgalı kayanın eteğinde bulunan durak yerindeki arkeolojik buluntuların yaşlarıyla çelişmemektedir [a.g.e. s.156].

Kuljabası II. Bulunduğu yer: Jambıl Bölgesi, Korday İlçesi, Otar İstasyonundan kuzeybatı yönünde 25 km uzaklıkta; Çu ve İli dağları, Kuljabası dağları, dağ geçidi 14. Yazıt, keşif yerinde bulunmaktadır.

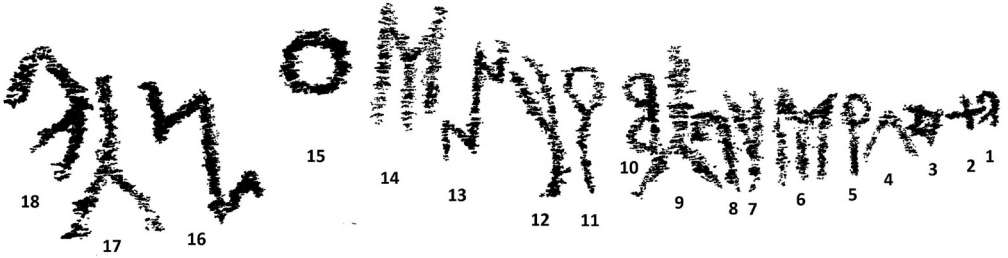
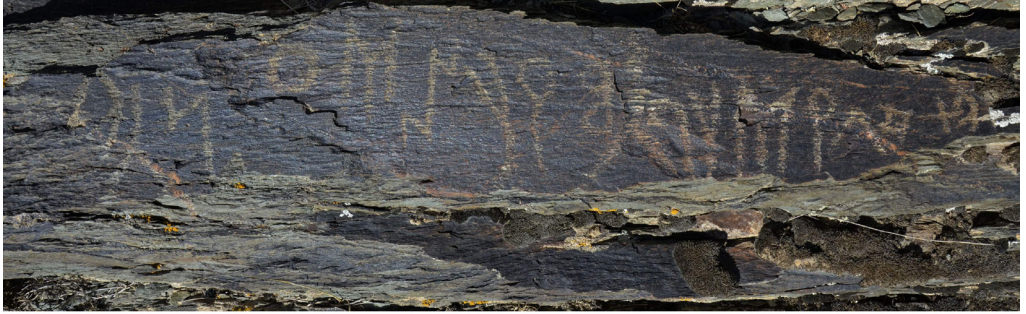
Siyah patinayla kaplı kum taşının dar yatay yüzeyine kazınan 18 işaretten ibaret bir satırdır; düzlemin sol tarafı pürüzlü bir yüzeye sahiptir. Satırın toplam uzunluğu 78 cm olup işaretlerin yüksekliği 10-11 cm'ye kadar çıkmaktadır. Yazı, düzlemin tamamını kaplamaktadır ve soldan üç işaret, kayanın çıkıntılı yüzüne kazınmıştır. İşaretler oyma tekniğiyle yapılmıştır ve koyu renk patinalı kaya üzerinde açık kahve rengiyle öne çıkmaktadır. Yazıyı ancak yaklaşıncaya fark

etmek mümkündür. Yatay düzlem, yaklaşık 1 metre yüksekliğinde dik bir uçurumun hemen bitişiğindedir ve yalnızca güney tarafından erişilebildiğinden yazıyı yerinde okuyan kişinin yüzü kuzeye bakıyor olacaktır.

Runik harfli kayalık tepenin yakınında, Orta Çağdan kalma bir yerleşim yeri ve XIX. - XX. yüzyılın başlarından kalma, Kazaklara ait bir barınak yeri vardır. Kalıntıların üzerindeki dikey bir kayaya biri kıvranan bir yılan, diğeri ışınlar arasında dairesi olan bir açılı biçiminde iki damga oyulmuştur. Büyük boyutlardaki (25 ve 18 cm) damgalar taşın pürüzlü yüzeyine derince uygulanmıştır. Altay ve Yedisu bölgelerine özgü ve Karluk birliğiyle bağlantılı olan dairesel V şeklindeki damganın Kazakistan'ın güney doğusuna, en erken VIII. yüzyılın ikinci yarısına, daha net olarak IX-X. yüzyıllara ait olduğu ileri sürülmektedir [Rogojinskiy, Çeremisin, 2019. s. 53–54].

Kaya yazıtı 2012 yılında Kazak arkeolog B. A. Jeleznyakov ve Belçikalı araştırmacı L. Hermann tarafından keşfedilmiştir [Jeleznyakov, Bazılhan, Hermann, 2013, s. 149–150]. İlk okuma N. Bazılhan tarafından denenmiştir. Ancak yazıtı keşfedenlerin resimlerine dayanılarak yapılan çizim, birtakım yanlışlıklar içeriyordu [Jeleznyakov ve diğ.leri, 2013. s. 149–150, resim 2; Bazılhan N., 2013. s. 101–102; Bazılhan, 2014. s. 8–9]. V. V. Tişin, aynı belgelere dayanarak metnin Budizm veya Manihaizmle ilgili dinî anlamlar da içerdiğine dikkat çekerek kendi çevirisini sunmuştur [Tişin 2017. s. 253–256]. Yazıtın 2018 yılında A. Ye. Rogojinskiy tarafından bir daha incelenmesinin ardından V. V. Tişin, fotoğraflara ve yeni çizime göre metni yeniden okumuştur [Rogojinskiy, Tishin, 2018 b. s. 150–156].

Resim 10. Kuljabası II. Yazıtın genel görüntüsü. Fotoğraf ve çizim A.Ye.Rogojinskiy'e aittir.

Sağdan sola doğru okunan metnin V. V. Tişin tarafından okunuşu ve tercümesi şu şekildedir: *(ä)g(i)dm (i)ś j(e)rk(ä)j cökj(ä)k(i)n (ä)r(i)m (e) nč(i)g* (“Eğilen, önünde diz çöktüğü şeyden (kişiden) nefret eder (şeyi lanetler, reddeder?), [ve] ben erden (beni, eri), [yani] işareti koyandan (koyanı). Rusçası: “Sklonivşijsya voznenavidit (proklynet? *var.:* otvergnet) to, pered çem (*var.:* togo, pered kem) preklonyayet koleni, [i] moyego muja-voina (*var.:* menya, muja-voina), [to yest’] kogo, kto postavil metku”) [Tishin, Rogojinskiy, 2018. s. 73–74]. Araştırmacı, metindeki olası dinî imalara bir kez daha dikkat çekmiştir.

Almalı I–III. Bulunduğu yer: Almatı Bölgesi, Jambıl İlçesi, Kopa İstasyonunun 20 km kuzeyi, Almalı Nehri vadisi. 2018 yılında A. Ye. Rogojinskiy tarafından runik harfli birkaç Eski Türk yazıtı keşfedilip

incelenmiştir. Yazıtlar, daha sonra belgeler ışığında V. V. Tişin tarafından incelenmiştir [Rogojinskiy, Tişin, 2018a]. Yazıtlar keşif yerinde bulunmaktadır.

Almalı Vadisi, Kazakistan'da keşfedilen Eski Türk yazıtlarının en çok bulunduğu bölgedir. Dağ vadisinin nispeten küçük bir alanında Almalı I-III olarak belirlenen, toplamda yaklaşık 70 işaretten ve 9 satırdan oluşan runik harfli üç yazıt bulunmuştur. Farklı dönemlere ait kaya yazıları, grafik ve içerik açısından aynı değildir. Kimi yerlerde damgalarla birlikte sunulmuştur. Almalı topraklarında farklı tarihî dönemlere ait çok sayıda barınak yerleri de keşfedilmiştir. Bunların yakınlarında kaya resimleri ve bazılarında Batı Türklerinin, Türgeş, Oğuz ve Karlukların VII–IX. yüzyıllarda hüküm süren seçkin yöneticilerinin damgalarıyla özdeşen damga petroglifleri bulunmaktadır. Bunlardan Oğuzların Bayındır boyunun damgasını bulunduran Almalı II/2 yazıtı ilgiyi çeken buluntu olmuştur. Bu yazıtı Oğuzların Yedisu'da bulduklarını kanıtlayan ilk yazılı kaynak olarak değerlendirmek mümkündür.

Almalı I. Dağ geçidinin sol yamacında, 7 m yükseklikte, çıkıntılı bir kayanın orta kısmında yer alan ve güneybatıya bakan kaba taneli kum taşının patinalı bir yüzeyi üzerine kazınan iki satırlık yazıttır. Aşağıda, bir başka düzlemde bayraklı bir atlıya ok yönlendiren yaya okçudan oluşan petroglif kompozisyonu mevcuttur. Okçunun üzerine bir damga resmedilmiştir. Kayanın önündeki terasta 2-3 kurganın taş höyükleri fark edilmektedir.

Pek derine kazınmayan metnin işaretleri net ayırt edilememektedir. V. V. Tişin'in önerdiği okuma ve çevirisi aşağıdaki gibidir:

(1) *(ä)v(i)m t(ä)g b(e)š (a)p(i)dī* (Evim gibi beş (defa) gizledi. Rusçası: “doma (= jilişçu) moyemu podobno, (menya?) pyat' [raz] ukril (on)”).

(2) (a)j (ä)r(i)g (veya j(e)r(i)g) j(e)g j(a) d[d]i (Ay, yeri iyi yaydı (yerleştirdi?) veya yeri iyi yaydı. Rusçası: “mesyats (= luna) muja(-ey)-voina(-ov) horoşo (= dobro) rasseyal (v znaç. raspolojil?) / var.: zemlyu horoşo (= dobro) rasstetil (on)”.).

Metinde birinin söz konusu durak yerinde beş defa durakladığının veya kaldığının iletildiğini düşünmek mümkündür [Rogojinskiy, Tişin, 2018 a. s. 85].

Resim 11. Almalı. 1: Almalı I yazıtı; 2, 3: damga, okçu ve bayraktar. Fotoğraf ve çizim A.Ye. Rogojinskiy'e aittir.

Almalı II ve III. Her iki yazıt da kayalık sırtın karşı yamaçlarında, birbirinden 10 m uzaklıkta, Almalı II yazıtı batı tarafında, Almalı III yazıtı ise doğu tarafında yer almaktadır. Yazılar ince taneli kum taşının pürüzsüz patinajlı yüzeylerine metal bir aletle kazınmıştır. Kazınmış çizgilerin derinliği, işaretlerin yüksekliği ve satırların düzeni belirgin bir şekilde farklılık göstermektedir.

Almalı II yazıtının yazıları, büyük bir eğimli düzlemin bitişik üç yüzünde yer almaktadır. Orta kısmında yaban domuzu ve benzeri hayvanlar avlayan bir okçudan oluşan petroglif kompozisyonu mevcuttur. Kompozisyonun üst tarafındaki çatlaklara iki kısa runik

ibare ve ayrı bir işaret kazınmıştır. Damgalı diğer üç satır, petroglif kompozisyonunun soluna, kayanın dar kenarına oyulmuştur. Bitişik kenarında, üç satırın solunda kısa bir yazının belli belirsiz işaretleri fark edilmektedir. Panonun resim ve yazıları bulunduran alt kısmı, sağda asılı bir kaya çıkıntısının yıkılması sırasında tahrip olmuştur. Taş yığınları arasında runik harfli iki parça bulunup yerine yerleştirilmiştir. En uzun satırın başlangıcını oluşturan parça bulunamamıştır. Panoda korunan yazı ve damgalar, Almalı II/1-3 şeklinde üçe ayrılarak değerlendirilmektedir.

Almalı II/1: Dört işaretin birleşimi ile iki ayrı işareten oluşan yazıdır. İşaretlerin bazıları Açıktaş runik yazısı dediğimiz yazıya ait olup Eski Türk runik yazıtlarının bilinen harfleriyle uyuşmayan işaretlerdir.

Almalı II/2: Eski Türk runik harfleriyle yazılan ve birbiriyle ilgisi bulunmadığı düşünülen üç satırlık metindir. Birden fazla yazar tarafından farklı zamanlarda yazılmış olduğu düşünülmektedir. 3. satırın başı eksiktir. Satırların sonunda (solda) üç farklı tipte damga yan yana kazınmıştır. Transkripsyonu ve tercümesi:

(1) (ä)r (er).

(2) (ä)r (a)t(i)m (a)γl(i)γ u? ((a)γl(a) γu?) (er adım Aglıg (anlamı “yakalayıcı”))

(2a) j(a)viz (kötü (zayıf))

(3) kn b(a)sm(a)z (ä)rm(i)š: j(a) lliqčï oγlï: b(ä)ñü (a)vl(a)m(a)z a (kimseye) baskı yapmazmış (saldırmazmış?), (ücret karşılığı) tutulan kimsenin oğlu daima avlanmaz).

Almalı II/3: Biri (1. satır) dikey, diğeri (2. satır) yatay uygulanan iki ayrı yazıdır. Transkripsyonu ve tercümesi:

(1) (a)γr(i)š (?) (ağırlık?, ağırı ?)

(2) (ä)r (a)t(i)m (er adım).

Resim 12. Almalı. Almalı II yazıtları bulunan kayanın genel görüntüsü. Fotoğraf ve çizim A.Ye. Rogojinskiye'e aittir.

Almalı III. Yazı ve çizimler kum taşının yüzeyine bir aletin (taş?) keskin olmayan ucuyla kazınmıştır. Önce resimler, tam olarak uçları sağa dönük bir yay ve şeklen “II” biçiminde (giriş, kapı?) soldan bir destekle gösterilen bir yapı iskeleti üzerinde kubbeli bir tonozu (çadır?) andıran karmaşık bir figür çizilmiştir. Üste kazınan dört runik işaretten biri (“merdiven”) “kubbe” yayının üzerine denk gelmiştir. Yazı ve resmin hatları genişlik ve patina rengi bakımından benzerdir, ancak yazılar daha derine kazınmıştır.

Kısa yazı, görünüşe göre Eski Türk runik harflerine atfedilemeyecek dört işaretten ibarettir. İki işaret, Açıktaş runik yazısı dediğimiz yazı tarzındadır.

Almalı II/2 parselinde 3. satır olarak belirlenen ve mükemmel bir şekilde korunmuş yazı çok değerlidir. Burada Kuljabası I yazıtında olduğu gibi Kâşgarlı Mahmud’un Oğuzca olarak kaydettiği kelimeler (Kuljabası I’de keçä “keçe”, diğer Türklerde “kidiz”; *Almalı*’da keçi “keçi”, diğer Türklerde “eçkü”) görülmekte ve *Almalı*’da bu, şaşırtıcı bir şekilde damga materyalleriyle ilişkilidir [Tişin, Rogojinskiy, 2018 a. s. 86]. Yedisu’nun batı kesimindeki *Almalı*’da Eski Türk runik yazı sisteminden farklı bir yazı sistemine ait (İ. L. Kızlasov’a göre Açıktaş yazısı) ve özellikle Talas ve Seyhun vadilerinde yaygın olan runik harflere benzer bir yazının işaretlerinin keşfi çok önemlidir.

Resim 13. Almalı. Almalı III yazıtının bulunduğu kayanın genel görüntüsü. Fotoğraf ve çizim A.Ye. Rogojinskiye'e aittir.

Tospalı. Bulunduğu yer: Jambıl Bölgesi, Korday İlçesi, Künbatıs Köyünün 3 km kuzeyi, Şıgıs Jenişke Nehri vadisi, Jetijol sırtının güneybatı yamacı, Trans-İle Aladağları. Üzerinde yazı bulunan kaya parçası Künbatıs Köyü'ndeki 11 No'lu ortaokulun Bölge Etnografyası Müzesinde saklanmaktadır.

Yazıt, 2010 yılında köy okulu öğretmeni, bölge etnografyası uzmanı Tamara Toktobu tarafından, üzerinde petroglifler ve runik harfler buluduran bir kum taşı parçasının Künbatıs Köyüne yapı malzemesi olarak getirildiği sırada keşfedilmiştir.

2018 yılında A. H. Margulan Arkeoloji Enstitüsünün, Ye. Ş. Akımbek'in başkanlığındaki Çu arkeoloji ekibi tarafından yürütülen keşif çalışmaları sırasında Künbatıs Köyü yakınındaki petrogliflerin

yeri ziyaret edilmiş, runik harfli taş incelenip fotoğrafları çekilmiştir. Yazıtla ilgili ilk yayın, 2020'de Ye. Ş. Akımbek, B. A. Jeleznyakov ve V. V. Tişin tarafından yapılmıştır.

Resim 14. Tospalı. Runik yazılı yazıtın genel görüntüsü. Fotoğraf A.Ş. Akımbek'e aittir.

Runik yazılı kum taşı parçası, 1990'larda yapı taşı çıkarılmaya başlayan Şığıs Jenişke Vadisindeki, petrogliflerin bulunduğu Tospalı dağ geçidi bölgesine ait olmalıdır. Taş, dikili taş şekline sahiptir. Taşın siyah patinalı üst yüzeyine pek derine kazınmamış küçük bir keçi figürü ve diğer resimler net görülmemektedir. Tarz olarak Erken Demir Çağ dönemine aittir. Altına, düzlemin sağ kenarından başlayıp petroglif seviyesinde biten altı işaretli yatay bir satır yerleşmiştir. İşaretler ve hayvan figürü yakın zamanda yenilenmiştir, ancak yüzeyin yenilenmeyen alanları, bazı yerlerde daha eski keçi resminin üzerine denk gelen yeni patinaya nazaran daha açık renktedir. Bu durumdan petroglif ile runik harflerin farklı zamanlarda uygulandığı açık bir şekilde ortaya çıkmakta ve yazıtlarla ilgili ilk yayının yazarlarının damga nitelikli resim ile ona eşlik eden metin arasında anlamsal bağlantı olduğuna dair fikirleri [Tişin ve diğerleri, 2020. s. 49] doğrulanmamaktadır.

Metnin okuma ve çeviri denemesini V. V. Tişin yapmıştır: *(ä)r (a) tî k (e)l (ä)z* (Er adı Kelez (kelez “kertenkele”). Araştırmacı, eserin taş üzerine kazınmış kısa bir yazıdan ibaret olmasına rağmen daha önce bilinmeyen bir hayvan ismini kaydederek Eski Türkçe söz varlığı bilgimizi genişletmesi bakımından önemli bir eser olduğunu vurgulamıştır.

Güney Kazakistan

Karatöbe (Eski Sapran). Bulunduğu yer: Türkistan Bölgesi, Türkistan Şehrinin 40 km batısı; Karatöbe Kenti. 2008-2009 yıllarında bölgede yapılan kazı çalışmaları sırasında Ye. A. Smagulov ve A. A. Yerjigitova tarafından keşfedilmiştir [Smagulov, 2009. s. 208, resim 4]. İlk okuma denemesi İ. L. Kızlasov tarafından yapılmıştır [Smagulov, Yerjigitova, 2010. s. 227-228, resim 1]. Kazakistan

Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı A. H. Margulan Arkeoloji Enstitüsünde saklanmaktadır.

Yazı, üst yarısı oyma süs figürleriyle süslenmiş çömlek biçiminde siyah bir kabın (dipten çapı 15 cm, üstten çapı 20 cm; kalınlığı 0,8-1,0 cm) alt bölümünde bulunmaktadır. Kabın yüzeyine kap pişirildikten sonra yaklaşık 0,5 mm derinliğe net, ince çizgilerle çizilmiştir. İşaretler, kabın birleşmeyen iki parçası üzerinde korunmuştur. Parçalardan birinde yükseklikleri 3 cm'ye kadar ulaşan 7 tam ve 2 kısmen korunmuş işareten oluşan tek satır; ikinci parçada ise 2,5-2,6 cm yüksekliğinde üstte 8 tam ve kısmen hasarlı bazı işaretler, altta 3 işaret (biri hasarlı) olmak üzere iki satır bulunmaktadır.

Açıktaş versiyonu olarak değerlendirilen runik yazının paleografik tanımı İ. L. Kızlasov tarafından yapılmıştır [a.g.e. s. 228]. Kabın parçaları, üzerinde 2. inşaat döneminin (X-XI. yüzyıllar) sıkıştırılmış kilden yapılmış duvarları saklı, VIII-IX. yüzyıllara ait bir yapının dolgu tabakasının üst kısmında bulunmuştur [Smagulov, 2009. s. 208–209]. İ. L. Kızlasov'a göre buluntu, X. yüzyıla yakın bir zamandan kalmıştır [Kızlasov, 2013. s. 166].

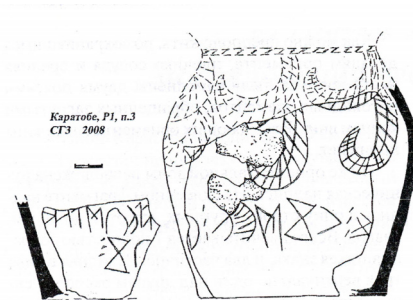

Рис.1. Фрагменты чёрно-глиняного горшка с рунической надписью

Resim 15. Karatöbe kenti (Sauran). Çömlek gibi bir kabın üzerindeki runik yazı. IX-X. Yüzyıllar. Fotoğraf ve çizimi: [Smagulov, 2009].

Kültöbe (Türkistan). Bulunduğu yer: Türkistan Bölgesi, Türkistan Şehri, Kültöbe Tepesi. Orta Çağ Türkistan (Yesi) kenti hisarı.

Runik harfli seramik kap, Türkistan hisarı duvarının tabanında bulunmuştur. Yan yüzeyinde runik harfli yazı bulunduran çömleğin Yesi/Türkistan hisarının kale duvarının inşaatı veya onarımı sırasında yapılan bir inşaat kurban töreninin parçası olabileceği düşünülmektedir [Smagulov, Yerjigitova, 2013. s. 98]. Yazı, kabın gövdesine pişirilmeden önce, ıslak kil üzerine uygulanmıştır. İşaretler, kabın ağız kısmından dibe doğru uzanan üç dikey satırı oluşturmaktadır. İki satır, 8 ve 11 işaretten ibarettir. Sağda, yazıldıktan sonra kısmen silinmiş 5 işaretli kısa bir satır vardır.

Ye. A. Smagulov, stratigrafik gözlemlere dayanarak runik harfli kabı X. yüzyılın başları olarak tarihlendirmiştir [Smagulov, Yerjigitova, 2013. s. 98–99; Kızlasov, 2013. s. 170].

Kemer. Bulunduğu yer: Jambıl Bölgesi, Talas İlçesi, Karatav Kentinin 20 km kuzeydoğusu; Kızıl dağlarının doğu ucu (Karatav kolları), Kemer mevki. Yazıt, 2009 yılında A. Ye. Rogojinskiy tarafından keşfedilmiş [2010 s. 332-333, resim 2], fotoğrafları çekilmiş ve kopyası çıkarılmıştır. Yazıt, keşif yerinde bulunmaktadır.

Resim 16. Kemer. Runik yazının genel görüntüsü. Fotoğraf A.Ye. Rogojinskiy'e aittir.

Yazı, tepenin doğu yamacında, alçak bir kayalık çıkıntının alt tarafındaki dar bir kum taşı yüzeyine ($1,7 \times 0,13-0,17$ m) kazınmıştır; düzlem, doğu-güneydoğu yönündedir. Taşın yüzeyi pürüzlü, siyah patinayla kaplıdır. Alt tarafı yer yer likenlerle kaplıdır. Yazıt, yamaç yüzeyinden 0,5 metre kadar yükseklikte yer almaktadır. İşaretler, taşın sol kenarından başlayıp düzlemin tüm uzunluğunun yarısından fazlasını kaplayan tek bir satırı oluşturmaktadır. Bir işaret, kayanın sağ kenarına yerleşmiştir. Yüzeyde yazının yanı sıra farklı zamanlara ait birkaç keçi resmi bulunmaktadır; bazı figürler işaretlerin üstüne denk gelmiştir. Toplamda 35 veya 36 işaret ayırt edilebilmektedir. Satırın toplam uzunluğu 114 cm, işaretlerin yüksekliği 2 ila 5 cm arasındadır. İşaretlerin tümü aynı teknikle, körleşmiş metal bir aletle fazla derin olmamak üzere çizilmiştir. Genişliği 1-3 mm arasında olan çizgiler, taşın pürüzlü yüzeyinde sıkça kesik durumdadır. Birçok

yerde çizgilerin içi patina ile kaplanmıştı. Satırın sağ tarafında bazı işaretlerin keçi resimleri, likenler ve modern gravürlerle kaplanmış olma ihtimali vardır.

Yazıt, taş yapı (ağıl ve diğer yapılar) kalıntıları ve toprak kapacak parçalarıyla kanıtlanan ve yamacın eteğinde bulunan eski barınak yerinden 200 m uzaklıkta bulunmaktadır. Yerleşimin yakınındaki kayaların üzerinde aynı şekilde Orta Çağ döneminden kalma petroglifler ve birbirinin aynısı olan iki damga bulunmuştur.

Yazıtı Rogojinskiy'in sunduğu resimler ve çizim ışığında inceleyen İ. L. Kızlasov ve N. Bazılhan, yazının Açıktaş runik yazısıyla yazıldığını ve henüz okunamadığını belirtmişlerdir [Kızlasov, 2013. s. 164, not; Bazılhan, 2013. s. 100]. İ. L. Kızlasov, yazıtta 11'i runik yazının Açıktaş versiyonuna ait olmak üzere toplam 13 harf tespit etmiştir.

Böylece, XXI. yüzyılın ilk on yılında Kazakistan'da bulunan Eski Türk yazıtları listesine çoğunluğu kaya üzerine uygulanan runik harfli yazı örneklerini teşkil eden 14 yeni yazıt dahil olmuştur. Tüm çağların göçebelere için özel ve hayati önem taşıyan dağlık bozkırlarda keşfedilen söz konusu yazıtlar, Eski Türk yazısının dağılım coğrafyasını genişletmekte, runik yazı çeşitlerinin örneklerini sunmakta ve göçebe halkın okuryazarlığının yüksek düzeyini sergilemektedir. Metinlerin tür çeşitliliği ise yazının geniş kapsamda kullanıldığının bir göstergesidir. Bu kategorideki kaynaklar, Orta Çağ göçebelerinin barınak yerleri, anıtsal yapıları, damga ve petroglifleri ile bağlamsal ilişkileri bulunması bakımından da çok değerlidir. Bu durum, epigrafik eserlerin arkeolojik bağlamları içinde kapsamlı bir şekilde incelenmesi için gerekli koşulları yaratmaktadır.

Yazıtları tarihlendirme sorunu önemini korumaktadır. Seyhun vahasındaki Orta Çağ kentlerinin iyice araştırılmış ve tarihlendirilmiş kültürel katmanlarındaki yeni epigrafik buluntular, bugün özellikle de runik yazı sisteminin Açıktaş versiyonunun varlığının kronolojik

sınırlarını belirlemeyi mümkün kılmaktadır. Yedisu ve Doğu Kazakistan topraklarında, Orta Çağ göçebelerinin barınak alanlarının yakınlarındaki kayalarda bulunan eşsiz epigrafi eserleri, arkeolojik kazılar da dahil olmak üzere ek araştırmalara ihtiyaç duymaktadır.

Bahis konusu bölgelerin eşit bir şekilde incelenmemiş olmasına rağmen bilinen epigrafi materyalleri ile son buluntular, Yedisu'nun batı bölgelerini (Çu ve İli nehirleri arasındaki bölge), çok sayıda Eski Türk yazıtlarını bulunduran Tanrı Dağları ve Issık Göl'ün dağlık bölgeleriyle sıkı bağlantısı olan, runik harfli yazıtların yoğunlaştığı bölgeler olarak öne çıkarmaktadır.

Kaynakça

1. Amgalan M. The cultural monuments of Western Mongolia. Ulaanbaatar: Monsudar, 2008. 211 p.
2. Bazılhan N. Kazakistan'da Bulunan Göktürk Yazıtları Hakkında // Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi. 2014. Sayı 3/2. s. 1–12.
3. Useev N. Kazakistan'da Bulunan Koıytubek Yazıtında Köktürk Yazısının Adı Geçiyor Mu? // Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 4/3 2015 s. 860–868
4. Amanjolov A. S. İstoriya i Teoriya Drevnetyurkskogo Pis'ma. [Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. Алматы: Издательство «Мектеп», 2003. 368 с.]. Almatı, 2003.
5. Amanjolov A. S. Dve Epigrafiçeskiye Nahodki Na Yuge Kazahstana // İzvestiya NAN RK. Seriya obşçestv. Nauk. [Аманжолов А.С. Две эпиграфические находки на юге Казахстана // Известия НАН РК. Серия обществ. наук. 2006. Вып. 1 (252). С. 183–184.], 2006.
6. Bazılhan N. Drevnetyurksiye Nadpisi s Territorii Kazahstana // Rossiyskaya Tyurkologiya. [Базылхан Н. Древнетюркские надписи с территории Казахстана // Российская тюркология. Вып. 2 (9). 2013. С. 95–105.]. 2013.
7. Bazılhan N. Drevnetyurkskiye Pis'mennıye Pamyatniki Kazahstana (Pamyatniki, Obnarujenniye v 1985-2013 gg. // “Tyurkskaya Tsivilizatsiya v Epohu Globalizatsii: Vzaimosvyaz' Tısyaçetiy”: sbor. mat. Mejdunar. nauç.-prakt. konf. (Taraz, 16-17 maya 2014). [Базылхан Н. Древнетюркские

письменные памятники Казахстана (памятники, обнаруженные в 1985-2013 гг.) // «Тюркская цивилизация в эпоху глобализации: взаимосвязь тысячелетий»: сбор. мат. Междунар. науч.-практ. конф. (Тараз, 16-17 мая 2014 г.). Тараз, 2014. С. 53–62.]. Taraz, 2014.

8. Baytenov E. M. Rannesrednevekovkiye Nadpisi v Tarbagataye (Vostochniy Kazahstan) // İstoriko-Kul'turnoye Naslediye i Sovremennaya Kul'tura. [Байтенов Э.М. Раннесредневековые надписи в Тарбагатае (Восточный Казахстан) // Историко-культурное наследие и современная культура. Алматы: «Service Press», 2012. С. 48–51.]. Almatı, 2012.

9. Borisenko A. Yu., Hudyakov Yu. S. Tipologiya Bronzovih Blyaşek s İzobrajeniyem Vsadnikov i Loşadey v Torevtike Tyurkskih Koçevnikov Tsentral'noy Azii Rannego Srednevekov'ya // İzuçeniye İstoriko-Kul'turnogo Naslediya Narodov Yujnoy Sibiri. Vıp. 6. Sb. nauç. trudov. [Борисенко А.Ю., Худяков Ю.С. Типология бронзовых бляшек с изображением всадников и лошадей в торевтике тюркских кочевников Центральной Азии раннего средневековья // Изучение историко-культурного наследия народов Южной Сибири. Вып. 6. Сб. науч. трудов / Под ред. В.И. Соёнова, В.П. Ойношева. Горно-Алтайск: АКИН, 2007. С. 75–98.]. Dağlık Altay, 2007.

10. Jeleznyakov B. A., Bazılhan N., Hermann L. Noviy Pamyatnik Drevnetyurkskoy Pis'mennosti v Gorah Kuljabası (predvaritel'noye çteniye) // İzvestiya Natsional'noy Akademii Nauk Respubliki Kazahstan. Seriya Obşçestvennih i Gumanitarnih Nauk. [Железняков Б.А., Базылхан Н., Херманн Л. Новый памятник древнетюркской письменности в горах Кулжабасы (предварительное чтение) // Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының хабарлары. Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар сериясы / Известия Национальной Академии Наук Республики Казахстан. Серия общественных и гуманитарных наук. 2013. Вып. 3(289). С. 147–155.]. 2013.

11. Klyaştorıny S. G. Drevniye Runičeskiye Nadpisi Na Tsentral'nom Tyan'-Şane // İstoçnikovedeniye Kırgızstana (s drevnosti do kontsa XIX v. [Кляшторный С.Г. Древние рунические надписи на Центральном Тянь-Шане // Источниковедение Кыргызстана (с древности до конца XIX в.). Бишкек: Илим, 2004. С. 169–173.]. Bişkek, 2004.

12. Klyaştorıny S. G. Naskal'naya Runičeskaya Nadpis' İz Uroçişça Koytubek (Vostochniy Kazahstan) // Rossiyskaya Tyurkologiya. [Кляшторный С.Г. Наскальная руническая надпись из урочища Койтубек (Восточный Казахстан) // Российская тюркология. Вып. 1(6). 2012. С. 64–66.]. 2012.

13. Korol G. G. *İskusstvo Srednevekovih Koçevnikov Yevrazii. Oçerki.* [Король Г.Г. Искусство средневековых кочевников Евразии. Очерки. Москва – Кемерово, 2008. 332 с.]. Moskova-Kemerovo, 2008.

14. Kızlasov İ. L. *Proçteniyе Naskal'nih Runičeskih Nadpisey Kırgızstana* // *Materialıy i İssledovaniya Po Arheologii Kırgızstana.* [Кызласов И.Л. Прочтение наскальных рунических надписей Кыргызстана // Материалы и исследования по археологии Кыргызстана. Вып. 1. Бишкек: Илим, 2005. С. 54–67.]. Bişkek, 2005.

15. Kızlasov İ. L. *Proçteniyе Runičeskoй Nadpisi Uroçışça Akterek // Rol' Nomadov v Formirovaniі Kul'turnogo Naslediya Kazahstana. Nauçniye Çteniya Pamyati N. E. Masanova. Sbornik materialov mejd. nauç. konferentsii.* [Кызласов И.Л. Прочтение рунической надписи урочища Актерек // Роль номадов в формировании культурного наследия Казахстана. Научные чтения памяти Н. Э. Масанова. Сборник материалов межд. науч. конференции. Алматы: Print-S, 2010. С. 345–346.]. Almatı, 2010.

16. Kızlasov İ. L. *Kak Nazıvali Runičeskoye Pis'mo Sami Tyurkskiye Narodıy* // *Rossiyskaya Tyurkologiya.* [Кызласов И.Л. Как называли руническое письмо сами тюркские народы // Российская тюркология. 2011. № 2(5). С. 62–74.]. 2011.

17. Kızlasov İ. L. *Harakter i Znaçeniye Nahodok Runičeskih Nadpisey na Sırdar'ye* // *İzvestiya NAN RK. Seriya Obşçestvennih i Gumanitarnih Nauk.* [Кызласов И.Л. Характер и значение находок рунических надписей на Сырдарье // Известия НАН РК. Серия общественных и гуманитарных наук. Вып. 3 (289). 2013. С. 164–173.]. 2013.

18. Omarov G. K., Bazılhan N. *Şıǵıs Kazakstan Oblısı Kabırǵataldan Janadan Tabılǵan Köne Tүrik Bitik Jazulı Yeskertkiş Turalı (Alǵaşkı Talday)* // *KazUU Habarşısı. Filologiya seriyası.* [Омаров Г.К., Базылхан Н. Шығыс Қазақстан облысы Қабырғаталдан жаңадан табылған көне түрік бітік жазулы ескерткіш туралы (алғашқы талдау) // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. № 6 (158). 2015. 168–171 б.]. 2015.

19. Rogojinskiy A. Ye. *Novıye Nahodki Pamyatnikov Drevnetyurkskoй Epigrafiki i Monumental'nogo İskusstva Na Yuge i Vostoke Kazahstana // Rol' Nomadov v Formirovaniі Kul'turnogo Naslediya Kazahstana. Nauçniye Çteniya Pamyati N. E. Masanova. Sbornik materialov mejd. nauç. konferentsii.* [Рогожинский А.Е. Новые находки памятников древнетюркской эпиграфики

и монументального искусства на юге и востоке Казахстана // Роль кочевников в формировании культурного наследия Казахстана. Научные чтения памяти Н. Э. Масанова. Сборник материалов междунаучной конференции. Алматы: Print-S, 2010. С. 329–344.]. Алматы, 2010.

20. Rogojinskiy A. Ye., Kızlasov İ. L. Drevnetyurkskaya Runičeskaya Nadpis' iz Uročiŝça Tamgalı (Semireç'ye) // КСИИМК. [Рогожинский А.Е., Кызласов И.Л. Древнетюркская руническая надпись из урочища Тамгалы (Семиречье) // КСИИМК. 2004. № 4. С. 41–46.]. 2004.

21. Rogojinskiy A. Ye., Kızlasov İ. L. Runičeskaya Nadpis' Uŝel'ya Jaksılıksay (Semireç'ye) // Margulanovskiye Çteniya – 2011. Materialy Mejdunarodnoy Arheologičeskoj Konferentsii. Astana, 20-22 aprelya 2011. [Рогожинский А.Е., Кызласов И.Л. Руническая надпись ущелья Жаксылықсай (Семиречье) // Маргулановские чтения – 2011. Материалы международной археологической конференции. Астана, 20-22 апреля 2011 г. Астана, 2011. С. 330–334.]. Astana, 2011

22. Rogojinskiy A. Ye., Tiŝin V. V. Kompleks Runičeskikh Nadpisey i Tamga-Petroglifov Doliny Almaly v Semireç'ye // Uçyonıye Zapiski Muzeya-Zapovednika “Tomskaya Pisanitsa”. [Рогожинский А.Е., Тишин В.В. Комплекс рунических надписей и тамга-петроглифов долины Алмалы в Семиречье // Учёные записки музея-заповедника «Томская писаница». Вып. 8. Кемерово: Кузбассвузиздат, 2018 а. С. 77–91.]. 2018.

23. Rogojinskiy A. Ye., Tiŝin V. V. Drevnetyurkskiye Runičeskiye Nadpisi i İh Arheologičeskiye Kontekstiy v Gorah Kuljabası (Zapadnoye Semireç'ye) // Arheologiya Kazahstana. [Рогожинский А.Е., Тишин В.В. Древнетюркские рунические надписи и их археологические контексты в горах Кулжабасы (Западное Семиречье) // Археология Казахстана. Алматы. 2018 б. Вып. 1. С. 143–163.]. Алматы, 2018.

24. Rogojinskiy A. Ye., Çeremisin D. V. Tamgi Koçevnikov Tyurkskoj Epohi Na Altaye i v Semireç'ye (opıt sopostovleniya i identifikatsii) // Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Yevrazii. [Рогожинский А.Е., Черемисин Д.В. Тамги кочевников тюркской эпохи на Алтае и в Семиречье (опыт сопоставления и идентификации) // Археология, этнография и антропология Евразии. 2019. Т. 47. № 2. С. 48–59.]. 2019.

25. Smagulov Ye. A. Prodolženiye İssledovaniya Stratigrafii Drevnego Saurana // Otçet ob Arheologičeskikh İssledovaniyah v 2008 Godu Po Gosudarstvennoj Programme “Kul'turnoye Naslediye”. [Смагулов Е.А.

Продолжение исследования стратиграфии Древнего Саурана // Отчет об археологических исследованиях в 2008 году по государственной программе «Культурное наследие». Алматы, 2009. С. 204-209.]. Almaty, 2009.

26. Smagulov Ye. A., Yerjigitova A. A. İssledovaniya Drevnego Saurana. 2. // İzvestiya NAN RK. Seriya Obşçestvennih Nauk. [Смагулов Е.А., Ержигитова А.А. Исследования Древнего Саурана. 2. // Известия НАН РК. Серия общественных наук. Вып. 1 (274). 2010. С. 226–243.]. 2010.

27. Smagulov Ye. A., Yerjigitova A. A. Tsitadel' Drevnego Turkestana: Nekotoriye İtogi Arheologičeskogo İzuçeniya. 2011-2012 gg. // İzvestiya NAN RK. Seriya Obşçestvennih Nauk. [Смагулов Е.А., Ержигитова А.А. Цитадель древнего Туркестана: некоторые итоги археологического изучения. 2011–2012 гг. // Известия НАН РК. Серия общественных и гуманитарных наук. Вып. 3 (289). 2013. С. 82–100.]. 2013.

28. Tişin V. V. K Proçteniyu Drevnetyurkskoy Runičeskoj Nadpisi Kuljabası I İz Jetisu // Mejdunarodnaya Nauçnaya Konferentsiya, Posvyaşçennaya 110-letiyu So Dnya Rojdeniya Vıdayuşçego Uçenogo-Etnologa S. M. Abramzona. “Kompleksniy Podhod v İzuçenii Prirodıy, Obşçestva i Çeloveka”, 16-17 maıa 2015. [Тишин В.В. К прочтению древнетюркской рунической надписи Кулжабасы I из Жетысу // Международная научная конференция, посвященная 110-летию со дня рождения выдающегося ученого-этнолога С.М. Абрамзона. «Комплексный подход в изучении природы, общества и человека», 16–17 мая 2015 г.: сб. докл. / отв. ред. М.А. Зенько-Немчинова, С.С. Иванов Бишкек, 2015. С. 133–138.]. Bişkek, 2015.

29. Tişin V. V. Drevnetyurkskiye Runičeskiye Nadpisi İz Vostoçnogo i Yugo-Vostoçnogo Kazahstana (Koytubek, Tamgalı, Akterek, Kuljabası I, Kuljabası II // İstoriçeskaya Mozayka Yevrazii: sb. st. k 70-letiyu D. D. Vasilyeva. [Тишин В.В. Древнетюркские рунические надписи из Восточного и Юго-Восточного Казахстана (Койтубек, Тамгалы, Актерек, Кулжабасы I, Кулжабасы II) // Историческая мозаика Евразии: сб. ст. к 70-летию Д.Д. Васильева / сост. Т.А. Аникеева, А.Д. Васильев, О.М. Курникова, Т.А. Филиппова. М.: ПРОБЕЛ-2000, 2017. С. 244–259.]. Moskova, 2017.

30. Tişin V. V., Akımbek Ye. Ş., Jeleznyakov B. A. Drevnetyurkskaya Runičeskaya Nadpis' İz Tospalı (dolina reki Çu (Şu), Kazahstan) // Narodıy i Religii Yevrazii. [Тишин В.В., Акымбек Е.Ш., Железняков Б.А. Древнетюркская руническая надпись из Тоспалы (долина реки Чу (Шу), Казахстан) // Народы и религии Евразии. 2020. Т. 2. № 23. С. 37–53.]. 2020.

31. Tişin V. V., Rogojinskiy A. Ye. Novıye Proçteniya i Novıye Nahodki Runiçeskih Nadpisey İz Semireç'ya: Kuljabası i Almalı // *Altaistic, Turcology, Mongolistics*. [Тишин В.В., Рогожинский А.Е. Новые прочтения и новые находки рунических надписей из Семиречья: Кулжабасы и Алмалы // *Altaistic, Turcology, Mongolistics* / Алтаистика, түркология, моңғолистика / Алтаистика, Түркология, Монголистика. 2018. № 4. С. 65–98.], 2018.

ALTIN ELBİSELİ ADAM'IN GÜMÜŞ KABINDAKİ VE ORTA ASYA'DA BULUNAN BAZI ESKİ TÜRK YAZITLARINDAKİ İŞARETLER: PALEOGRAFİK KARŞILAŞTIRMALI İNCELEME

Dr. Napil BAZILHAN
Uluslararası Türk Akademisi
Kazakistan

İlk göçebe döneminden kalma eşsiz yazılardan biri, Saka dönemine (M.Ö. IV-M.S. V. yy.) ait olduğu belirtilen gümüş bir kap üzerindeki yazıdır. Yazı, Kazakistan Cumhuriyeti'nin Almatı Bölgesi, Almatı şehrine 60 km uzaklıktaki Esik Nehri boyunca 1969-1970 yıllarında, çevresi 60 ve yüksekliği 6 metrelik bir kurganda Kemel Akışev'in öncülüğünde yapılan arkeolojik kazı çalışmaları sırasında keşfedilmiştir. Kurganda yüksek otoritenin cesedi (bilim dünyasında "Altın Elbiseli Adam" olarak bilinir), altın ve gümüş parçalı giysiler, süs eşyaları, çömlekler ve dört binden fazla çeşitli eşya bulunmuştur¹.

Saka dönemine ait buluntular arasında küçük bir gümüş kap üzerinde bilinmeyen bir dil ve yazı ile kazınmış iki satırlık bir metin mevcuttur.

Bu proto-yazının metni bugüne kadar tam çözülememiştir. Türkologlar, Proto-Türk yazısıyla yazılmış olduğunu tahmin

---

¹ Akışev K. A. Kurgan İssık. İskusstvo Sakov Kazahstana. [Акишев К.А. Курган Иссык. Искусство саков Казахстана. -М.,1978. 38, 53-60.]. Moskova, 1978.

etmektedirler. Ayrıca Kuşanların Haroṣṭi² benzeri yazılardan biri olabileceği yönünde görüş de mevcuttur.

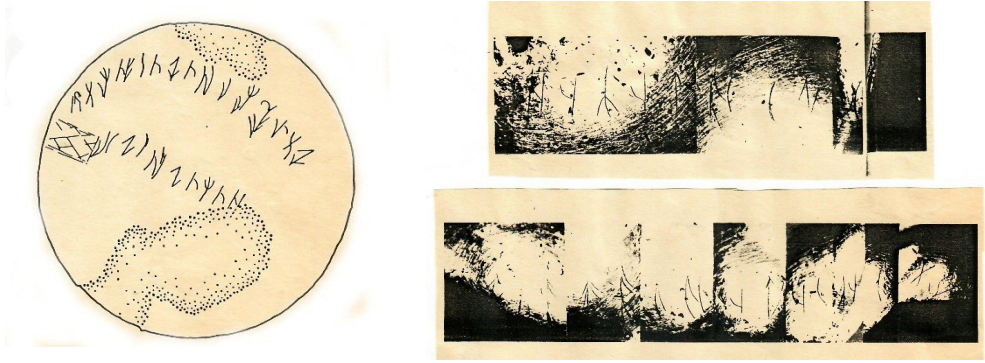
Gümüş kap üzerindeki metin ve yazı hakkında 20'den fazla farklı görüş belirtilmiştir. Bilim insanlarının başlıca okuyuşları aşağıdaki gibidir.

Kemel Akışev ve Aydarbek Mahmudov'un 1971 yılındaki okuyuşları³:

Transkripsiyon: Us oyan arpa ar ačur kilsaŋ azuqıñ köb arqur qıyıç aqqınıñ azuqu

Kazakça: “Tabaq qasiyetti, arpanı adal yet, rızıǵıñ köbeyedi, şayqas aǵınıñ azıǵı.”

Türkçe: “Çanak kutsaldır, arpayı helal yap, azıǵın çoǵalır, çatışma akımının azıǵı.”

Gümüş kaptaki proto-yazı. Kemel Akışev'in araştırması, 1978.

² Haroṣṭi (Kharoṣṭhī) yazısı, Hindistan'daki iki eski yazıdan biridir. M.Ö. III-IV. yüzyıldan itibaren Kuzeybatı Hindistan, Pakistan, Afganistan bölgesi Gandhara'da tespit edilip daha sonraları İpek Yolu üzerindeki Doğu Türkistan'ın Hotan, Niya, Koço bölgelerinde de M.S. III-IV. yüzyıllarda yaygın kullanılmıştır. Heceli karmaşık veya hece yazı sistemidir. Sağdan sola doğru yazılır, harfler konuma göre değişme özelliğine sahiptir.

³ Akışev Kemel, Mahmudov Aydarbek Köne Zaman Jazuvının Sırı. Altın Kiyimdi Adam Kabirindegi Jazu Ne Aytadı? [Ақишев Кемел, Махмудов Айдарбек Көне заман жазуының сыры. Алтын киімді адам қабіріндегі жазу не айтады? // «Қазак адебиеті». 23-июль, 1971-ж. С. 3-4.]. 1971.

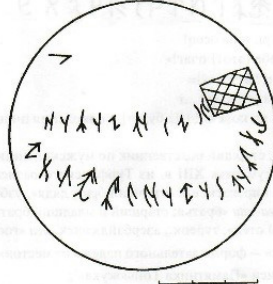
Türkolog Altay Amanjolov'un 1971 yılındaki okuyuşu⁴:

Transkripsiyon: **Aga sana oçuk! Bez çök! Bukun içre (r?) azuk**

Rusça: “Starşiy brat, tebe (etot) oçag! Çujoy, opustis' na koleni!
[Da budet] u pokoleniya pişça!”

Kazakça: “Ağa, sağan bul oşaq! Böten yel adamı, tizeñdi bük!
Halıqta azıq-tülik (mol bolğay!)”

Türkçe: “Ağa, (işte) sana ocak! Yabancı, diz çök! Halk içinde azık
(bol olsun!)”

Прототюркская руноподобная надпись на серебряной чашечке из кургана
V–IV вв. до н. э., р. Или.

НЧАЧЗН(З)С
Т ЧУСЖЖТНТЧСАЧТХУ

(1) ^aγa s^uηa oçuq=Aγa, saηa oçuq!

«Старший брат, тебе (этот) очаг!»

(2) b^z çök boqⁿ içr(?)ä ^zuq ...i=

Bez, çök! Boqun içrâ [r?] azuq! ...i

«Чужой, опустиись на колени! [Да будет] у поколения пища!»

Altay Amanjolov'un çalışması, 1971.

⁴ Amanjolov A. S. Runopodobnaya Nadpis' İz Saksкого Zahoroneniya Bliz Alma-Atıy // Vestnik AN KazSSR. [Аманжолов А.С. Руноподобная надпись из сакского захоронения близ Алма-Аты // Вестник АН КазССР. -Алма-ата, 1971. С. 12.]. Alma-Ata, 1971.

Macar dil bilimci János Harmatta'nın 1999 yılındaki çalışmasına göre⁵:

Transkripsiyon:

1. **za(m.)-ri ko-la (m.) mi(m.)-vam. vam. -va pa-zam. pa-na de-ka mi(m.)-ri-to**

2. **ña-ka mi pa-zam. vam. -va va-za(m.)-na vam**

İngilizce çevirisi: “1. The vessel should hold wine of grapes, added cooked food, so much, to the mortal,

2. - then added cooked fresh butter on”.

Kazakça: “1. Idısta ölgen adamğa jüzim şarabı, pisirilgen tağam köp qosılsın,

2. – sosın üstine jaña pısken sarı maydı qosamız”.

Rusça: “V çäşe vino iz vinograda. Nagotovleno pişçi usopşemu tak mnogo. Zatem prigotovleno čistoye maslo⁶.”

Türkçe: “1. Kapta ölen kişiye üzüm şarabı, pişmiş yemek çok katılsın,

2. - sonra üzerine yeni hazırlanmış tereyağı katacağız.”

János Harmatta, proto-yazının Eski Türk yazısının bazı işaretlerine benzediğini kabul etmekle birlikte yazının Haroşti yazısı olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Saka lehçelerinden birine, hatta Kuşanlara ait olduğunu ileri sürmüştür. Ancak bahse konu yazının paleografik (hece ve harf) kaidelerini ve işaretlerini tam olarak göstermemiş,

⁵ Harmatta Janos History of Civilization of Central Asia. Volume 2, Motilal Banarsidass, 1999, p. 421. ; Harmatta Janos Languages and literature in the Kushan Empire // History of Civilizations of Central Asia: The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250. Motilal Banarsidass Publ., 1999. - 573. (411-412).

⁶ Gümüş kaptaki metin: “V çäşe vino iz vinograda. Nagotovleno pişçi usopşemu tak mnogo. Zatem prigotovleno čistoye maslo”. - J. Harmatta'nın İngilizce çevirisinden Rusçaya çeviren K. A. Akışev.

açıklamalarda bulunmamış, varsayımsal bir transkripsiyon yapmakla yetinmiştir.

İlgi çekici bir başka okuma denemesi, Gasan Gasanov'un 2015 yılındaki çalışmasında yapılmıştır⁷:

İlk öneri (1. satır): ideogram + No 1-10.

Transkripsiyon: **Dört bul Küz Singliyi ir**

Rusça: “Çetiryoh uglov (storon sveta) plemena Singli vospevayut”.

Türkçe: “ (Dünyanın) dört köşesinden kavimler Sanglı'yı ırılıyor.”

İkinci öneri (2. satır): No 11-25.

Transkripsiyon: **Uç yüz yiğ anta içir**

Rusça: “Tri sotni oplakivayuşçih klyatvu p'yut (klyanutsya).”

Türkçe: “Üç yüz yas tutan ant içiyor.”

⁷ Gasanov Gasan. İssıkskaya Posvyatitel'naya Nadpis' // Epigrafika Vostoka. [Гасанов Гасан Иссыкская посвятельная надпись // Эпиграфика Востока. -М.: Институт востоковедения РАН, 2015. Т.XXXI. С. 34-59.]. Moskova, 2015.

Таблица III

*dört *bul	kū	z	s	ī	ng	l	ī	yī	ī	r	u	ş	y	ū	z	yī
идеограмма	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
																
	ğ	a	n	t	a	ī	ç	ī	r							
	17	18	19	20	21	22	23	24	25							

Конец надписи
последний знак

Таблица IV

Иссыкск ля чаша	Финикийские, Армеейские, Хибру			Орхон- енисейские	Таласские и Ачикташские	Латинский
	Хбр	Ар.	Фн к.		талас.	
						a
						ç (iç)
						ğ
						ī
						yī (y-тверд. гласн.)
						y (y-мягк. гласн.)
						l
						n
						ng
						r
						ç (iç)
						s
						ş
						t
						u
						ū (u)
						z
						kū/ō/ōk/ūk

Gasan Gasanov'un 2015 yılındaki çalışması

Türkolog Ahmet Bican Ercilasun'un 2017 yılındaki çalışmasına göre⁸:

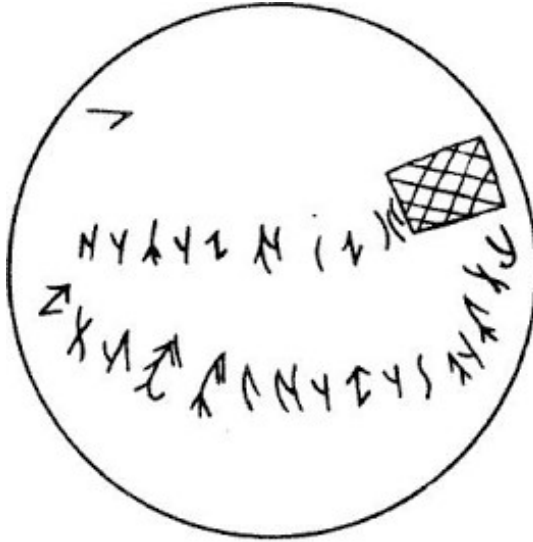
Transkripsiyon: (İlk satır): GA SN ED İÇ RK

(İkinci satır): BZ İÇD K NRUK D NİÇRE ZUK (veya: NİÇ B/R AZUK)

“AGA, ESEN, ED İÇ ARAK ABİZ İÇİD. EKE ANRUK ED İNİÇRE AZUK”.

Kazakça: “Biyikte, yesen (jürip), mayşam jariğında işiñiz. Äpkesi dayındattı yeñ kişi bavırı üşin azıq”.

Türkçe: “Yükselerek, esenlikle (afiyetle), en içten (yanan) mumlar ile (eşliğinde) için. Abla hazırlatmış(tır) en küçük kardeşçağıza azık”.

Ahmet Bican Ercilasun'un 2017 yılındaki çalışması

⁸ Ercilasun A. B. Altın Adam Jazuvının Janaşa Okılımı (Yesik Korğanınan Tabılğan Kümis Tostağandağı Jazuvdı Janaşa Oku // Altaistika, Türkologiya, Moñğolistika. [Ержиласун. А.Б. Алтын адам жазуының жаңаша оқылымы (Есік қорғанынан табылған күміс тостағандағы жазуды жаңаша оқу) // Алтаистика, түркология, моңғолистика. Халықаралық ғылыми журнал.-Астана: «Ғылым баспасы», 2018. -№2. -112-119.]. Astana, 2018.

Bu sırada Ahmet Bican Ercilasun'un Haroşti yazısıyla ilgili "Harmatta'nın metne verdiği anlam, mezar içindeki bir kap yazıtı için uygundur. Ancak Altın Elbiseli Adam yazıtındaki harflerin çok azı (5 veya 6 tanesi), Haroşti alfabesindeki harflere benzemektedir" fikrini desteklediğimizi belirtmek isteriz. Nitekim gümüş kaptaki harflerin büyük çoğunluğu Haroşti alfabesindeki harflerle eşleşmemektedir. Bu durum gümüş çanak üzerindeki proto-yazının tamamen farklı yazı sistemine (hece-harf) ait olduğunu göstermektedir.

Aleksandr Garkavets'in 2018 yılındaki okuyuşu⁹:

Transkripsiyon: **Qız -er için, oqu-sünügü çezip Köçü añaşğ**

Kazakça: "Qız-er, işiñ, oq-sünügü şeşip, Köşti añaşğ (yeske tüsirsek)."

Rusça: "Deva-geroyu, vıpey, koli mıy, ottoroçiv streliy i kop'ya, Budem pominat' koçyovku."

Türkçe: "Kız-er için, ok ve süngüyü çözüp göçü ansak".

A. N. Garkavets, gümüş kaptaki yazıtı yüksek kaliteli fotoğraflara dayanarak ve tamamen farklı biçimde, 180 derece döndürerek okumuştur. Böylece uzun satırdan başlayarak K. Akışev'in daha önce fark etmediği 2 karakteri ("i+č> iç") tespit etmiştir. Ayrıca karakterleri "canlandıran (seslendiren)" ünlü ve ünsüzlerin birleşerek "R+i+g", "i+Č", "e+Č" yapılarını ortaya çıkardığı, metnin ritüel içerikli olduğu ve proto-Türkçe yazıldığı sonucuna varmıştır.

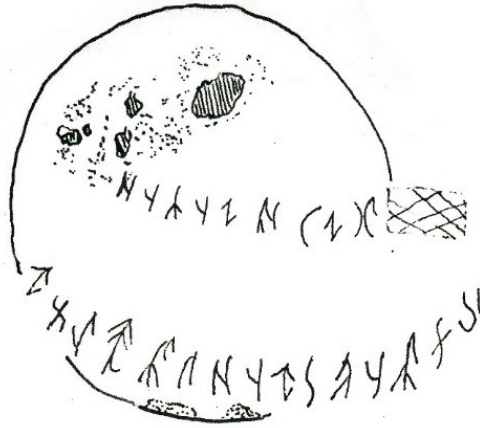
⁹ Garkavets A. N. İssıkskaya Nadpis'. Noviy Variant Proçteniya // Epigrafika Vostoka. [Гаркавец А.Н. Иссыкская надпись. Новый вариант прочтения // Эпиграфика Востока. 2018/XXXIII. -25-38.]. 2018; Tyurkskaya Runičeskaya Nadpis' Na Çaşe iz Issıkskogo Kurgana V-IV vekov do našey erıy. Prilojeniye. Nadpisi Na Sosudah İz Nad'-Sent- İmkloşa. [Тюркская руническая надпись на чаше из Ыссыкского кургана V-IV веков до нашей эры. Приложение . Надписи на сосудах из Надь-Сент-Имклоша. -Алматы: Баур, 2019. -54.]. Almatı, 2019.

Hint-İran alfabeleri olmak üzere başka temeller üzerinde yapmak zorundaydılar. Ne yazık ki bu gerçek unutulmuştur. Eski çağlarda yazının bulunduğu gerçeği, halk tarihi için önemli olup, Kazakistan Sakalarının toplum ve kültürünün yüksek düzeyde gelişmişliğinin bir kanıtıdır. Hangi alfabeyi kullandıkları, hangi dili konuştukları pek de önemli değildir... Bilindiği gibi devletçilik ve yazının oluşması ile gelişmesi birbiriyle yakından bağlantılıdır, zira yazı olmadan devletin iç ve dış faaliyetlerini aktif bir şekilde yürütmesi düşünülemez. Öte yandan yazının oluşturulması devlet kurumları tarafından teşvik edilir. Bu nedenle bir yazı eseri bulunduğu anda, devletçilik sorunlarıyla ilgili kriterlere yönelik amaçlı bilimsel araştırmaların yapılması çok doğaldır. Eski Türk devleti ve Orhun-Yenisey yazısı, bunun tam bir örneğidir”¹⁰.

Gümüş kabın boyutları: çevre 7,5-7,6 cm, yükseklik 2,3 cm, ağırlık 79 gr. Kenarın kalınlığı 0,6 cm'dir. Kabın dibinde 1x1,7 cm ebadında kafes veya çatal şekilli dörtgen çizgi, sivri uçlu bir cisimle çizilmiştir. Bu noktadan itibaren 9 veya 10 işaretten oluşan ilk satır çizilmiştir. İşaretlerin yüksekliği 1-0,5 cm'dir. Ardından 16 veya 17 işaretten ibaret ikinci satır çizilmiştir. Bu satırdaki işaretlerin yüksekliği 1 cm'dir.

¹⁰ Akişev K. A. Kurgan İssık. İskusstvo Sakov Kazahstana [Акишев К.А. Курган Иссык. Искусство саков Казахстана. М.,1978. 53-60 с.]. Moskova, 1978; İssıkskoye Pis'mo i Runičeskaya Pis'mennost' // Kazakstan Respublikasının 10 Jıldığına Arnalğan “Bayırғы Türki Örkениyeti: Jazba Yeskertkişter” Attı Halıkaralık Ğılımi-Teoriyalık Konferentsiyanın Materialdarı. [Иссыкское письмо и руническая письменность // Қазақстан Республикасының 10 жылдығына арналған «Байырғы түркі өркениеті: жазба ескерткіштер» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. Алматы, «Ғылым», 2001., 392-393 б.]. Almatı, 2001.

Gümüş kap altındaki metin.

Kazakistan Cumhuriyeti Millî Müzesi'nde korunmaktadır (Astana, K.C.

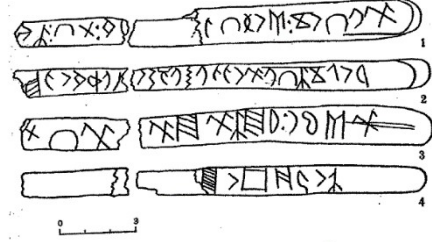
Millî Müze: ГМЗКР 898)

(Fotoğraf ve Çizim: N. Bazılhan. 2010)

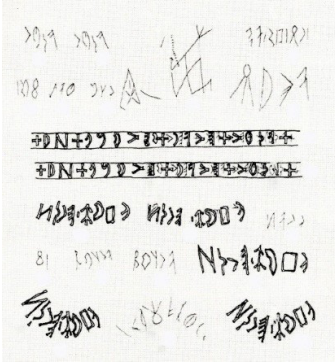
Gümüş çanaktaki işaret veya harfler ve onların dil bilimsel yapısı hâlâ belirsizliğini korumaktadır. Bu alandaki çalışmalarımızda “Proto-yazının yapısı heceli mi yoksa heceli ve harfli midir? Ünsüzler dizilip heceler ünlülerle mi seslendirildi?” gibi temel sorulara yanıtlar aramamız gerekmektedir.

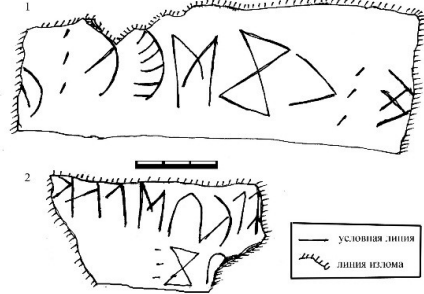
Arıs Uygurlığı metinleri. Kazakistan.
(A. N. Poduşkin)

Açıktaş tahta çubuklardaki metinler.
Kırgızistan. (İ. L. Kızlasov)

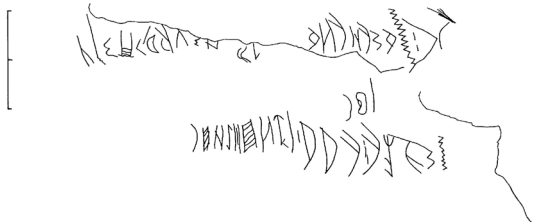
Nagyszentmiklós metinleri.
Macaristan.

Kartöbe kil kaptaki metin (Sapran).
Kazakistan (Ye. Smagulov)

Kültöbe kil kaptaki metin (Türkistan).
Kazakistan. (Ye. Smagulov)

“Şiveet Hayrhan” kayadaki metin.
Moğolistan. (D. Tseveendorj, D. V.
Kubarev, E. Jakobson)

Таңбалардың графикалық салыстырмалы кестесі №1

№	«Есік» Күміс гостаған таңба- әріптер	Арыс (Күлтөбе) Қазақстан	Көне түрік бітік	Талас (Ашық- таш) Қырғызстан	Қаратөбе (Сауран) Қазақстан	Күлтөбе (Түркістан) Қазақстан	Надь- Сент- Миклош Мажарстан	Шивээт- хайрхан Моңғолия
	Б.з.б.-IV	Б.з.б.-IV- б.з.- VI	VII-XI	VII-IX	IX-X	VII-IX	IX-X	VII-XI
1.	∣	∣	∣					
2.	∪	∪	∪				∪	
3.	∩	∩	∩	∩	∩	∩		
4.	∪	∪						
5.	∩		∩	∩				
6.	∩ ₂							
7.	∩ ₂		∩	∩			∩	∩
8.	∩ ₂		∩					∩
9.	∩ ₄	∩	∩					
10.	∩	∩	∩					
11.	∩					∩		
12.	∩							
13.	∩							
14.	∩		∩					
15.	∩			∩	∩	∩	∩	
16.	∩		∩	∩				∩
17.	∩							
18.	∩				∩	∩		

Yukarıdaki karşılaştırmalı tabloda gümüş kaptaki proto-yazının işaretinin Eski Türk döneminin bu karaktere benzer karakterleriyle bağlantılı olması kuvvetle muhtemeldir. Tablodaki 3 numaralı ve 15, 16 numaralı işaretleri karşılaştırdığımızda işaretlere gümüş çanağın ait olduğu dönemde ve daha sonraki dönemlere ait Açıktaş, Karatöbe, Kültöbe, Nagyszentmiklós metinlerinde, hatta Moğolistan'da bulunan Şiveet Hayrhan kaya metninde rastlandığını görürüz.

Demek ki uzun yıllar, yüzyıllar sonra da bu işaretler, arketipini ve genel görünümünü korumayı başarmıştır. Öyleyse Sakaların kullandıkları söz konusu proto-yazının, runik harfli Eski Türk yazısının arketip temeli olma ihtimali ortaya çıkar.

Runik harfli Eski Türk yazısı, “ses-biçim birimsel”, başka bir deyişle “işaret-harf // hece // kelime” üçlü yapısına sahip evrensel bir yazıdır. Bu yazı, hızlı okunup yazılan, gözleri yormayan, kalınlık-inceciklik durumuna göre değişen kompakt bir yazıdır.

Bu nedenle öncelikle Esik Kurganındaki Altın Elbiseli Adam zırhıyla birlikte bulunan gümüş kap üzerindeki proto-yazının hangi yazı sistemine ait olduğunu tespit etmemiz gerekmektedir.

Adları geçen araştırmacılar, gümüş çanağın altındaki proto-yazı işaretlerini runik harfli Eski Türk yazısı ve Haroştî alfabesine benzetmişler, okuma ve anlamlandırmalarını buna göre yapmışlardır. Arkeolojik araştırmalar açısından Esik Kurganı, M.Ö. IV-V yüzyıllarda Sakalara aitti. Dolayısıyla metni, bu dönemlerdeki Saka, Kangı¹¹, Usun, Kuşan, Part devletleriyle ilişkili değerlendirmemiz

¹¹ Poduşkin A. N. Arısskaya Kul'tura Yujnogo Kazahstana. [Подушкин А.Н. Арысская культура Южного Казахстана. -Туркестан, 2000. -202.]. Türkistan, 2000.

gerekir¹².

Bu nedenle gümüş kap üzerindeki yazı, eski Saka kabilelerinin birliği ile sıkı bağlantılı olarak incelenmelidir. O dönemde Sakaların Hint-İran yazılarını kullanmadıklarını söylemek zordur. Böylece Sakaların dilinin nasıl bir dil olduğu, hangi dili konuştukları sorusu ortaya çıkar. Öyleyse antik Sakaların etnogenezi, dünya görüşü gibi birçok konunun daha araştırılması gerekmektedir.

¹² Konuyla ilgili olarak Alişer Akişev şunları söylemiştir: “Orta Asya'nın bağımsız devletleri (Grek-Baktriya Krallığı, Part İmparatorluğu, Harezmi), göçebelerin (Sakalar, Yüceçiler, Sarmatlar; daha sonraları Hunlar ve Eftalitler) askerî örgütlenmesinin önünde eğilmişlerdir; yeni imparatorluklar yeni yönetime kavuşmuş; önce karışım, sonra kültürler entegrasyonu meydana gelmiştir”. // Akişev A. K. *İskusstvo i Mifologiya Sakov*. [Акишев А.К. Искусство и мифология саков. Алматы, 1984. С.170.]. Almatı, 1984.

**DOĞU VE GÜNEYDOĞU
KAZAKİSTAN'DA BULUNAN ESKİ
TÜRK RUNİK HARFLİ YAZITLAR**

Dr. Vladimir TİŞİN

*Moğol, Budizm ve Tibet Araştırmaları Enstitüsü
Buryatya, Rusya Federasyonu*

Son on yıllarda Eski Türk runik harfli yazıtların sayısı Kazakistan topraklarından elde edilen buluntularla önemli ölçüde artmıştır. Yeni buluntuların tamamı yayımlanmış durumdadır. Yazıtların oldukça kısa olması metinlerin okunmasını ve yorumlanmasını iyice zorlaştırmaktadır. Bu yazıda, N. Bazılhan'ın çevirisini yapıp kısa zaman önce makale olarak yayımladığı bazı yazıtlara odaklanmak istiyoruz [Bazılhan 2014]. Kazak bilim adamı makalesinde daha önceki okumalara düzeltmeler ekleyerek yeni keşfedilen metinlerin çevirilerini yapmıştır. Bayanjürek yerleşiminde bulunan yazıtın “ r^2t^2 Moq (e(r)(a)t(i)m oq “Er adım Ok”) şeklinde (resim 1a-b) kolayca okunan dört işaretten oluşan kısa yazısı dışında, geriye kalan tüm önerilerin tartışmalı olduğu kanısındayız.

Resim 1a. Bayanjürek Yazıtı. [Bazılhan 2014: 9]

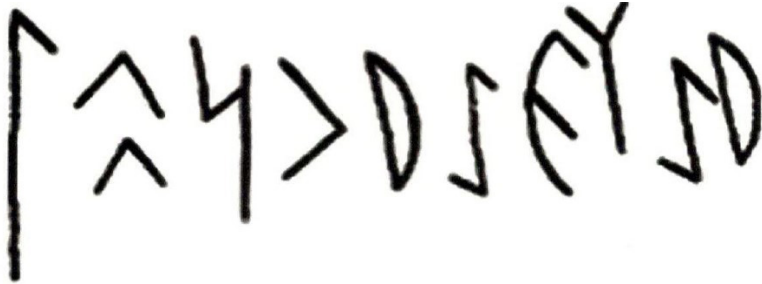
Resim 1b. Bayanjürek Yazıtı çizimi. [Bazılhan 2014: 9]

Makalemizde Kazakistanlı arkeolog A. Ye. Rogojinskiy'in çalışmaları sonucunda ortaya çıkan yazıtlar (Koytübek, Tamgalı, Akterek, Kuljabası I) ve 2012 yılında A. H. Margulan Arkeoloji Enstitüsü araştırma grubunun çalışmaları sırasında keşfedilen bir yazıt (Kuljabası II) ele alınmaktadır.

Koytübek Yazıtı

Göçebe halklar için arazinin kullanımı yazlık ve kışlık otlaklarla, göç güzergâhlarının düzenlenmesiyle ilişkilidir. Eski Türk dönemlerinde arazi kullanımı rüçhan hakkının “ziyaret” yazılarıyla belirlendiği bilinmektedir. S. G. Klyaçtornıy, bu tür yazıları göçebelerin genel hak “belgeleri” olarak çok isabetli bir şekilde tanımlamıştır [Klyaçtornıy 1978: 158; Klyaçtornıy 2002: 139-140].

Daha önce Moğolistan'da ve Orta Tien Şan topraklarında bulunan bu türden yazıtların sırasına Doğu Kazakistan'da keşfedilen bir yazıt daha katılmış gibidir.

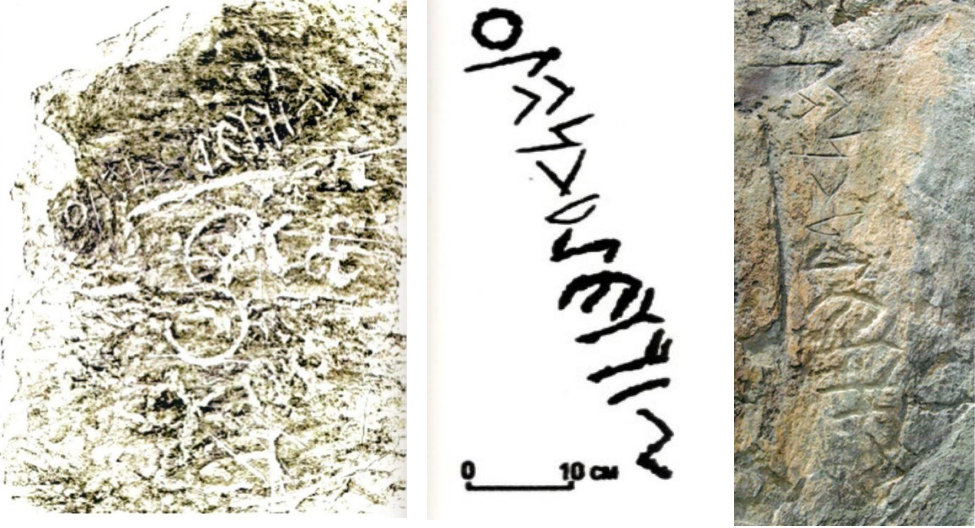

Resim 2a. Koytübek Yazıtı. Amanjolov'un çizimi [Bazılhan 2014: 4]

Doğu Kazakistan'daki Koytübek mevkinde 1985 yılında arkeolog A. Ye. Rogojinskiy tarafından keşfedilip kopyası çıkarılan Eski Türk runik harfli yazıt, Türkologların birçok kez dikkatini çekmiştir. Sağdan sola (yazının konumuna göre aşağıdan yukarıya) okunan 12 karakterden oluşmaktadır. A. Ye. Rogojinskiy'in 1985 yılındaki fotoğrafına dayanan ilk okuma, A. S. Amanjolov tarafından gerçekleştirilmiştir [Amanjolov 2003: 203-204] (resim 2a). 2008 yılında A. Ye. Rogojinskiy yazıtın fotoğrafını yeniden çekmiş, estampajını çıkarmış ve çizimini yapmıştır [Rogojinskiy 2010: 330-331 (resim 1)] (resim 2b-d).

Resim 2b. Koytübek Yazıtı. A. Ye. Rogojinskiy'in çektiği fotoğraf (2008).

Resim 2c. Koytübek Yazıtı. A. Ye. Rogojinskiy'in estampajı (2008)

Resim 2d. Koytübek Yazıtı. A. Ye. Rogojinskiy'in çizimi (2008)

Resim 2e. Koytübek Yazıtı. E. M. Baytenov'un çektiği fotoğraf.

[Baytenov 2014: 199]

Bu çalışmayı temel alan ilk okuma önerisi İ. L. Kızlasov'dan gelmiştir [Kızlasov 2011; 64-66; Kızlasov 2016: 138 (resim 4)]. Ancak S. G. Klyaştorıny, Kızlasov'un okumasındaki paleografik belirsizliklere ve gramerdeki zorlamalara dikkat çekerek farklı bir okuma önerisinde bulunmuştur [Klyaştorıny 2012a; Klyaştorıny 20126]. Aynı çalışmaya dayanan bir başka okuma versiyonu da N. Bazılhan'a aittir [Bazılhan 2014: 3-4]. Aynı yıl E. M. Baytenov, yazıtın yeni bir fotoğrafını (resim 2e) yayımlayıp okumaya ilişkin kendi yorumlarını dile getirmiştir [Baytenov 2014: 199-200].

A. Ye. Rogojinskiy'in belirttiği gibi ilk ("alt") altı ve son iki ("üst") işaret diğer dördüne göre daha derine kazınmıştır ve muhtemelen zaman içerisinde yenilenmiştir [Rogojinskiy 2010: 331]. E. M. Baytenov'un çektiği fotoğrafta (resim 2e) ilk işaretin ana hatlarına bakarak onu Yenisey versiyonu b^2 ile ilişkilendirmek mümkündür [Batmanov 1971: 26; Vasilyev 1983: 102 (tablo 6, satır 6-9); Cumagulov 1987: 28]. A. Ye. Rogojinskiy'in fotoğrafına ve çizimine dayanarak çok farklı okuma versiyonları sunan araştırmacıların hiç biri bu işaretin üst unsuruna ("eşkenar dörtgen") değinmemiştir [Amanjolov 2003: 204; Kızlasov 2011: 64; Kızlasov 2016: 138 (resim 4); Klyaştorıny 2012a: 45; Klyaştorıny 20126: 65; Bazılhan 2014: 4]. İşaretin çizim tekniği bakımından diğer beş işaretten farkı, kısmen şeklinin eğim açısı farklı çizgilere dayanmasından kaynaklanıyor olmalıdır.

İkinci işaretin yazılışından, S. G. Klyaştorıny'nin [Klyaştorıny 2012a: 45; Klyaştorıny 20126: 65] ardından A. Ye. Rogojinskiy'in çiziminde olduğu gibi Orhun yazıtlarında ince ünlülerle birlikte š yerine sıklıkla kullanılan s^2 ("gövde", "sopa") işaretini görmek gerekmektedir [Kononov 1980: 64-65; Levin 2006: 36]. Bu olguya Talas yazıtlarında da rastlanmaktadır [Batmanov 1971: 27, 42, 49].

Geriye kalan işaretlerin okunmasında değişiklik söz konusu değildir.

Genel olarak harf çevirisi şu şekildedir: $b^2s^2k^2l^2g^2Aj^lw^lr^lt^lIM$. Altıncı işaret /a, ä/ görünüşe göre Talas yazıtlarında olduğu gibi kelime ayırıcı işlevi üstlenmekte ve yalnızca ince ünsüzleri yansıtan beş işaretten oluşan kelime ile sert ünsüzleri yansıtan altı işaretten oluşan kelimeyi birbirinden ayırmaktadır.

İlk kelimenin işaretleri arasında, Eski Türk runik harfli metinlerde genelde kök hecede yazılan yuvarlak seslilerle kombinasyonların bulunması beklenmez. Bu durum, S. G. Klyaştorıny'ın da düşündüğü gibi bu gruptaki son üç işaretin *külüg* olarak okunma ihtimalini zayıflatmaktadır [Klyaştorıny 2012a:46; Klyaştorıny 2012b: 65]. İlk hecede düz, geniş ünlüler ve ilk kapalı heceden başka hecelerde, özellikle de eklerde ünlüler yazılmamıştır. Öyleyse ilk yapıyı *b(e)š(i)kl(i)g* şeklinde transkribe etmek oldukça gerekçeli görünmektedir.

Burada bildiğimiz sahip olma eki ile *beşik* “beşik” kelimesini görmek gerekir; Kâşgarlı Mahmud'un eserinde *beşiklig urayut* “bebekli kadın” [DTS: 297], “bebekli ve beşikli kadın” [EDT: 381] söz öbeği vardır.

Yazının ikinci kısmının son işareti aynı şekilde “Talas”a özgü *-t* olarak kabul edilirse [Vasilyev 1983: 125 (tablo 18, satır 1); Cumagulov 1987: 29] bu kısmı tereddütsüz *jurt* biçiminde okumak mümkündür [Amanjolov 2003: 304; Bazilhan 2014: 3-4]. Burada şahıs eki kullanılmıştır [Baytenov 2014: 200]. Ekteki dar, düz /i/ ünlüsünün grafik gösterimi, genelde dudak uyumu olmayan Talas epigrafisine özgü bir olgudur [Batmanov 1971: 33].

Sir G. Clauson'un belirttiği gibi *jurt* kelimesi erken dönem Türk eserlerinde nadiren geçer. Kelime, Orhun yazıtları ve daha sonraki dönemlere ait metinlerinde kullanıldığında “ikamet yeri, yurt, memleket, vatan” gibi geniş anlamda kullanılmıştır [EDT: 958].

Yazının tamamı *beşiklig jurtim* biçiminde okunduğunda gramer kurallarına uygun ve tam olarak “beşikli memleketim, yurdum” anlamına gelir ve “bebekliğimi geçirdiğim yer”, “beni besleyen vatan” olarak yorumlanabilir. Yazar bu sözlerle dolaylı olarak soyunun (boy?) söz konusu topraklara en az iki kuşak kadar uzun bir süredir sahip olduğunun bilgisini vermektedir.

Yukarıda da belirtildiği gibi ilk altı işaret ve şahıs ekini karşılayan son iki işaret diğer dördüne göre daha derine kazınmıştır ve güncellenmiş olma ihtimali vardır. Yazının soluna aynı şekilde derince bir damga resmi ve bunların arasına yazı boyunca uzanan, damgayı yazıdan ayıran veya yazının kendisini vurgulayan dikey bir çizgi kazınmıştır [Rogojinskiy 2010: 331]. Bu kompozisyon ve uygulama tekniğindeki benzerlik, dolaylı olarak yazının (veya bir kısmının) ve damganın uygulandığı zamanı ilişkilendirme olanağı vermektedir. Aksi hâlde yazı isimsiz olurdu. Ancak bu, beklenmeyen bir durumdur. E. M. Baytenov, yazının yolun üzerinde, kolay ulaşılabilir ve görünür bir yere kazındığını belirtmiştir [Baytenov 2014: 200]. Moğolistan ve Orta Tien Şan'da bulunan benzer yazılarda yazarın bizzat kendisi ve damgasının, bazen de yazarın ait olduğu boyun adının belirtilmesi, ek bir argüman yaratmaktadır [Klyaştorıny 1978: 156-158; Klyaştorıny 2002: 134-138; Alimov 19-23, 24, 26].

Diğer yandan yazının, daha önceki dönemlere ait olduğu açık olan dağ keçisi resimlerinin üzerine uygulanması da ilgi çekicidir. Yazılı kayanın karşısında en geç XIX. yüzyılın sonlarına ait olduğu düşünülen Kazak kışlağı kalıntıları keşfedilmiştir. Yerleşim alanında ayrıca Tunç Çağına ait kap parçaları ve göçebe tarzı seramik bulunmuştur [Rogojinskiy 2010: 331]. Göçebe halkların yüzyıllar boyunca aynı yerleri barınak

yeri olarak kullanması tamamen doğal ve coğrafi faktörlerle ilgilidir. Hayvan için yeterli yiyecek sağlayan ve kötü hava koşullarından koruyan iyi kışlaklar, göçebeler için çok değerliydi. Böyle barınak yerleri çoğu zaman kavimler arası savaflara bile sebep olmuştur ve böyle yerleri işgal eden aileler, yerlerini ait oldukları kavim grupları içinde dahi kendi ellerinde tutmaya çalışmışlardır [Radlov 1989: 254-256, 336; Ostafyev 1895: 30].

Yazının yeni okunuşuna dayanarak yapılan yorum bir öneri niteliğindedir ve sosyal bağlamla sınırlıdır. Yazının okunuşu doğru ise sonraki araştırmalarda yazıdaki b² “Yenisey” işareti ile t “Talas” işaretinin tipik olmayan kullanımı gibi paleografik hususlara dikkat edilmesi gerektiği kanaatindeyiz.

Bu vesileyle, bize çektiği fotoğraflarla çalışma fırsatı sağlayan E. M. Baytenov'a teşekkür etmek isteriz.

Güneydoğu Kazakistan Bölgesi Yazıtları (Yedisu) Tamgalı (Tanbalı) Yazıtı

Güneydoğu Kazakistan'daki runik harfli Tamgalı yazıtı, 1991 yılında Kazakistanlı arkeolog A. Ye. Rogojinskiy tarafından bulunmuştur. Runik harfli yazı, çok sayıda petroglif ve daha eski çağlara ait resimler bulunduran kaya kompleksinin batı yamacına kazınmıştır. 2004 yılında kaşifi tarafından yapılan çizimi [Rogojinskiy, Kızlasov 2004: 42 (resim 1)] (resim 3a) ve İ. L. Kızlasov tarafından yapılan okuma ve anlamlandırma çalışmaları yayımlanmıştır [Rogojinskiy, Kızlasov 2004: 43-44]. Şahsi çizimini yayımlayan (2011) N. Bazılhan, 2014 yılında yeni bir okuma önerisinde bulunmuştur [Bazılhan 2014: 2-3] (resim 3b).

Resim 3a. Tamgalı Yazısı. A. Ye Rogojinskiy'in çizimi (2008)

Resim 3b. Tamgalı Yazısı. N. Bazılhan'ın çizimi (2011)

Altı işaretten oluşan yazı, yatay olarak yazılmıştır. İşaretlerin sağdakisi kaya çatlığının bitişiğindedir. İ. L. Kızlasov'a göre, yazı soldan sağa yazılmıştır ki bu, Eski Türk yazıları için son derece nadir bir durumdur.

İ. L. Kızlasov metnin transliterasyonunu $r^2t^l(i)ö(ü)n^2n^2$ şeklinde yapıp *er atı önün* “Er adı Önün” diye okumuştur.

N. Bazılhan, transliterasyonunu $r^2t^l(i)qn^2çü$, transkripsiyonu *er atı aq İnçü*, çevirisini “Bahadur er adı Ak İnçü” olarak sunmuştur.

(e)r (a)tī kalıbını bulunduran ilk üç işareti okumak (soldan sağa), yazının sağ yönde olduğunu teyit etmektedir ve tersi yönde okuma seçeneği bırakmamaktadır.

Sorun teşkil eden işaret, İ. L. Kızlasov'un ince yuvarlak ünlü, N. Bazılhan'ın ise küçük dil ünsüzü /q/ olarak okuduğu dördüncü işarettir. Ana hatların yönüne bakıldığında sonuncu okuma deneyimi doğruya daha yakın görünmektedir [Batmanov 1971: 28; Vasilyev 1983: 115 (Tablo 13)]. Ancak bazı olasılıklara göre işaretin damaksıllaşmış /t/ (t') sesini karşılayan ve henüz Talas yazıtlarında rastlanmayan (krş.: [Cumagulov 1987: 29]) işaret olabileceği de düşünülebilir [Vasilyev 1983: 138 (Tablo 28)].

Beşinci işaret, kendisinden sonra gelenin aksine şüphe götürmeyen bir işarettir. İ. L. Kızlasov'a göre işaret, bir sonraki işaretle aynıdır, ancak kayadaki doğal bir çatlakta sıkıştığından tamamlanamamıştır [Rogojinskiy, Kızlasov 2004: 43]. N. Bazılhan işareti /čü/ (ligatür?) şeklinde okumuştur, ancak gerekçelerini açıklamamıştır. Burada /nč/ ligatürünün tasvir edilmiş olma ihtimfali vardır [Batmanov 1971: 29; Vasilyev 1983: 146 (Tablo 34); Cumagulov 1987: 29]. Böyle okuma şüpheye pek meydan vermez ve çok zorlamayı gerektirmez.

Bu bağlamda İ. L. Kızlasov'un okumasını azıcık düzeltmek yeterli olacaktır:

Transliterasyon: r²t¹Iw²n²NČ

Transkripsiyon: er atī ün(ü)nč

Çeviri: “Er adı Ününç (anlamı “yükselmiş; yüce”)”. ününč < ün-“yükselmek; yücelmek” [EDT: 169] (krş. ön- [DTS: 385], önä-“yükselmek, havalanmak, (yukarıya doğru) atılmak” [DTS: 385] - hata [EDT: 171]) + -(X)nč eki.

Akterek Yazıtı

Akterek dağ geçidindeki yazıt, A. Ye. Rogojinskiy tarafından 2007'de bulunmuş, 2010'da metnin fotoğrafı ve estampajı yayımlanmıştır [Rogojinskiy 2010: 332-333 (resim 3: 5); Bazılhan 2014: 5; Kızlasov 2016: 137 (resim 1)] (resim 4a). Aynı yıl İ. L. Kızlasov, okuma önerisinde bulunmuştur [Kızlasov 2010: 345-346; krş.: Kızlasov 2016: 136]. 2014 yılında da N. Bazılhan, A. Ye. Rogojinskiy'in çizimine de yer verdiği makalesinde okuma hususunda kendi versiyonunu sunmuştur [Bazılhan 2014: 4-5]. Metin, yatay olarak yerleşmiştir.

İ. L. Kızlasov, $r^2t^lMn^2$ işaretlerini görmüş ve *er atim en* şeklinde okumuş, tercümesini “Tanrım beni duy!” anlamında “Er adım Günahkar” olarak vermiştir. N. Bazılhan yalnızca ilk üç işareti okumuştur.

Ayrı bir tartışma konusu olduğundan İ. L. Kızlasov'un yaptığı gibi Manihaist yorumlara girmeden fotoğrafa bakarak sadece dördüncü işareti tam olarak İ. L. Kızlasov'un okuduğu gibi okumak gerektiğini teyit edip bu işaretin devamında iki işaretin daha bulunduğunu tahmin ettiğimizi belirtmek isteriz. Dört işareti çizen A. Ye. Rogojinskiy, tüm işaretlerde yazının daha sonraları yenilenmesi sırasında uygulanan ve net olmayan vuruş izleri olduğu bilgisini vermiştir [Rogojinskiy 2010: 333]. Tarafımızca okunmakta olan iki “ek” işaret, kanımızca “yenilenme”ye maruz kalmamıştır. İşaretlerin yönü, yazının bulunduğu taş yüzeyinin eğimine göre aşağıya doğru kaymış durumdadır.

Resim 4a. Akterek Yazıtı. A. Ye. Rogojinskiy'in çektiği fotoğraf
Resim 4b. Akterek Yazıtı. A. Ye. Rogojinskiy'in çizimi

Taştaki bir kırığın üzerine denk gelen ve ana hatlarıyla bir önceki işarete benzeyen beşinci işareti damaksıllaşmış /n/ (n^2) veya /nč/ ligatürü olarak okumak mümkündür. Şeklen sapana benzeyen son

işaretin ise ön damak ünsüzü /l/ (l^2) [Vasilyev 1983: 121 (Tablo 17)] sesinin karşılığı veya /g/ [Vasilyev 1983: 108 (Tablo 9, satır 1, 3, 4)] foneminin bir çeşidi olabileceğini düşünmekteyiz.

Bu durumda metnin transliterasyonu şöyle olacaktır: $r^2t^lMn^2n^2(nc?)l^2(g?)$.

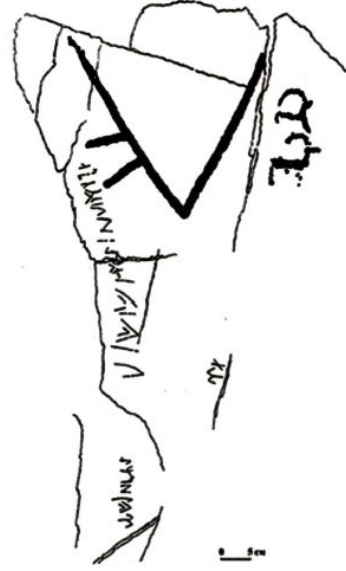
Dördüncü işaret yeni kelimenin başlangıcı olmalıdır. /n/ sesinin ilk ses olma ihtimali düşüktür, kurallara göre genelde yazılmayan geniş (/e/) ünlüsü bulunuyor olmalıdır. Eski Türkçede *en* sözcük biriminin kişi adının (unvanın) bir parçası olarak kullanıldığı bilinmektedir [DTS: 173].

İlk sesli harfin yazılmadığını düşünmeye neden olacağından sonraki iki işareti $(i)n(\ddot{a})l$ [DTS: 209] şeklinde okumak doğru değildir. Bu nedenle $(e)nc(i)l$ olarak okumak daha doğru olabilir: $(e)nc(i)l < en\check{c}\sim in\check{c}$ “huzur” [DTS: 173,210; EDT: 171-172] + işlek olmayan ve tam açıklanamayan $-(X)l$ eki (bkz: [Kononov 1980: 127; Erdal 2004: 99-100]. Özel ad olarak geçen Ençil “ $(e)nc(i)l$ ” kelimesi, böylece “huzurlu, sakin (huzur bulmuş, sakinleşmiş)” anlamına gelmektedir.

Yazının transkripsiyonu ve tercümesi şu şekilde olabilir: $(e)r (a)t(i)m (e)n (e)nc(i)l$ “Er adım En Ençil”.

Son işaretin /g/ olarak okunması durumunda bu işaretin önceki iki işaretle birleşiminden $(e)n(\ddot{a})nc(i)g$ biçimi ortaya çıkar: *e nā-* “(hayvana) damga vurmak) [DTS: 173; EDT: 171] + fiilden sıfat türeten $-(X)ncIg$ eki [Erdal 2004: 394]. Ancak bu şekilde okuma, sıfatın tek başına kullanılmış olması nedeniyle yorumu zorlaştıracaktır.

Kuljabası I Yazıtı

Resim 5a. Kuljabası I Yazıtı. A. Ye. Rogojinskiy tarafından çekilen fotoğraf
Resim 5b. Kuljabası I Yazıtı. A. Ye. Rogojinskiy'in çizimi

Jaksılıksay dağ geçidindeki Kuljabası Dağı'nda 2009 yılında A. Ye. Rogojinskiy tarafından keşfedilmiş, fotoğrafları çekilip estampajı çıkarılmıştır [Rogojinskiy 2010: 333-334 (resim 3: 2⁴); Bazilhan 2014: 6] (resim 5a-b). 2011 yılında bir kısmı İ. L. Kızlasov tarafından okunup yayımlanmıştır [Kızlasov, Rogojinskiy 2011; Kızlasov 2016: 138 (Şekil 3)]. 2014 yılında N. Bazilhan, tam bir okuma önerisinde bulunmuştur [Bazilhan 2014: 5].

Yazılar, kayaya daha önce kazınmış bir keçi resmini örten bir damganın farklı taraflarında yer alan üç dikey satırdan ibarettir; damganın sağında tamamlanmamış iki keçi resmi vardır; keçi resimleriyle damganın aynı renkte olması onların aynı zamanda yapılmış olabileceğini

düşündürmektedir [Rogojinskiy 2010: 334; Kızlasov, Rogojinskiy 2011: 334]. Yedi işaretten oluşan 1. satır (A. Ye. Rogojinskiy'de 2. satır) damganın solundadır, en altta, onun üzerine 15-16 işaretli 2. satır kazanmıştır (A. Ye. Rogojinskiy'de 1. satır), iki işaretten oluşan 3. satır, damganın diğer tarafında, ona paralel bir şekilde yer almıştır. Her satırın birbirinden bağımsız yazılar olduğunu ileri süren İ. L. Kızlasov, satırları sırasıyla Jaksılıksay I, Jaksılıksay II ve Jaksılıksay III olarak belirlemiştir [Kızlasov, Rogojinskiy 2011: 334, 335; Kızlasov 2016: 138 (resim 3); Kızlasov 2016: 134, 138 (resim 3)].

İ. L. Kızlasov, Jaksılıksay I yazısını *(e)r (a)tī t(e)k(ä)š {ä}* şeklinde transkribe edip “Er adı Tekeş” diye çevirmiştir [Kızlasov 2011: 335]. İkinci baskıda “Onun adı Tekeş (Tanrı onu korusun)” şeklinde vermiştir [Kızlasov 2016: 138 (resim 3)].

N. Bazılhan, satırların tümünü bir bütün kabul ederek ilk iki satırı aşağıdan yukarıya doğru okuduktan sonra saat yönünde üçüncü satıra geçmiştir.

N. Bazılhan, yazıtı aşağıdaki gibi okumuştur:

1. satır: *er atī aq kiši* “Er bahadır adı ismi Ak kişi”,
2. satır: *išit tašya qaray üčün* “ılık taşa hatıra görüntü için”,
3. satır: *ed er* “edildi, yazıldı”.

Araştırmacı, çalışmasında metnin “İmya batıra Akkişi, na teplom kamne dlya posmotra, storolja, sdelano” şeklinde Rusça çevirisini de vermiştir.

N. Bazılhan'ın önerdiği transkripsiyon kabul edilse bile tercümesi dil bilgisi ve imla açısından kabul edilebilir nitelikte değildir. İtiraz edilecek hususlar: 1. satırda son işaretin düz geniş ünlü yerine kullanılan işaret olmasına rağmen *kiši* okunması; 2. satırda *išit* sözcüğünün fiilden türeme isim olarak açıklanması; 3. satırda okunuşu emir kipinde önerilen fiil

biçiminin çevirisinin geçmiş zamanda edilgen fiil olarak verilmesi.

1. satırdaki ilk üç işaretin iyi bilinen $(e)r(a)t\ddot{i}$ kalıbı olduğu şüphesizdir. Beşinci ve yedinci işaretleri sırasıyla damaksıllaşmış $/k/ (k^2)$ ünsüzü ve düz, geniş $/A/$ ünlüsü olarak emin bir şekilde okumak mümkündür. $/A/$ işareti, kelime ayırıcı işlev üstlenmenin yanı sıra metnin sonunda seslenme için de kullanılabilir (krş. İ. L. Kızlasov). Dördüncü işaret, hem İ. L. Kızlasov'un önerdiği gibi damak sırasının (t^2) [Vasilyev, 1983, s. 138, tablo 28] $/t/$ olarak hem N. Bazılhan'da gördüğümüz gibi arka damak $/q/$ ünsüzü [Batmanov 1971: 28; Vasilyev 1983: 115 (tablo 13); Cumagulov 1987: 29] hem de ince, yuvarlak $/\ddot{o}, \ddot{u}/$ ünlüsü [Vasilyev, 1983, s. 99, tablo 4] olarak okunabilir. İkinci ve üçüncü versiyonlar daha sağlam olanlarıdır. Benzer hatlara sahip bir işaret ikinci satırda da görülmektedir.

Altıncı işareti hem İ. L. Kızlasov hem de N. Bazılhan isabetli okumuştur. Buradaki işaret, ince ünlülerle birlikte kullanılan sürtünmeli $\check{s}/ (\check{s}^2)$ [Vasilyev 1983: 135-136 (tablo 26)] sesi olmalıdır.

Transliterasyon: $r^2t^1Iq(w^2)k^2s^2A$

Transkripsiyon: $(e)r(a)t\ddot{i}(a)qk(e)\check{s}(a)$.

Burada aq “beyaz” [DTS: 48; EDT: 75], $ke\check{s}$ “okluk” [DTS: 303; EDT: 752] anlamlarındadır. Önerdiğimiz $(e)r(a)t\ddot{i}\ddot{u}k(i)\check{s}(a)$ okuyuşuna göre çevirisi “Er adı Ükiş” olacaktır. $\ddot{u}ki\check{s}$, $\ddot{u}k-$ “yığmak, toplamak” [DTS: 622; EDT: 100] fiili ve $-X\check{s}$ ekinden oluşmuştur.

2. satırda N. Bazılhan'ın ilk yedi işaret için sunduğu okuma, pek ikna edici değildir. $/\check{s}/$ (“gövde”, “sopa”) işaretinin kelime kökünde hem s hem de $\check{s}$ yerine kullanıldığı dikkate alınmalıdır (örneğin $i\check{s}\ddot{i}y$ “sıcak” ve $i\check{s}$ “kül” [DTS: 220]); $ta\check{s}/tas$ “taş” veya “dış” [DTS: 539-540; EDT: 558]. Ayrıca 1. satırda sürtünmeli damak-diş $/\check{s}/$ sesi için özel bir işaret kullanılmıştır.

İlk sözcükle ilgili olarak sözcüğün, *isi-* “ısınmak” [DTS: 213, 220; EDT: 241; ESTYa 1974; 668, 670] kökünün damaksıllaşmış biçimi olduğunu belirtmek gerekir. $-(X)t-$ eki ettirgenlik göstergesi olabilir. Fiil eksiz olduğundan “sıcak yap”, “ısıt” anlamında emir kipi düşünülmelidir. Bu ayrıca yapıda belirtme durumu ekli bir eylem nesnesinin bulunduğuna işaret eder [EDT: 243]. Bir sonraki sözcük, *taš* sözcüğünün $+gA$ yönelme durum eki (tonlu değişke Yenisey yazıtlarının yalnızca bir kısmı için tipiktir) [Kononov 1980: s. 153-156; Kormuşin 2008: 186-188] almış biçimi olabilir. Ancak son işaretin yazıtta bir noktalama işareti olarak kullanılmış olduğu göz önüne alınırsa *taš* kelimesini ilgi veya belirtme durumu eki $+(X)g$ ile okumak da mümkündür.

Sonraki işaretleri okumak oldukça zordur. Bunlardan N. Bazılhan'ın okumasında dikkate alınmayan ilk işaret, kalın ünlülerle birlikte kullanıldığı görülen $/š/$ olmalıdır. Sonraki işaretin ana hatları, 1. satırın dördüncü işaretinin ana hatlarıyla aynıdır, ancak uzatılmış sol öge, $/i/$ olarak okumayı da mümkün kılmaktadır. Bu işareti $/s/ \sim /š/ (s^2 \sim š^2)$ [Vasilyev 1983: 135 (tablo 26, satır1-5)] şeklinde okunması gereken “çatı” şeklinde bir işaret takip etmektedir. Ancak bu ses yazıtta, hemen ardından gelen başka bir işaretle (“gövde, “sopa”) karşılanmaktadır. Bunun yanı sıra biraz uzatılmış sol çizgi, satırın ilk işaretiyle aynı olan işareti görmemize ve ona göre dar $/i, i/$ ünlüsünü okumamıza olanak tanır. $/s/ \sim /š/ (s^2 \sim š^2)$ işaretinden sonra gelen işaret, yazıtta kaydedilmiş olan (krş. altıncı işaret) $/γ/$ sesini temsil etmektedir. Sonraki iki işaret için N. Bazılhan'ın önerdiğinden farklı bir okuma sunmak mümkün olmamaktadır. Çizime yansıyan son işaret anlaşılmamaktadır.

Önereceğimiz transliterasyon: $Is^2(\check{s}^2)t^1t^1s^2(\check{s}^2)g^1As^2(\check{s}^2)w^2Is^2(\check{s}^2)g^1\check{C}n^1$

Transkripsiyon: $is(i)t t(a)s(i)\gamma : s\ddot{u} is(i)\gamma (\ddot{u})\check{c}(i)n [?]$

Çevirisi oldukça zordur. İlk iki sözcüğün çevirisi kesin olmakla beraber sonraki yapı tamamen varsayımdan ibarettir. *sü* sözcüğüyle devam edecek olursak kelime, sadece “*ordu*” anlamını verebilir [DTS: 516; EDT: 781]. Sözcük, bir dizi yazıtta aynı şekilde yazılmıştır [Malov 1951: 19, 21, 27, 29, 57, 58, 62; Batmanov 1971: 42, 49; Kormuşin 1997: 199, 236; Kormuşin 2008: 101, 132].

Okumada tek tipleştirmeyi varsayacak olursak bu durum bir yandan söz konusu işareti (“gövde”, “sopa”) diğer sözcüklerde de damak-diş /š/ sesi olarak değil, diş /s/ sesi olarak okumamızı gerektirir. Buradan yazıtın s lehçesine ait olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Diğer yandan işaretin burada ince ünlülerle, diğer yerlerde ise kalın ünlülerle kullanıldığını dikkate almak gerekir.

Arkasından gelen “sıcak”, “ılık” anlamındaki *išiy/isiy* kelimesi, satırın ilk kelimesinin kökteş kelimesi olarak, bağlama göre “ısı”, “sıcaklık” [EDT] : 246] anlamında karşımıza çıkmaktadır. Devamıyla ilgili olarak karşılık gelen ünlü harfler (en azından ilk başta) gösterilmemiş olmasına rağmen sonraki iki işaret, ((*ü*) *ç(ü)n*) şeklinde okunabilir ki Yenisey metinleri de bunu doğrulayabilir [Kormuşin 1997: 155, 172, 199; Kormuşin, 2008, s. 109, 141, 132], krş. (*ü*)*ç(i)n* [Kormuşin 2008: 43-44, 55, 56] (diğer benzer durumlar için bkz.: [Kormuşin 1997: 247]). Eski Türk yazıtlarında, *üçün* edatı kural olarak yalın durumdaki isim kelimelerle kullanılır [Erdal 2004: 394 (not 586)]. Dolayısıyla öncesindeki /y/ işareti, +(X)g belirtme durumu eki işlevinde olamaz. *išiy/isiy* sözcüğü, kendinden önceki *sü* sözcüğünün tamlananı konumunda olmalıdır.

İbarenin söz dizimi yapısında fiilin konumu şüphe uyandırmaktadır. Ancak Türkçede kelimelerin kural dışı dizilimi, mantık vurgularının kullanılmasıyla açıklanabilir [Kononov 1980:225-226]. Aynı zamanda, satırların hepsi bir bütünlük oluşturma bakımından değerlendirildiğinde her bir satırın mantıkça bitmiş olduğu farz edilebilir.

Tek bir d^2r^2 kombinasyonundan oluşan üçüncü satır, $(e)d(\ddot{a})r$ olarak okunabilir. Sözcük, bağlama göre “peşinden gitmek”, “takip etmek” anlamlarında kullanılan “aramak, kovalamak” anlamındaki fiildir [DTS: 162, 164; EDT: 67]. *edär-* fiili, belirtme durumundaki isimle kullanıldığı gibi bağımsız olarak da kullanılabilir: *jayi qasça tap qil edärmä jiraq* “düşman kaçarsa, ölçüyü bil onu çok uzağa kovalama” [DTS: 164].

Sonuç olarak metnin tamamının birebir çevirisi şu şekilde olacaktır: “/1. satır/ Er adı Ak Keş (veya Ükiş)! / 2. satır/ Taşı ısıt! Askerî hararet (şevk?) uğruna! /3. satır/ Takip et (yetiş)!”.

Bu şekilde okuma, üç satırın birleşiminden yazıtın Ak Keş veya Ükiş adlı birine adanmış olup yaklaşmakta olan askerî girişimle (üçüncü satıra göre seferle) bağlantılı olarak taşla gerçekleştirilen bir tür töreni içerdiğini anlama imkânı sunmaktadır.

Ayrıca, örneğin Telengitler [Yadanova, 2014, s. 266-267] başta olmak üzere Altaylıların yaptıkları gibi güzel hava dileme töreninden [Radlov, 1989, s. 360-361, 494; Toruşev, 2007, s. 157; Yadanova, 2007, s. 191-192] bahsedilmesi de muhtemeldir.

Kuljabası II Yazıtı

Kuljabası II yazıtı, B. A. Jeleznyakov, N. Bazılhan ve L. Hermann'ın makalesinde yayımlanmıştır. Makalede B. A. Jeleznyakov'un çektiği fotoğraf [Jeleznyakov, Bazılhan, Hermann

2013: 149 (resim 1); Bazılhan 2014: 8] (resim 6a) ve N. Bazılhan tarafından yapılan çizim sunulmuştur [Jeleznyakov, Bazılhan, Hermann 2013: 150 (Şek. 2); Bazılhan 2014: 9] (resim 6b).

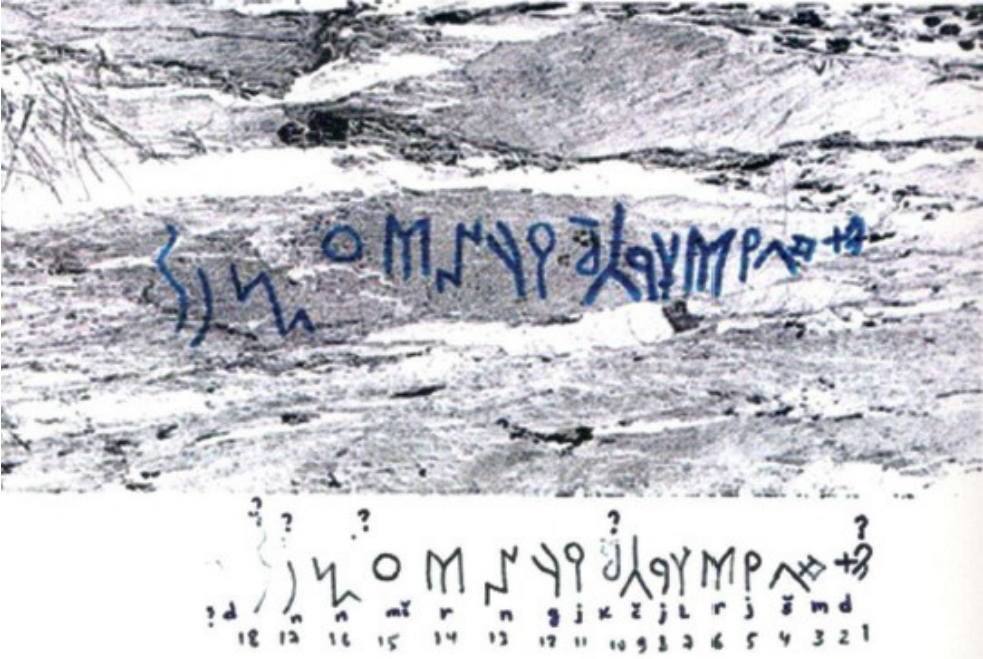

Resim 6a. Kuljabası II Yazıtı. B. A. Jeleznyakov tarafından çekilen fotoğraf

Yazı, kayanın taban tarafındaki dar bir alanın düz yüzeyine yatay olarak yazılmıştır. N. Bazılhan'ın çiziminde 18 işaret belirtilmiştir (resim 6b). Makalede işaretler soldan sağa /g?/WNn cw nKj K Cj I wj kmdg/B?/ şeklinde gösterilmiş [Jeleznyakov, Bazılhan, Hermann 2013:150], ancak aşağıda, işaretlerin sağdan sola sıralandığı tabloda yorum farklıdır (Şekil 6c). Sunduğu iki transliterasyon önerisiyle çelişen N. Bazılhan, yazıyı “...igidmiş: yer: el: yiçe : kũ: yegen: ermiş: nençig? İyi olan yer, ünlü meşhur yegen imiş. Ne yazık ki! ...igidmiş : yer: el : yiçe : kũ : yegen : ermiş : nençig?” şeklinde okuyup Rusçaya “Prevoshodnaya Zemlya, El'-narodu, oçen' slavnıy Yegen (plemyannik) bıl, jal'! (Mükemmel toprak, halka, çok şanlı Yeğen imiş, yazık!)” diye çevirmiştir.

Her şeyden önce on beşinci işaretin (“daire, halka”) -*mīs* olarak okunması şüphe uyandırmakta, zira yapılardan birinin /n/ sesini karşılayan işareti bulunduran son kelimesi, ön ve art damak sırasına uygun olarak okunmaktadır.

İlk iki işaretin damaksıllaşmış /g/ ve /d/ (*d*²) ünsüzleri olarak okunması gerektiği neredeyse kesindir. Eşkenar dörtgen biçimindeki üçüncü işaret, hem /m/ fonemik değerine sahip bir işaret [Batmanov 1971: 28] hem de /nt/ ligatürünü karşılayan bir işaret olarak değerlendirilebilir [Vasilyev 1983: 145 (tablo 33, satır 11)].

Resim 6b. Kuljabası II Yazıtı. N. Bazilhan'ın çizimi
Resim 6b. Kuljabası II Yazıtı transliterasyonu (N. Bazilhan'a göre)

İşaretin ana hatlarının “köşeleri” üzerindeki çizgilerinin artı sembolleri, burada damaksıllaşmış /b²/ (b²) Yenisey ünsüzünün [Vasilyev 1983: 102-103 (tablo 6, satır 13, 14)] bulunabileceğini düşünmeye olanaksızlar. Sonraki işaretlerin j² ve r² olarak okunduğuna şüphe yoktur. Sırasıyla on birinci ve on dördüncü işaretler görünüş bakımından bu iki işaretle aynıdır. Yedinci işareti, on ikinci işaret gibi k² [Vasilyev 1983: 118 (tablo 14, satır 20); Cumagulov 1987: 28] olarak okumayı öneriyoruz. N. Bazılhan, işaretin l² ve ş² olarak okunabileceğini belirtmiştir [Jeleznyakov, Bazılhan, Hermann 2013: 150]. N. Bazılhan'ın, j² olarak okuduğu bir sonraki işaret, aynısı olan beşinci ve on birinci işaretlerden çizim bakımından farklıdır. Burada düz, geniş ünlülerden (/a, ä/) [Vasilyev 1983: 95 (tablo 1, satır 10)] birini görmek daha mantıklıdır. Bir sonraki işaretin, nokta biçimindeki bir kelime ayırıcıyla bir önceki işareten ayrılmış olabileceğini düşünmekteyiz. Aynı işaretleri onuncu ve on beşinci işaretlerden sonra da görüyoruz. Sağdan sola bakıldığında dokuzuncu ve onuncu sırada yerleşen iki işaretin N. Bazılhan tarafından okunması başarılı olmuştur. Onuncu işaretin şekli, /ök~kö/, /ük~kü/ ligatürü [Vasilyev 1983: 119 (tablo 15, satır 5, 10, 15)] dışında başka okuma seçeneği bırakmamaktadır. Bu işaretin sol tarafa bakan şekline Terek-Say [Batmanov 1971: 16 (resim 9); Cumagulov 1982: 18; Cumagulov 1987: 28] ve ikinci Çiyin Taş [Alimov, Tabaldiev, Belek 2010: 190, 194 (şekil 4)] yazıtlarında rastlanmaktadır.

Sonraki dört işaretin çiziminde net olarak damaksıllaşmış /j/ (j²), /k/ (k²), /n/ (n²) ve /r/ (r²) işaretlerini görmek mümkündür. Bunlardan ikincisinde, şeklen orta ögenin aşağı doğru eğimi söz konusu olduğundan N. Bazılhan'da olduğu gibi g² sesini [Vasilyev 1983: 110-111 (tablo 10)] görmek doğru değildir. On beşinci sıraya

yerleşen sonraki işaret (“daire, halka”), /t/ olarak [Batmanov 1971: 28; Vasilyev 1983: 125 (tablo 18, satır 37)] veya /nt/ ligatürü olarak okunabilir. Sonuncu durumda dairenin ortasındaki işaretin ana hatlarını oluşturan noktaya dikkat edilmelidir [Vasilyev 1983: 145 , (tablo 33, satır 2); Cumagulov 1987: 29]. İ. V. Kormuşin’in belirttiği gibi bu şekil, Tuva metinlerinin bir kısmında /nt/ ligatürünü karşılamaz, nazal /ŋ/ için kullanılan bir başka işaret görevi görür [Kormuşin 1997: 23, 27, 249, 252, 256].

Bir sonraki işaret grubu okunması en zor olanıdır. Bunlardan ilki (genel sıralamada on altıncı) net olarak damaksıllaşmış /n/ (n^2) sesini karşılıyor. Bir sonraki yay şeklindeki çizimi N. Bazılhan, damaksıllaşmış /n/ (n^1) olarak okumuştur. Görüntü daha yakından incelendiğinde işaretin üzerinden geçen ve üstten yaklaşık beşte üçünü kaplayan kaya üzerindeki çizginin yayın ana hattından çıkan sağ taraftaki ögenin yönüyle örtüştüğünü fark etmek mümkündür. Bu gözlem, söz konusu işareti onuncu işaret gibi /č/ [Vasilyev 1983: 140 (tablo 29, satır 1, 2, 5)] okunmamıza olanak vermektedir.

Bu işareti iki işaret takip etmektedir. N. Bazılhan’ın çiziminde (resim 6b) /nč/ ligatürü işarete yakın bir çizim ortaya çıkmış, ancak üst “yay” bir sonraki işarete aittir ve sondan bir önceki işaretin görüntüsü ilk işarete benzer şekilde /g/ biçimiyle uyumludur. Bu durumda, üstteki sola yönelen öge, bir önceki işarete göre çapraz olarak yerleşen, üst kısmı kayanın pürüzlü alanında bulunan ve alt kısmı kaya çizgisine dönüşen bir sonraki işaretin ana ögesinin ana hatlarına denk gelmektedir. İşaretin uçları farklı yönlerde bükülmüş bir “gövde” şeklindeki görüntüsü, burada düz ve geniş ünlü ses (/a, ä/) görmemizi sağlamaktadır. Burada uçların kıvrımının yönünün sekizinci işaretteki gibi olduğuna dikkatleri çekmek isteriz. Bu şekilde yorumlandığında ibare mantıklı olarak tamamlanmaktadır.

Böylece transliterasyonu şu şekilde önermek isteriz: $g^2d^2b^2s^2j^2r^2k^2A(:)$
 $\check{C}ük^2:j^2k^2n^2r^2l\delta:n^2\check{C}g^2A$

Transkripsiyon: $(e)g(\ddot{a})d b(e)\check{s} j(e)rk\ddot{a} : \check{c}ök : j(e)k(i)n (e)r(i)\eta :$
 $(e)n (i)\check{c}(i)g\ddot{a}$

İlk sözcük, *eg-* “eğmek, bükmek” [DTS: 165; EDT: 99-100] fiilinin $-(X)d-$ ettirgen ekli [Kononov 1980: 180] emir biçimidir. İkinci sözcük, *beš* “beş” sayı sıfatı; üçüncü sözcük, kendinden önceki sayı sıfatıyla bir öbek oluşturan *jer* “toprak, yer” kelimesinin yönelme durumu eki almış biçimi olmalıdır: *jer-kä*. Dördüncü sözcük konumundaki *čök-*, “çökmek”, “diz çökmek” anlamlarındaki [DTS: 154; EDT: 413-414] fiilin eksiz biçimidir. Bir sonraki, beşinci kelime olan *jekin, jek* “şeytan” [DTS: 253; EDT: 910] kelimesinin işteşlik işlevindeki $+(I)n$ araç durumu ekini [Kononov 1980: 159] almış hâli olmalıdır. Onu takip eden *eriη* kelimesi, *er-* fiilinin “takip etmek” anlamında çokluk ikinci şahıs emir kipi eki almış biçimidir; bahis konusu fiilin burada tek başına “olmak; bulunmak” anlamında [DTS: 175; EDT: 193-194] kullanılmış olabileceğini düşünemeyiz. Metnin son kısmına gelecek olursak, $/n/$ ve $/č/$ fonemlerinin kombinasyonu, $+sIg$ benzerlik ekinin bir değişkesi olarak ortaya çıkan $+čIg$ ekinin bulunduğu varsayılsa bile ($\#nč+sIg > \#nčIg$ olması beklenir) [Gabain 1950: 66; Tekin 1968:104; Tekin 2003: 81] özel bir işaretle verilmesi gerekirdi. Bundan hareketle arada ayırıcı bir sesli harfin bulunduğu veya bunların farklı kelime birimleriyle ilişkili olduğu düşünülmelidir. Bu nedenle metnin *en* “alt; aşağı; iniş” [DTS: 173; EDT: 165-166] ve $(+gA)$ yönelme durumu eki almış *ič* “iç, içeri” (krş. *Muz tag içigä* “buz dağının içi” [Şçerbak 1959: 47]; *ičinä, içikä* “into” [EDT: 17]) kelimelerinden oluşan yardımcı bir yapı ile tamamlanmış olabileceğini tahmin edebilmekteyiz.

Eski Türkçe yazıtlarda ilk /i, i/ sesleri her zaman yazılmakla beraber (i)çg(ä)rt(i)m (Terkin Yazıtı, doğu tarafı, satır 7) [Klyashtorniy 1980: 88, 91; Klyashtorny 1983: 343] örneğinde olduğu gibi özellikle kökteş kelimeler başta olmak üzere istisnalar olabilmektedir.

Böylece, kelime ayırıcıları da dikkate alarak metni kelime kelimesine şu şekilde çevirmeyi önerebiliriz: “(baş) Eğdir beş yere! Diz çök (diz çöktür)! Şeytanlarla git. En alta (kelimenin tam anlamıyla “altın içine”)!”.

Seslenenin olmayışı çevirideki belirsizliği ortadan kaldırmaya yardımcı olmakta ve bu, ifadenin tek bir nesneye yöneltildiğini anlamamıza, böylece tüm fiilleri ortak bir anlamsal bağlama bağlamamıza olanak vermektedir. Geçişli bir fiil olan ilk kelimenin kaynaklarda *egil-* “eğilmek, bükülmek” [DTS : 165-166; EDT: 106] dönüşlü biçimine rastlanıldığından geçişsiz olarak *egid-* biçiminin [Erdal 2004: 299, 433, 434] kullanılma ihtimalinin olduğu düşünülmektedir.

Çeviri: “Eğil! Beş toprağa (yere) diz çök! Şeytanlarla birlikte en alta git!”

Okuma ve çeviri doğru ise birkaç ayrıntıya dikkat etmek önemlidir. Öncelikle bahsi geçen “beş toprak (yer)” ifadesidir. Bunun bir yer adı mı yoksa uyruk adı mı veya bir cins adı mı olduğu açık değildir. Eski Uygurca Xuanzang Biyografisinde geçen *beš enätkäk eli* “beş Hindistan ülkesi (Doğu, Güney, Batı, Kuzey ve Orta)” adı, *beš baliq*, *beš kečän* gibi şehir adları [DTS: 97] ve Yenisey yazıtlarında geçen *b(e)š (i)l* [Kormuşin 2008: 166-167] kelime grubu bilinmektedir. Erken ve iddialı yorumlardan kaçınmakla birlikte metinde Budizm veya Manihaizm dinleriyle ilişkili motiflerin bulunma ihtimaline dikkatleri çekmek isteriz. Şeytanlardan (*yek*; kelimedede çokluk eki

olmamasına rağmen söz dizimsel biçimsizlik çeviriyi bu şekilde önermemize izin vermektedir) söz edilmesi de bu görüşü destekler.

Türk dillerinde oldukça yaygın olan ve çok eski dönemlerden beri kullanıldığı düşünülen kelime, Hint-Avrupa dillerinden doğrudan veya Soğdca veya Çince (< Hintçe *jakkha*, Sanskritçe *jakṣa* “doğüstü varlık, ruh”, Farsça *jakkhā*) aracılığıyla geçmiş olmalıdır. Türk kökenli olma ihtimali de vardır: <je~ “yemek” [ESTYa 1989: 170-171].

Metnin her iki kısmının anlamsal nitelik bakımından eşit olmadığını belirtmek gerekir: ilk kısım “beş toprağa (yere)” baş eğmeye, diz çökmeye (teslimiyet?) çağırırken ikincisi bir “en aşağı”dan (cehennem benzeri?) bahsetmektedir. Ayrıca ilk kısmının ettirgenlik ekiyle kurulmuş olması, eylemi zaman açısından değerlendirmeyi zorlaştırmaktadır. Ayrıca ikinci kısım daha büyük boyutta yazılmıştır. Bunun sadece yüzeyin özellikleriyle ilgili olmadığını düşünmekteyiz. Bununla ilgili iki parçanın karşıtlığından aralarındaki neden sonuç ilişkisine kadar çeşitli açıklamalar yapılabilir. Metnin yazarına, muhatabına, kayıt tarihine, mesajın bağlamına (siyasi, ideolojik, dinî veya büyü) işaret eden ne dahili ne de harici (dolaylı) belirtiler mevcuttur.

N. Bazilhan, Jetisu bölgesi (Güneydoğu Kazakistan) başta olmak üzere Kazakistan topraklarında bulunan ve özellikle A. Ye. Rogojinskiy’in yayınlarından bilinen Kemer yazıtı [Rogojinskiy 2010: 332-333 (resim 2); Bazilhan 2014: 7], Kotır kayası üzerindeki yazı (Kotır II yazıtı) [Bazilhan 2014: 7-8], Sapan kentinde keşfedilen Karatöbe yazıtı [Bazilhan 2014: 10] gibi birkaç yazıt üzerinde de durmuştur. Söz konusu yazıtlardaki metinler Asya bölgesindeki Eski Türk runik yazıtlarına (Orhun, Yenisey, Talas nehirleri yazıtları;

Altay ve Doğu Moğolistan toprakları yazıtları) özgü olmayan bir dizi işaretler içerdiğinden bu yazı sistemlerine göre okunamaz ve dolayısıyla daha fazla araştırma gerektirir.

Kaynakça

1. Amanjolov A. S. İstoriya i Teoriya Drevnetyurkskogo Pis'ma. [Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. Алматы: Мектеп. 2003.]. Almatı, 2003.
2. Baptenov E. M. Sokrovişçnitsa Kul'turnogo Naslediya Na Vostoçnom Rubeje Naşey Rodiny // Zaysanskiy Pograniçnyy Otryad. Letopis' Mujestva i Geroizma 1924-2014 gg. [Баптенев Э.М. Сокровищница культурного наследия на восточном рубеже нашей Родины // Зайсанский пограничный отряд. Летопись мужества и героизма 1924-2014 гг. Алматы: ТОО «Издательская компания «Бизнес Медиа»», 2014. С. 178-205.]. Almatı, 2014.
3. Batmanov İ. A. Talasskiye Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti. [Батманов И.А. Таласские памятники древнетюркской письменности. Фрунзе: Илим. 1971.]. Frunze, 2014.
4. Vasilyev D. D. Grafiçeskiy Fond Pamyatnikov Tyurkskoy Runiçeskoй Pis'mennosti Aziatskogo Areala (opit sistematzatsii). [Васильев Д.Д. Графический фонд памятников тюркской рунической письменности Азиатского ареала (опыт систематизации). М: Наука, 1983.]. Moskova, 1983.
5. Cumagulov Ç. Epigrafika Kirgizii. Vır. 2. [Джумагулов Ч. Эпиграфика Киргизии. Вып. 2. Фрунзе: Илим, 1982.]. Frunze, 1982.
6. Cumagulov Ç. Epigrafika Kirgizii. Vır. 3. [Джумагулов Ч. Эпиграфика Киргизии. Вып. 3. Фрунзе: Илим, 1987.]. Frunze, 1987.
7. Drevnetyurkskiy Slovar' / Pod red. V. M. Nadelyayeva, D. M. Nasilova, E. R. Tenişeva, A. M. Şçerbaka. [Древнетюркский словарь / Под ред. В.М. Наделяева, Д.М. Насилова, Э.Р. Тенишева, А.М. Щербака. Л.: Наука, 1969.]. Leningrad, 1969.
8. Jeleznyakov B. A., Bazılhan N., Hermann L. Noviy Pamyatnik Drevnetyurkskoy Pis'mennosti v Gorah Kuljabası (predvaritel'noye çteniye) // Kazakstan Respublikası Ultık Ğılım Akademiyasının Habarları. Koğamdık jane

Gumanitarlık Gıımdar Seriyası. [Железньков Б.А., Базылхан И., Херманн Л. Новый памятник древнетюркской письменности в горах Кулжабасы (предварительное чтение) // Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының хабарлары. Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар сериясы. Известия Национальной Академии Наук Республики Казахстан. Серия общественных и гуманитарных наук. 2013. Вып. 3(289). С. 147-155.]

9. Klyāštornıy S. G. Naskal'niye Runičeskiye Nadpisi Mongolii (Tes, Gurvaljin-Ula. Hangita-Nat, Hentey) // Tyurkologičeskiy Sbornik. [Кляшторный С. Г. Наскальные рунические надписи Монголии (Тэс, Гурвалжин-Ула. Хангита-хат, Хэнтэй) // Тюркологический сборник. 1975. Памяти С. Е. Малова. М.: Наука. 1-С. 151-158.]. Moskova, 1975.

10. Klyāštornıy S. G. Terhinskaya Nadpis' (Predvaritel'naya Publikatsiya) // Sovetskaya Tyurkologiya [Кляшторный С. Г. Терхинская надпись (Предварительная публикация) // Советская тюркология. 1980, № 3. С. 82-95.]. 1980.

11. Klyāštornıy S. G. Drevnetyurkskiye Runičeskiye Nadpisi Na Tsentral'nom Tyan'-Şane // Suyab. Ak-Beşim. Arheologičeskiye Ekspeditsii Gosudarstvennogo Ermitaja. [Кляшторный С. Г. Древнетюркские рунические надписи на Центральном Тянь-Шане // Суяб. Ак-Бешим. Археологические экспедиции Государственного Эрмитажа. СПб.. 2002- С.134-141.]. St. Petersburg, 2002.

12. Klyāštornıy S. G. Naskal'naya Runičeskaya Nadpis' İz Uroçışça Koıytubek (Vostoçnyy Kazahstan) // İstoriko-Kul'turnoye Naslediye i Sovremennaya Kul'tura; sb. materialov mejdunarodnogo nauçno-praktičeskogo seminarı "İstoriko-Kul'turnoye Naslediye i Sovremennaya Kul'tura". 30 noyabrya 2019 g. [Кляшторный С. Г. Наскальная руническая надпись из урочища Койтубек (Восточный Казахстан) // Историко-культурное наследие и современная культура; сб. материалов международного научно-практического семинара «Историко-культурное наследие и современная культура». 30 ноября 2012 г. Алматы: Service Press, 2012. С. 45-47.]. Almatı, 2012.

13. Klyāštornıy S. G. Naskal'naya Runičeskaya Nadpis' İz Uroçışça Koıytubek (Vostoçnyy Kazahstan). Novoye proçtenıye // Rossiyskaya Tyurkologiya. [Кляшторный С. Г. Наскальная руническая надпись из урочища Койтубек

(Восточный Казахстан). Новое прочтение // Российская тюркология. 2012, № 1 (6). С. 64-66.]. 2012.

14. Kononov A. N. Grammatika Yazıka Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov VII-IX vv. [Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII—IX вв. Л.: Наука. 1980.]. Leningrad, 1980.

15. Kormuşin İ. V. Tyukskiye Yeniseyskiye Epitafii. Teksty i İssledovaniya. [Кормушин И.В. Тюркские енисейские эпитафии. Тексты и исследования. М.: Наука. 1997.]. Moskova, 1997.

16. Kormuşin İ. V. Tyukskiye Yeniseyskiye Epitafii: Grammatika, Tekstologiya. [Кормушин И.В. Тюркские енисейские эпитафии: грамматика, текстология. М.: Наука. 2008.]. Moskova, 2008.

17. Kızlasov İ. L. Proçteniyе Runičeskoу Nadpisi Uroçışça Akterek // Rol' Nomadov v Formirovaniі Kul'turnogo Naslediya Kazahstana. Nauçniye Çteniya Pamyati N. E. Masanova. Sb. mat-lov Mejdunarodnoу nauçnoу konferentsii. Almatı, 23-24 aprelya 2009. [Кызласов И.Л. Прочтение рунической надписи урочища Актерек // Роль номадов в формировании культурного наследия Казахстана. Научные чтения памяти Н.Э. Масанова. Сб. мат-лов Международной научной конференции. Алматы, 23-24 апреля 2009 г. Алматы: Print-S, 2010. С. 345-346.]. Almatı, 2010.

18. Kızlasov İ. L. Kak Nazıvali Runičeskoуe Pis'mo Sami Tyurkskiye Narodıy // Rossiyskaya Tyurkologiya. [Кызласов И.Л. Как называли руническое письмо сами тюркские народы // Российская тюркология. 2011, № 2(5). С. 62-74.]. 2011.

19. Kızlasov İ. L. Runičeskiye Pis'mena Kazahstana (Mejdunarodnaya nauçno-praktičeskaya konferentiya "Ot Tyurkskogo Elya k Kazahskomu Hanstvu". Moskva. 15-17 noyabrya 2015g. sb. dokl. [Кызласов И.Л. Рунические письмена Казахстана (Международная научно-практическая конференция «От Тюркского эля к Казахскому ханству». Москва. 15-17 ноября 2015 г.: сб. докл. М.. 2016. С. 133-140.]. Moskova, 2016.

20. Kızlasov İ. L., Rogojinskiy A. Ye. Runičeskaya Nadpis' Uşçel'ya Jaksılıksay (Semireç'ye) // Margulanovskiye Çteniya – 2011. Materialy mejdunarodnoу arheologičeskoу konferentsii. Astana, 20-22 aprelya 2011 g. [Кызласов И.Л., Рогожинский А.Е. Руническая надпись ущелья

Жаксылыксай (Семиречье) // Маргулановские чтения - 2011. Материалы международной археологической конференции. Астана, 20-22 апреля 2011 г. Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2011. С. 330-334.]. Astana, 2011.

21. Levin G. G. Grafiçeskiye i Orfografiçeskiye Osobennosti Runiçeskih Tekstov Orhonskih Pamyatnikov // Gumanitarniye Nauki v Sibiri. [Левин Г.Г. Графические и орфографические особенности рунических текстов орхонских памятников // Гуманитарные науки в Сибири. 2006, № 4. С. 35^40.]. 2006.

22. Malov S. Ye. Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti. Teksty i İssledovaniya [Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М-Л.: Изд-во АН СССР, 1951.]. Moskova, Leningrad, 1951.

23. Ostafyev V. A. Kolonizatsiya Stepnih Oblastey v Svyazi s Voprosom o Koçevom Hozyaystve // Zapiski Zapadno-Sibirskogo Otdeleniya İmperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşçestva. [Остафьев В.А. Колонизация степных областей в связи с вопросом о кочевом хозяйстве // Записки Западно-Сибирского Отделения Императорского русского географического общества. 1895. Кн. 18. Вып. 1. С. 1-62.].1895.

24. Radlov V. V. İz Sibiri: Stranitsiy Dnevnika / Per. s nem. K. D. Tsivinoy, V. Ye. Çisovoу. [Радлов В.В. Из Сибири: страницы дневника / Пер. с нем. К.Д. Цивинной, Б.Е. Чистовой. М.: Наука, 1989.]. Moskova, 1989.

25. Rogojinskiy A. Ye. Noviye Nahodki Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Epigrafiki i Monumental'nogo İskusstva Na Yuge i Vostoke Kazahstana // Rol' Nomadov v Formirovaniі Kul'turnogo Naslediya Kazahstana. Nauçniye Çteniya Pamyati N. E. Masanova. Sb. materialov Mejdunarodnoy nauçnoy konferentsii. Almatı, 23-24 aprelyа 2009 g. [Рогожинский А.Е. Новые находки памятников древнетюркской эпиграфики и монументального искусства на юге и востоке Казахстана // Роль номадов в формировании культурного наследия Казахстана. Научные чтения памяти Н.Э. Масанова. Сб. материалов Международной научной конференции. Алматы, 23-24 апреля 2009 г. Алматы: Print-S, 2010. С. 1-12.]. Almatı, 2010.

26. Rogojinskiy A. Ye., Kızlasov İ. L. Drevnetyurkskaya Runiçeskaya Nadpis' iz Uroçişça Tamgalı (Semireç'ye) // Kratkiye Soobşçeniya İnstitutu Arheologii RAN. [Рогожинский А.Е., Кызласов И.Л. Древнетюркская руническая надпись из урочища Тамгалы (Семиречье) // Краткие сообщения института археологии РАН. 2004. Вып. 216. С. 41^46.]. 2004.

27. Tişin V. V. K Proçteniyu Drevnetyurksoy Runiçeskoj Nadpisi İz Koıytubeka (v Kontekste Problem Zemlepol'zovaniya u Koçevnikov Drevnetyurkskoj Vremeni) // Vostoçnaya Yevropa v Drevnosti i Srednevekov'ye. Gosudarstvennaya Territoriya Kak Faktor Politogeneza: XXVII Çteniya Pamyati Çlena-Korrespondenta AN SSSR V. T. Paşuto, 15-17 aprelya 2015 g.: materialy konferentsii. [Тишин В.В. К прочтению древнетюркской рунической надписи из Койтубека (в контексте проблем землепользования у кочевников древнетюркского времени) // Восточная Европа в древности и средневековье. Государственная территория как фактор политогенеза: XXVII Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В.Т. Пашуто, 15-17 апреля 2015 г.: материалы конференции. М: ИВИ РАН, 2015. С.268-273.]. Moskova, 2015.

28. Toruşev E. G. Zemledeliye v Religioznih Ritualah, Obryadah i Ustnom Narodnom Tvorçestve Altaytsev // İzuçeniye İstoriko-Kul'turnojo Naslediya Narodov Yujnoy Sibiri. [Торушев Э.Г. Земледелие в религиозных ритуалах, обрядах и устном народном творчестве алтайцев // Изучение историко-культурного наследия народов Южной Сибири. Вып. 5. Горно-Алтайск: Акин, 2007. С. 154-168.]. Dağlık Altay, 2007.

29. Şçerbak A. M. Oguz-Name. Muhabbat-Name. Pamyatniki Drevneuygurskoj i Starouzbekskoj Pis'mennosti. [Щербак А. М, Огузнаме. Мухаббат-наме. Памятники древнеуйгурской и староузбекской письменности. М.: ИВЛ, 1959.]. Moskova, 1959.

30. Sevortyan E. V. Etimologiçeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov (Obşçetyurkskiye i Mejtyurkskiye Osnoviy Na Glasniye). [Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). М.: Наука, 1974.]. Moskova, 1974.

31. Sevortyan E. V., Levitskaya L. S. Etimologiçeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov (Obşçetyurkskiye i Mejtyurkskiye Osnoviy Na Bukviy "C", "J", "Y").

[Севортян Э.В., Левитская Л. С. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Ж», «Ж», «Й». М.: Наука, 1989.]. Moskova, 1989.

32. Yadanova K. V. Kamen' Pogodiy – Jada Taş u Altaytsev [v Ustnih Rasskazah i Geroičeskih Skazaniyah] // Sibirskiy Pedagogičeskiy Jurnal. [Яданова К.В. Камень погоды - Жада таш у алтайцев [в устных рассказах и героических сказаниях] // Сибирский педагогический журнал. 2007, № 5. С. 186-197.]. 2007.

33. Yadanova K. V. Kamen' Pogodiy – Jada Taş u Telengitov (Po Materialam Ekspeditsiy v Koş-Agaçskiy Rayon Respubliki Altay) // Sibirskiy Sbornik-4: Grani Sotsial'nogo: Antropologičeskiye Perspektiviy İssledovaniya Sotsial'nih Otnoşeniy i Kul'turuy: Pamyati Rossiyskogo Etnografa-Tungusoveda Nadejdıy Vsevolodovny Yermolovoy. [Яданова К.В. Камень погоды - жадаташ у теленгитов (по материалам экспедиций в Кош-Агачский район Республики Алтай) // Сибирский сборник-4: Грани социального: Антропологические перспективы исследования социальных отношений и культуры: Памяти российского этнографа-тунгусоведа Надежды Всеволодовны Ермоловой. СПб.: МАЭ РАН, 2014. С. 262-281.]. St. Petersburg, 2014.

34. Alimov R. Kockor'daki Türgeş Yazıtları // İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 2003. Sayı 1. s. 13-43.

35. Alimov R., Tabaldiev K. A Newly Found Old Turkic Runic Inscription on a Boulder From Talas // Journal of Turkish Studies / Türklük Bilgisi Araştırmaları Dergisi. Orhan Okay Armağanı I (Fest-schrift in Honor of Orhan Okay I). 2005. Cilt 30/1. s. 121-125.

36. Alimov R., Tabaldiev K., Belek K. A Newly Discovered Turkic Inscription in the Tian Shan Region: The Chiyin Tash Rock Inscription // Altai-НАКРО. Journal of the Altaic Society of Korea. 2010. Vol. 20. P. 187-195.

37. Bazilhan N. Kazakistan'da Bulunan Göktürk Yazıtları Hakkında // Uluslararası Türkçe

38. Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi. 2014. Sayı 3/2. s. 1-12.

39. EDT- Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: Clarendon Press, 1972.

40. Erdal M. A Grammar of Old Turkic. Leiden; Boston: Brill, 2004 (Handbook of Oriental Studies, Section 8 Uralic & Central Asia. № 3).

41. Gabain A. (von) Altturkische Grammatik. Mit Bibliographie, Lesestücken und Worterverzeichnis, auch Neutürkisch. Mit vier Schrifttafeln und sieben Schriftproben. 2. verb. Aufl. Leipzig: Otto Harrassowitz, 1950 (Porta Linguarum Orientalium, Sammlung von Lehrbüchern für das Studium der orientalischen Sprachen, herausgegeben von Richard Hartmann. XXIII).

42. Klyashtorny S.G. The Terkhin Inscription // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. 1983. T. XXXVI. Fasc. 1-3. P. 335-366. Tekin 1968 - Tekin T, A Grammar of Orkhon Turkic. Bloomington: Indiana University; The Hague: Mouton & Co, 1968 (Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series. Vol. 69).

43. Tekin T. Orhon Türkçesi Grameri. 2. bk. İstanbul, 2003 (Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi. 9).

44. Useev N. Kazakistan'da Bulunan Koytubek Yazıtında Köktürk Yazısının Adı Geçiyor Mu? // Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi. 2015. Sayı 4/3. s. 860-868.

Kaynak: V. Tişin - Drevnetyurkskiye Runičeskiye Nadpisi İz Vostočnogo i Yugo-Vostočnogo Kazahstana // "İstoričeskaya Mozayka Yevrazii" sbornik statey k 70-letiyu D. D. Vasiļyeva, Institut Vostokovedeniya RAN [В.Тишин - Древнетюркские рунические надписи из Восточного и Юго-Восточного Казахстана // «Историческая мозаика Евразии» сборник статей к 70-летию Д.Д.Васильева, Институт востоковедения РАН – Москва, ПРОБЕЛ-2000, 2017, С. 244-259.]. Moskova, 2017.

TALAS KAYA YAZITLARI

Prof. Dr. İgor KIZLASOV

*Rusya Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü,
Rusya Federasyonu*

Avrasya bozkırlarının runik alfabelerini paleografik açıdan sistemleştirmeye ilgili başlıca çalışmaların tamamlanması (Kızlasov İ. L., 1994), runik harfli yazıtların her birinin bütünsel algılanması gerektiğini göstermiştir. Şimdilik deşifre edilmiş Orhun, Yenisey ve Talas runik yazı sistemleriyle yazılmış olanları çözmek mümkün olmaktadır. Asıllarını inceleme olanağı, Yenisey yazıtlarını Rus biliminin esas araştırma alanı hâline getirmiştir. Yenisey'in epitafik yazıtları üzerinde yapılan ve devam eden çalışmalar (Malov, 1952; Kormuşin, 1997) ışığında Yenisey kaya yazıtlarını arama ve tahlil etme çalışmalarını yürütüyorum. Zira daha önce bilinmeyen eski manevi yaşamın geniş alanını bilim çevresine açan işte bu eserlerdir (Kızlasov İ. L., 1994. s. 180-207; 2001; 2003a).

Pek çok açıdan özel bir alan sayılan runik yazıtlarla ilgili deneyimim bana taş üzerine Talas runik yazısıyla yazılmış 11 metni yeniden okuma ve yorumlama olanağı sağlamaktadır. Geriye kalan yazıtları yayınlardan anlamak mümkün değildir. Genel olarak, bilimsel çalışmalara dayanarak Kırgızistan dağlarının yamaçlarındaki

kayalara ve aşınmış kaya parçalarına kazınmış toplam 15 veya 16 runik yazıtın bulunduğunu emin bir şekilde söyleyebiliriz. Bunlardan beş veya altısı Talas Vadisini çevreleyen dağlarda, geri kalanı ise Issık Göl'ün batısında yer alan Koçkor Vadisinin güneyinde bulunmuştur.

Yazıtları değerlendirmeye en son bulunan yazıtlarla başlayacağım. Bu yazıtlardaki metinler küçük birer anlamsal grup oluşturur ve daha önce bilinen bazı yazıtların anlaşılması için önemli olan yerel epigrafik ve dünya görüşü özelliklerini ortaya çıkarır. Ayrıca onlar hatalı okunup yanlış anlaşılacak önemli tarihî ve tarihî-kültürel yapılar için kullanılmaktadır.

1. Koçkor Vadisi Yazıtları

Buradaki yazılı anıtlar arkeolog K. Ş. Tabaldiyev ve O. A. Soltobayev tarafından 1998 ve 2000 yıllarında bulunup estampajı çıkarılmıştır. Yazıtların çoğu (dokuz dağınık satır) Kök-Say bölgesinde, Ukek sırtının yamacındaki sapkın kaya yığını üzerinde ve bir satır, yakınlardaki Kalmak-Taş bölgesinde keşfedilmiştir.

Kaşifler hem genel hem de akademik süreli yayınlarda yazıtlarla ilgili bilgiler sunup güzel çizimlerini yayımlamışlardır (Tabaldiyev, Soltobaev, 1998; 2001; Tabaldiyev, Soltobaev, 2002). Ancak yazıtların keşfiyle ilgili ulaşabildiğim yayınlarda bir belirsizlik söz konusudur. 1998'de yazarlar, Kök-Say mevkinde sekiz yazıtın keşfedildiğini belirttiler, ancak yalnızca altı satır sundular. İki kısa metin ise 2000 yılına doğru verildi (1998. s. 33; 2001. s.69).

Kök-Say'daki yedi yazıtı ilk okuma ve genel olarak tarihî açıdan açıklama deneyimi S. G. Klyaştorniy tarafından üç kez yayınlanmıştır (2001a; 2001b; 2002). En son yayın, çizimleri tamamlayan I, IV ve V numaralı yazıtların fotoğraflarını içermektedir (2002. resim 1, 4, 6).

Resim 1. Kök-Say yazıtları yazı ve resimleri. K. Ş. Tabaldiyev ve O. A. Soltobayev

Tanrı Dağları taş metinlerinin incelenmesi tamamlanmış değildir. Öncelikle yanlış okumalar reddedilip doğru okunuşları sunulmalıdır.

Kök-Say I Yazıtı

S. G. Klyaştorıy'ın okuması (er atım adıyγ on oq... “Er adım Adıg (“Ayı”). On ok ...”), transkripsiyon ve çeviride üç nokta ile gösterildiğinden metnin eksik olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca, runik işaretlerden biri yanlış tanımlanmış ve bu durum yazıtın ikinci yarısının kelimelerinin hatalı ayrılmasına neden olmuştur. Çizime (resim 1. I) ve yayımlanan fotoğrafa göre söz konusu kısa satır tamamen korunmuştur ve 8 değil, 9 işaretten oluşmuştur (sonuncu işaret tam olarak algılanmamıştır).

Transkripsiyon: (e)r (a)t(i)m s(i) γun(a)q {a}

Çeviri: Er adım Sıgunak. (Tanrım, duy beni).

“Er atım” ibaresi, bilindiği üzere Yenisey ve Talas epitafık yazıtlarında sık rastlanan bir ibaredir (bkz. T 1, T 2, T 14). Kök-Say yazıtları, ibarenin runik harflerin Talas değişkesiyle yazılmış kaya yazılarında da kullanıldığını ilk kez göstermiş bulunmaktadır. Yenisey kaya yazılarında bu kalıba henüz bir kez bile rastlanmamıştır. Orta Çağın başlarında yaştan ziyade özgür, tam bir erkeğin sosyal statüsünü yansıtmış olan *er* kelimesini çevirmeye gerek bile yoktur (çevireceksek W. Radloff ve S. Ye. Malov'un verdikleri “kahraman, batur, bahadır”, belki de “cesur savaşçı” anlamlarını tercih etmek daha doğru olacaktır).

Dördüncü işareti kalın bir *d'* olarak görmek doğru değildir, çünkü iki kırık çizgi tam bir işareti oluşturmaz, sadece işaretin üst kısmını oluşturur ve ortak bir dikey gövdeyle biter. Harfin bu özelliği vadideki aynı erkek adını taşıyan ve tek elle kazınan diğer yazıtlarda da açıkça görülmektedir (bkz. resim 1, 4, 5, 7). Kayadaki metin Talas runik değişkesinin işaretleriyle yazıldığından (5. ve 8. γ ve q işaretlerinin görünümü bunu kanıtlar), dördüncü harfin karşılığını da bu değişkeden aramak gerekmektedir. Üstten iki simetrik kıvrımlı

dikey gövde biçimindeki bu işaret, Talas değişkesinde s^l sesini karşılar (Ayrıtam-Oy mevkisindeki sapkın kayalar üzerindeki yazılara bakınız). Bizim durumumuzda hakkâk, yalnızca sağ uzantıyı sola çevirmiştir. Sağdan sola yazma üslubuna çok uygun olan bu özellik, Talas yazısının bitişik uygulanması sırasında gelişmiş olmalıdır.

Klasik runik yazım kurallarına göre 4-8 numaralı işaretlerle kazanmış kişi adını üç şekilde okumak mümkündür: $s(a)\gamma un(a)q$, $s(i)\gamma un(a)q$ veya $s(o)\gamma un(a)q$. Tercih, kelimenin yapısının algılanmasına bağlıdır. İlgili fiil gövdesine bilinen metinlerde rastlanmadığından $-aq$ eki burada fiilden isim türeten ek olamaz. Kanımca addan ad türeten bir küçültme eki olmalıdır. Bundan dolayı birinci nüshayı, Karluklarda bir unvan olarak kullanılan $s\alpha\gamma un$ kelimesini (DTS, 1969, s. 481) dikkate almıyorum. Ayrıca unvanlardan küçültülmüş biçimler yapılmamıştır. “Geyik, erkek geyik” anlamına gelen $s\dot{i}\gamma un$ ve $so\gamma un$ kelimeleri (DTS, 1969, s. 503, 507; ESTYa, 2003, s. 330, 331), başlangıçtaki sevgi ve küçültme yüklü “yavru geyik” anlamıyla bir kişi adı oluşturmak için oldukça uygundur. $So\gamma un$ biçimi, asıl anlamında Uybat VI (E 98) Yenisey epitafık yazıtının üçüncü satırında geçer: ...köök böri: q(a)ra soγ(u)n: öl(ü)rt(i)m – “... kurt, siyah geyik öldürdüm”. Ancak incelenen Tanrı Dağları yazıtında ilk hecede dudak ünlüsü yazım kurallarına aykırı olacaktır. Bu nedenle en uygun biçim $s\dot{i}\gamma un$ olmalıdır.

Kelimenin tam anlamıyla şanlı ve gururlu olmayıp sevgi ve küçültme anlamı içeren erkek adlarına runik harfli kaya yazıtlarında rastlanmıştır. Bu durum, yetişkin erkeklerin çocukluk adlarını koruduklarını teyit etmektedir: kul(u)n “at yavrusu” (Mugur-Sargol I), k(e)nč “yavru” (Yalbak-Taş XVIII), k(i)ś “samur” (Yalbak-Taş XXV) vb. (Kızlasov İ. L., 1994. s. 194; 2003. s. 67, 69, 87, 100,

101). Burada ele alınan durumda olduğu gibi, bu tür adlarda unvan bulunmamaktadır.

Çizimde sekizinci işaretin solunda belirtilen iki çizgi, bana araştırmacıların tam olarak göremediği son a/ä işaretinin parçaları gibi görünüyor. Fotoğraf (Klyaşornıy, 2002. resim 1), bu görüşümü destekleyecek nitelikte değildir, bu varsayım bir dizi başka gözlemlere dayanmaktadır. Benzer bir konumda, bu run, VII. yazıtta kelime ayırıcı işaret rolünü üstlenmektedir. Aynı işaret IV. yazıtın ikinci satırında ve IX. yazıtta metnin bittiğini göstermektedir (son iki durumda da kopyalamada işaret tam olarak aktarılmamıştır) (resim 1, 4, 7, 9).

Bu karakterin bu şekilde kullanılması özel bir ilgiyi hak eder. Nitekim bilinen Talas yazıtları için oldukça yaygın bir kullanımdır (bkz. T 1-T 5, T 10). Daha ilk Talas kaya sapkını yazıtının (T 1) incelenmesi sırasında bu işaretin fonetik bir anlamı olmadığı ortaya çıkarılmıştır (Radlov, 1899, s. 86; Malov, 1929, s. 800, 803) (krş.: Melioranskiy, 1899, s. 272). Metinlerdeki “A” karakterinin kelimeleri ayırma işlevi gördüğü yönündeki haklı beyan (Batmanov, 1971, s. 10, not 10), durumu tam olarak yansıtmamaktadır. Beyan, karakterin bir cümle bittiğinin, bir satırın veya metnin tamamlandığının işareti olarak da kullanımını dikkate almamıştır.

İşaretin her iki işlevi, IX-X. yüzyıllardan itibaren Yenisey yazısının Altay Dağları ve Kuzeybatı Moğolistan topraklarına yayılan Altay değişkesinin vazgeçilmez bir özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. a/ä rununun bu kullanımı özellikle kısa kaya yazıtlarında çok belirgindir (Kızlasov İ. L., 2003a, s. 101). Altay metinlerinde bu runun yalnızca ünsüzle biten kelimelerden sonra geldiğini, böylece eski ünlü ses özelliğinin anısını koruduğunu belirtmek isteriz (krş. Borgoyakov, 1960).

Talas yazısı örneklerinde aynı şey söz konusu değildir. Yayınlardan bahis konusu işaretin sapkın kayalar üzerinde aynı zamanda düz, dar ünlülerle biten kelimeleri ayırmak için de kullanıldığı görülmektedir: q(a)t(u)nî-*{a}* (T 1, satır 2), inil(e)ri-*{ä}* (T 1, satır 3), (a)tî-*{a}* (?) (T 2, satır 8), tulî-*{a}* (T 3, satır 4), (e)çi-*{ä}* (T 5, satır 1), oylî-*{a}* (T 5, satır 2), (a)tî-*{a}* (T 10, satır 1, 4), (a)trîsi-*{a}* (T 10, satır 2), q(a)ldî-*{a}* (T 14, satır 1), qulî-*{a}* (T 14, satır 2). Bundan Talas yazıtlarının, a/ä rununun ayırıcı ve noktalama işaretine dönüşme evrimindeki son aşamayı yansıttığı sonucunu çıkarmak mümkündür. Zira bu yazıtlarda işaret, bir zamanlar temsil ettiği sesle bağlantısını tamamen kaybetmiş, yalnızca bir noktalama işareti hâline gelmiştir.

Metinlerin böyle aşamalı özelliği, Talas runik harfli yazıtların Yenisey yazısının Altay değişkesine kıyasla daha geç oluşturulduğuna işaret etmektedir. Bu gözlemi ve Asya'daki runik yazı kültürünün bu olgusunun doğasıyla ilgili tartışmayı bir süreliğine kenara bırakarak Talas yazıtlarını okurken a/ä rununun bu özelliğinin dikkate alınması gerektiğinin farkına varmak mümkün değildir.

Kök-Say I yazıtı genel olarak Sıgunak'ın burada ibadet ettiğini teyit eden bir imza görevi görmektedir. Bu dağın yamacındaki taş metinlerin tamamını tahlil etme ve runik harfli diğer kaya yazılarını okuma deneyimi, satırı bu şekilde anlamaya gerekçe teşkil etmektedir (Kızlasov İ. L., 2001; 2003a).

Kök-Say II Yazıtı

Diğerlerine nazaran en kötü korunan yazıttır. Bu durum, yazının kopyasının çıkarılması sırasında zorluklara ve bunun sonucunda okunamama sorununu beraberinde getirmiştir. Ancak vadideki diğer yazıtlarla karşılaştırarak onarmanın mümkün olduğunu düşünmekteyiz. Metnin kopyasına bakınca (resim 1, 2) Kök-Say

mevkisindeki yaygın taşa yazma formülünün tekrar edildiğini görmek zor değildir. Sapkın kayanın üzerine diğer dördünde olduğu gibi (krş. resim 1, 1, 4, 5, 7) şahsi damga kazınmış, diğer ikisinde olduğu gibi ve aynı şekilde (resim 1, 3, 10) at, yırtıcı kuş ve binici (yalnız atından inmiş bir binici) resmedilmiştir. Bu nedenle üzerinde aynı kişinin adının çizilmiş olma ihtimaline şaşırılmamalıdır. I numaralı yazıtı II numaralı yazıtın kalıntılarıyla karşılaştırarak şunları fark etmek mümkündür: İlk üç işaret r^2 , t^1 ve m 'dir. İlk işaretin üst kısmının sol tarafı kalmıştır. İkinci işaret, "üçgen kulübe"nin sol tarafı; çizimde sola giden çizgi fazlalıktır. Üçüncü işaret tamamen yerindedir. Sonraki dört işaret ($s^1\gamma un^1$) gözükmemekte, q işareti korunmuştur (çizimde sağ tarafında fazladan çizgisi vardır). Sonraki işaret ise net gösterilmeyen noktalama işareti $a/\ddot{a}$ 'dır. Devamındaki çizgilerin runik yazıyla ilgisi bulunmamaktadır. İşaretlerden daha ince olan çizgiler, eski kaya resminden (keçi?) kalmış olmalıdır; antropomorfik figürün önünde ve üstünde bulunan aynı resimler karşılaştırılabilir. Sonuç olarak bir önceki yazıttaki yazının tamamen aynısı okunacak şekilde onarmak gerektiğini savunuyorum.

Transkripsiyon: (e)r (a)t(ï)m [s(ï)γun(a)]q { a }

Çeviri: Er adım [Sıguna]k. (Tanrım, duy beni).

Kök-Say III Yazıtı

Bildiğimiz ibareden oluşmuştur (araştırmacıların belirttikleri gibi sekiz işaretten değil, dokuz işaretten ibarettir).

Transkripsiyon: (e)r (a)t(ï)m s(ï)γun(a)q { a }

Çeviri: Er adım Sıgunak. (Tanrım, duy beni).

Satırı kaydederken (resim 1, 3) araştırmacılar, dördüncü s^1 rununun üst sol uzantısını ve $a/\ddot{a}$ nokta işaretinin uzantılarını fark etmemişlerdir. Diğer durumlardan hareketle taş üzerinde şahsi

bir damga görüntüsünün olması beklenir. Damganın yazının solunda yer aldığı ve yırtıcı kuş resminin bir kısmı gibi günümüze ulaşmadığı düşünülebilir. Yazının ve kaya resminin göreceli konumları, binici resminin sapkın kayanın üzerine runik harfli satırdan önce kazındığını göstermektedir.

Kök-Say IV Yazıtı

İki satırdan oluşan tek yazıtın, yayıncıların iddiasının aksine alt satırı değil, üst satırı korunmuştur ve tam aktarılamamıştır (resim 1, 4). İlk satırın başı *munda ilg(ä)rü* olarak doğru okunmuştur. Çizime göre devamı için kesin okuma önerisinde bulunmak mümkün değildir. Fotoğraftan anlaşılan, yüzeydeki likenlerle örtülmüş eğik oyuk, onuncu işaretten sonraki iki runun üst kısımlarını yok etmiştir (ç ve n² olabilir). Dolayısıyla çizimde kaydedilen satır kırığı görünüşe göre hayalîdir. Son üç runik işaretin (sonuncusu η² olabilir) tabanları öncekilerle ortak seviyeye yerleşmiştir. Üst satırın başı S. G. Klyaçtornıy'da olduğu gibi sadece “Orada ileride (~doğuda)...” olarak değil, “Buradan ileriye (~doğuya)...” olarak da çevirilebilir.

İkinci satır, bu arazide dördüncü kez sosyal statüsü ile belirtilen erkek adıdır: (e)r (a)t(ï)m s(ï)γun(a)q {a} “Er adım Sıgunak”.

Her iki satır da runik yazının Talas değişkesi ile yazılmıştır (üst yazıda ilk m runü türü görülür). Tek elle uygulanmış olmalıdır: r², u ve n¹ işaretlerinin görünüşünü, genel boyutu, işaretlerin yerleşimini ve oyma tekniğini karşılaştırın (Klyaçtornıy, 2002. resim 4). Aslı üzerinde ek bir çalışma yapmadan satırları anlam açısından bağlamak mümkün değildir.

Kök-Say V Yazıtı

Rahat okunan, ancak kolay anlaşılmayan yazıttır. Metnin Kök-Say VII yazıtı metninin (resim 1, 5, 7) daha yaygın bir versiyonu

olduğu ve anlam bakımından kesinlikle VIII ve IX numaralı yazıtlarla ilgili olduğu düşüncesinden hareket ediyorum. Satırda tanıdık olduğumuz *(e)r (a)t(i)m s(i)γun(a)q* “Er adım Sıgunak” ibaresi bulunmaktadır. Çizimde bu ibareden önce gelen dört dikey kesiğin muhtemelen runik işaretlerle bir ilgisi yoktur. Taş üzerindeki yerleşiminin metnin ana eksenine uymaması tesadüf olmamalıdır. Kişi adının geçtiği ibare genelde öncesinde herhangi bir söz, ifade istememektedir (krş. I-III, VII no’lu yazıtlar, IV no’lu yazıt da istisna değildir).

Metni tamamlayan dört veya beş harfin çevirisi S. G. Klyaşornıy tarafından doğru bir şekilde yapılmıştır ve aşağıda inceleyeceğimiz VIII ve IX no’lu yazıtlarda aynısı bulunmaktadır. Onları göz önünde bulunduran Türkolog haklı olarak, çizimdeki son çizgilerin z işaretinin bir kısmını oluşturduğunu varsaymıştır (krş. 1, 8, 9). Yayımlanan fotoğraf, harfin alt kısmına zarar veren yüzeyin bozukluğunu göstermiş olmalıdır. Duruma ancak yazıtın aslını inceleyerek açıklık getirmek mümkündür.

Metnin son karakteriyle ilgili sorun hangi yönde çözülsün (biz bu karakteri [(i)z] olarak okuyacağız veya telaffuz edilemeyen (a) olarak belirteceğiz), kelimenin tabanındaki sesli harfleri anlamak daha önemlidir. Yazıyı S. G. Klyaşornıy gibi *j(a)r(i)š(i)m* şeklinde, bir yer adı (“Yarışım(ız)) olarak okumak için herhangi bir gerekçe bulunmamaktadır. Koçkor Vadisi yazıtlarında “on ok”tan söz edilmediğini izah etmiştik. Belirttiğimiz gibi yanlış okunan runlar aslında erkek adının son iki hecesini yansıtmaktadır. İfadenin söz dizimi de farklıdır: bu işaretlerin *j(e)r* kelimesiyle birleşimi, tamlayan ve tamlananı oluşturmaz. Başka bir deyişle yazıtta tarihinin Türgeş Kağanlığı ile ilişkilendirdiği “On Ok

Ülkesi”nden söz edilmemektedir. VIII. yüzyılın olayları ve yer adlarıyla ilişkilendirme, araştırmacının vardığı bir dizi hatalı sonuçtan kaynaklanmıştır.

V no’lu yazıt, iki kısa ifadeden oluşmuş olmalıdır. İlki, 1-8 işaretlerinden oluşan anlaşılır ibaredir. İkincisinde ise *jer* (9 ve 10. işaretler) kelimesi, bir sonrakinin (yazıt VII’ye bakınız) tamlayanıdır. Yazının ikinci kısmı sadece isimler içermektedir ve mantıklı bir fiille tamamlanmalıdır. Doğrudan sözcük bağlamının olmadığı durumlarda, kısa ve öz yazıtı anlamak için geriye anlamsal, durumsal, tarihsel ve kültürel bağlamı hesaba katmaktan başka bir şey kalmıyor.

Sayan-Altay yaylaları ve Kuzeybatı Moğolistan’daki kaya yazıları üzerinde yapılan çalışmaların sonucu, yazıların çoğunun Mani dininin tanrısına seslenen ve inananların mutluluğunu korumayı veya mutluluğa kavuşmasını temenni eden dua kayıtları olduğunu göstermiştir (Kızlasov İ. L., 2001; 2003a).

S. G. Klyaştorıny’ın 11-13 numaralı işaretler (j¹r¹ş¹) için önerdiği J(a)r(i)ş “Yarış” (VIII. yüzyıldaki olaylarla ilgili bozkırın adı) okuyuşunu reddederken bu işaretle okunabilecek birçok versiyon arasından Mani dini açısından “insanın sahip olduğu en iyi şey, doğruluk, arılık” anlamına gelen *j(a)r(a)ş* “hoşluk; güzellik” (DTS, 1969. s.240; Malov, 1951. s.385: *jarat-*) biçimini seçiyorum. Kelime, “yaramak, uygun olmak” anlamındaki *jara-* fiilinden türetilmiş isimdir. Anlam, insanın dış güzelliği ile ilgili değil, iç dünyasının güzelliği ile ilgili olmalıdır. İlk anlamı belirtmek için *jaraş* kelimesi ile birlikte *körk* “suret, görüntü; dış görüntü” (DTS, 1969. s. 239, 240, 317) kelimesi kullanılmıştır. Hakasya’daki Yenisey yazısıyla kayalara kaydedilen bazı dua satırları, okuma ve anlamlandırmayla ilgili önerimizi destekleyecektir. Örneğin Kres Haya Dağına (E 137)

kazınmış kısa bir metnin hakkâki, içsel mükemmellik istemiştir: *b(a)rm (i)ç ur(u)η* “Mükemmel bir iç (ruh) vurun (yerleştirin).” Yazıya hakkâkin şahsi arma damgası eklenmiştir (Kızlasov İ. L., 1994. s. 188. resim 20; 2000). Gorodovaya Stena kayası yazıtındaki (E 144) yazıda doğadaki uyumun başlangıcı (Farsça “abat” olarak adlandırılır), günahın yok edilmesiyle ilişkilendirilir ve insanın dünyevi ve manevi nimetler edinmesine neden olur (Kızlasov İ. L., 1994. resim 25; 2001. s. 249). Bize tam olarak ulaşan tek Manihaist öğretisi Kefalaya’da doğruluk ve arılığın sembolü olarak iç güzelliğe “Vücudu çirkin ama güzel bir insan hakkında” başlığıyla 83. bölüm ayrılmıştır (Kefalaya.. 1998. s. 215-218,485). Kanımca Kök-Say V ve VII yazıtları da benzer dinî kategoriler ve umutlara dayandırılmıştır. Bu yazıtları okurken aynı arazideki aynı kelimeyi bulunduran diğer iki yazıtı (VIII ve IX) dikkate almamak mümkün değildir.

Jer jarašim “içimdeki en yeni dünyevi (fani) şey” öbeği, Yenisey’in epitafik yazıtlarına yansıtılan, Manihaizm öncesi kaygısız bir dünyevi yaşama ilişkin görüşü (Kızlasov İ. L., 2001. s. 243; 20036) olduğu gibi paganizmin yerini alan ve bir Manicinin dünyevi varlığının anlamı olarak aydınlık unsurlarını biriktiren öğretiyi de karşılar. Türk Maniciliğinde yeri, toprağı kutsal kabul etme devam etmiştir (Kızlasov İ. L., 1998).

Bütün izah edilenlerin sonucunda Kök-Say V yazıtını aşağıdaki şekilde okuyup tercüme ediyorum.

Transkripsiyon: (e)r (a)t(i)m s(i)γun(a)q j(e)r j(a)r(a)š(i)m[(i)z]

Çeviri: Er adım Sıgunak. Dünyevi (fani) doğruluğum(uz), (art)!

İncelediğimiz yazıtta bir önemli paleografik işaretle daha karşılaşılıyor: s¹ rununun (13. sırada) görünümü, Talas alfabesine özgüdür.

Kök-Say VI Yazıtı

Yayına göre (resim 1, 6) işaretler şüpheli görünmektedir. Vadideki benzer yazılar yatay iken bu yazıttaki işaretler dikey bir satırı oluşturmaktadır. Alttaki çizim Talas değil, Yenisey yazısının ince b^2 işaretine, sonraki çizim ise kalın o/u'ya benzer, işaretler tek bir kelimeyi oluşturmaz. Satırın, işaretlerin tabanıyla sağa dönük olması şaşırtıcıdır ki bu, yazının soldan sağa doğru yazıldığı anlamına gelir. Soldaki karakterleri birbirine bağlayan dikey çizginin metne ait olması mümkün değildir. Ayrı ayrı ele alındığında önemsiz gözükten tüm bu tutarsızlıklar bir araya getirildiğinde aslı üzerinde yeni bir çalışma yapılınca kadar yazıtı yazılı yadigârlar sırasına katmaktan kaçınmaya zorlamaktadır.

Kök-Say VII Yazıtı

Taşta şunlar okunmaktadır: (e)r (a)t(ï)m s(ï)γun(a)q { a } j(a)r(a)š(ï)m[(ï)z] “Er adım Sıgunak. Doğruluğum(uz), (art)!”.

Metnin ilk tümcesini (resim 1, 7) açıklamaya gerek yoktur (I no'lu yazıtın açıklamasına bakınız). Tümce, fonetik anlamdan yoksun, kelime ayırıcı a/ä işaretiyle biter (satırda 9. sıradadır). İkinci kısmının okuyuşu ve çevirisi ile ilgili V no'lu yazıtın açıklamasına bakınız.

Kök-Say VIII Yazıtı

İyi korunmuş ve çizimde net verilmiş beş $j^1r^1š^1mz$ işareti (resim 1, 8) $j(a)r(ï)š(ï)m(ï)z$ şeklinde okuyup “Yarışımız” olarak çevirmek doğru değildir. Bunun nedeni sadece V no'lu yazıtta verilen açıklamalar değildir. Diğer kaya yazılarıyla karşılaştırmalar “bizim” (-imiz eki) dendiğinde kastedilenin tüm fani insanlık olduğunu göstermektedir. Yukarıda bahsini ettiğim Yenisey'in Gorodovaya Stena kayası üzerindeki iki satırlık yazıtı örnek vermek istiyorum:

(1) (a)lp sol in (a)ly(i)p ab(a)dya t(â)ñri (a)na kem q(a)tun η(a) b(i)š(i)p jeg (a)šiy qilur biz (a)t j(i)r b(i)z (2) b(a)j b(a)r (e)t(t)(i)m
“(1) (Ben) Alp Sol. Günahlıya (alçağa, düşüğe) sınır getirildiğinde hem Gök (Tanrı) hem Ana Kem Nehir (Yenisey), esenlik içinde birleşir, (hepimiz) iyi faydalar sağlarız ve aşamalara ulaşıyoruz. (2) (işte böylece) zengin oldum”. Görünüşe göre, Ukek sırtındaki taş üzerindeki duanın hakkâki, insanoğlu dünyasına böyle güzellik ve doğruluk (jaraš) uyumunu çağırmıştır.

İnsanlığı bu şekilde bir bütün olarak algılamının ve buna uygun “biz”, “bizim” gibi birleştirici sözlü formülün temelleri, Manihaist ideolojiye dayanıyordu ve inananların şart olan toplu tövbe dualarında somutlaşıyordu. Türkolojide bilinen bu türden toplu dua metinlerinden biri olan Huastuanift, Doğu Türkistan vahalarında bulunan çeşitli nüshalarda korunmuştur. Metnin 16 bölümünün her birinde “günahlarımız” sıralanır ve “günahlarımızdan arınmayı dileriz” tekrarıyla biter (Dmitriyeva, 1963).

Bu bağlamda yazıttaki metni şu şekilde okuyup tercüme etmek uygun olacaktır:

Transkripsiyon: j(a)r(a)š(i)m(i)z

Çeviri: (Ortak, dünyevi, insani) doğruluğumuz (art)!

Kök-Say IX Yazıtı

Satır, tamamen bir öncekinin aynısıdır. Ancak çizim, sonda metnin bittiğini belirten ve okunmayan ek bir altıncı işaretin (resim 1, 9) olabileceğini göstermektedir. Daha eğik çizilen 5. run (z) dışında harflerin görünümü onların taşa VIII no’lu yazıtla aynı elle uygulandığını düşündürmektedir.

Transkripsiyon: j(a)r(a)š(i)m(i)z { a }

Çeviri: (Ortak, dünyevi, insani) doğruluğumuz (art)!

Genel sonuç

Kök-Say I-V ve VII-IX yazıtlarını inceleme sonucunda bir dizi genel gözlem ve sonuca varılmıştır. Paleografik özellikleri runik yazının Talas değişkesine ait olduklarını göstermektedir. Söz konusu tek durum bile Kırgız arkeologların keşiflerini Türkolojideki son gelişme olarak kaydetmek için yeterli bir durumdur. Zira şimdiye kadar bu özgün Türk yazısını bulduran yazıtlar çok az bilinmektedir (doğruluğu şüpheli grafitiler ve diğer alfabelerle yazılmış yazıtlar hariç (DTS, 1969. s. XXEX. XXX; Vasilyev, 1983. s. 38-41; Cumagulov, 1987. s. 8-14). Vadideki yazıtlar T XV-T XXIII şeklinde indekslenebilir. Yeni grafitilerin kaya yazıtları kategorisine ait olması çok önemlidir. Epitafik yazıtların amacı ve içeriğiyle doğrudan ilgisi olmayan metinlerin kısa olması yazıları okuyup anlamlandırmayı zorlaştırmaktadır. Kaynaklar, atalarımızın manevi yaşamının ve kültürünün tamamen bilinmeyen yönlerine veya diğer kaynaklarla çok az aydınlatılmış yeni alanlara ışık tutmaktadır.

Kök-Say satırlarının imla özellikleri, her şeyden önce a/ä rununun kelime ayırma ve metni bitirme işareti olarak kullanılması, imla ötesi anlama sahiptir. Diğer Talas yazıtları ve Yenisey yazısının Altay değişkesi metinleriyle karşılaştırıldığında bu yazıtlar, Talas işaretleriyle hakkedilen yazıtların daha geç dönemlerde ortaya çıktığı iddialarını yeni verilerle tamamlamaktadır (Kızlasov L. R., 1965. s. 44. Not 34; Kormuşin, 1975. s. 44, 45; Kızlasov İ. L., 1994. s. 57-59, 98-100, 214; 1995. S. 143-145). a/ä rununun kelime ayırıcı olarak kullanımının Altay yazıtlarından sonraki aşamasını yansıtan Kök-Say yazıtları IX-X. yüzyıllara aittir ve Karluk toplumuyla ilişkilidir.

Arazideki sağlam sekiz yazıttan altısı (I-V, VII), adı Sıgunak (geyikyavrusu) olarak belirtilen bir kişi tarafından oluşturulmuştur. Hakkâkin erler sınıfına ait olduğu özellikle belirtilmiş olsa da adında herhangi bir unvan olmadığını vurgulamak isteriz. Aynı yerde aynı adın birkaç kez kazınması olayına Dağlık Altay'daki Yalbak-Taş Dağındaki yazıtlarda rastlıyoruz. Burada *(e)I j(e)g(a)n* “Günahkar Yeğen” adı III ve XIII no’lu yazıtlara kazınmıştır. Üstelik Yalbak-Taş XIII yazıtında bunun bir er adı olduğu belirtilmektedir (Kızlasov İ. L., 2003a). Kuzeybatı Moğolistan’daki Şarbulak arazisi taşlarına *(a)j-cor* unvan adı üç kez kazınmıştır (Kızlasov İ. L., 1999. s. 100). Kök-Say yazıtlarında (III hariç) yazılara aynı damga eşlik etmektedir. Ancak damgayı doğrudan runik metinlerle ilişkilendirmek ve hakkâke ait olduğu hanedan damgası olarak değerlendirmek için şimdilik iki engel bulunmaktadır. İlki, damga ile yazının göreceli yerleşimine bakıldığında (yazıt V, resim 1, 5) damganın taş üzerinde metinden önce bulunduğu anlaşılmasıdır. Bu unsurların diğer yazıtlar (I, II, IV ve VII) üzerindeki yerleşim özellikleri, bu sonucu destekleyecek niteliktedir. İkincisi, damganın yönünün değişmesidir: I, IV ve V no’lu yazıtlarda sola, II ve VII no’lu yazıtlarda sağa çevrilmiştir. Damganın yönünün yazının yönüyle iki kez çelişmesi, damgayı uygulayanın yazının yazarından farklı konuma sahip olduğuna işaret etmektedir. IV no’lu yazıtın fotoğrafında (Klyaştorıny, 2002. resim 4) damganın harflerden farklı bir şekilde, daha yoğun ve küçük noktalar oyularak yapıldığı görülmektedir. Bu özellikler arkeologların çizimlerine de yansımıştır (resim 1, 4; ayrıca I no’lu yazıtın çizimine (resim 1, 1) bakınız). Sorunun çözümü için ek araştırmaların yapılması, damga ve işaretleri uygulama sırasında kullanılan aletlerin izlerinin karşılaştırılması gerekmektedir.

Bugün için Kök-Say damga işaretine yakın bir damga gösterilebilir. Bu, 1935 yılında Dağlık Altay'da Tuyahta mezarlığının 3. kurganında bulunan, IX. yüzyıla ait gümüş bir kabın altına Yenisey runik harfleriyle oyulmuş iki kişisel, aile damgasından biridir (Kızlasov İ. L., 2000. s. 83-85, 88-90. resim 1, 4). Erken Orta Çağ Türk damgalarının nesilden nesle değişme ihtimali (Kızlasov L. R., 1960; 1965) hesaba katılırsa Tuyahta damgasından yalnızca bir grafik unsur farkı olan Kök-Say damgasının Altay damgasından sonraki döneme ait olduğu ve “evlatlık” aşamasını temsil ettiği sonucuna varılabilir.

Tarih açısından açıklamak için VIII ve IX numaralı yazıtların Sıgunak yazıtlarıyla aynı hakkâk tarafından kazınıp kazınmadığını anlamak önemlidir. İşaretlerinin benzerliği bunun böyle olduğunu göstermektedir. VII no'lu yazıt hariç tüm yazıtlarda sağ alt uzantısı üsttekenden daha kısa olan m rununun çizimi (şayet bu özellik sapkın kayaların hasar görmesinden kaynaklanmıyorsa. V no'lu yazıtın fotoğrafına bakınız. Klyaştorıy, 2002. resim 6), bunun bir göstergesi olmalıdır. Paleografik benzerlik, kullanılan aletin izlerinin analizi ile doğrulanmış olsaydı, sonuçlar inkar edilemezdi. Sonuçları şimdilik ancak V, VII, VIII, IX no'lu yazıtların satırlarının içerik ve leksik birliği desteklemektedir. Kaydedilenlerden Er Sıgunak'ın bir Mani vaizi olma ihtimali ortaya çıkar. Bu durum aynı zamanda onun okuryazarlığı, gözle görülür el yazısı becerisi (s¹ rununun her durumdaki görünümü ve z rununun IX no'lu yazıttaki görünümü), dua anlamlı izleri sadece kendi adına değil (I-V, VII no'lu yazıtlar), cemaat adına (satır VIII, IX) bırakma hakkına sahip olması da bu durumu teyit etmektedir.

Böyle bir sonuca varınca metinlerin, runik harfli iki taş (resim 1, 2, 3) ve ayrı bir yere daha (resim 1, 10) kazınmış atlı avcı resmiyle doğrudan

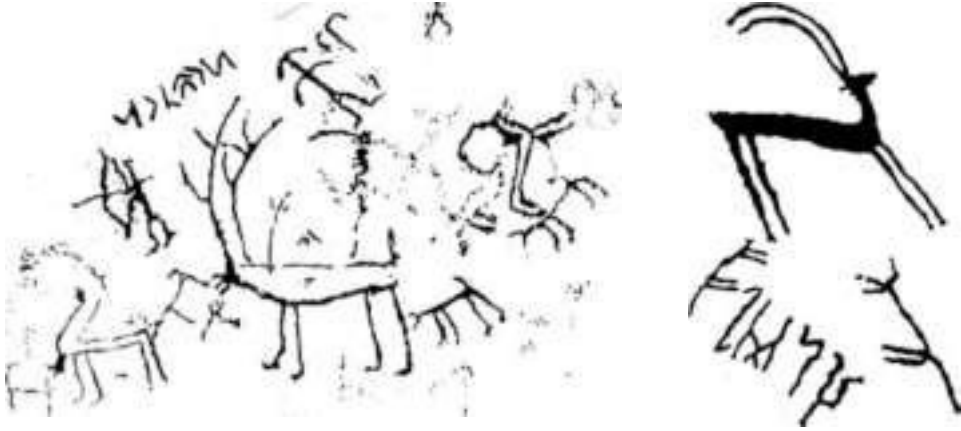
bağlantılı olduğu varsayımından vazgeçilmelidir. Zira cinayetin her çeşidini reddeden Manici vaizler avcılıkla ilgilenemezlerdi. III no'lu yazıtın ve muhtemelen II no'lu yazıtın yazıları resimlerden sonra kazanmıştır. II numaralı taştaki damga, petrogliflerden daha sonra yapılmıştır. İncelenen durumla tipolojik benzerlikler Güney Sibirya ve Moğolistan'daki Yenisey kaya yazıtlarında görülür. Buradaki yazılar genellikle daha önce resimler yapılan (VIII. yüzyılda Türk halklarından kalma erken Orta Çağ resimleri de dahil) kayalara ve taşlara uygulanmıştır (Kızlasov İ. L., 1994. s. 292-299. resim 18, 2, 21, 22, 25; 2003a. s. 98). Manihaizme birlikte ortaya çıkan yazılı ibadet biçimleri, kayalar üzerindeki törensel resimlerin yerini almıştır (Kızlasov İ. L., 2003b, s. 48, 49). Kayalar üzerindeki yazıtların resimlerden sonra ortaya çıkmasına benzer duruma Kırgızistan'daki Kuru-Bakayır dağ geçidinde de rastlanmaktadır (resim 2, 1, 2).

Kök-Say mevkisindeki V, VII-IX no'lu yazıtlarda görülen *jaraş* teriminin ısrarla tekrarlanması ve onun hem bireysel hem de evrensel dünyevi niteliklerle ilgisi, IX-X. yüzyıllarda Talas yazısının yaygın olduğu bölgelerde Türk Manihaizminin ana kavramlarından biriyle karşılaştığımızı düşünmemizi sağlamaktadır. Koçkor Vadisinde yeni keşfedilen ve burada ele alınan runik harfli sekiz yazıt, IX-X. yüzyıllarda bu bölgede Türkçe konuşan bir Mani topluluğunun bulunduğu, topluluk üyelerinin Talas runik yazısını kullandığına işaret etmektedir.

2. Kuru-Bakayır Dar Geçidi Yazıtları

Kuru-Bakayır Nehri (Suuluu-Bakayır Nehri kolu) dağ geçidi, Talas Aladağlarında, Talas Vadisinin batı kesiminde yer almaktadır. Kaya

resimleri ile ilk yazılı (runik ve Soğd harfleri ile) yazıtlar, jeolog L. Popov tarafından bulunmuş, 1981 yılında İ. K. Kojomberdiyev ve Ç. Cumagulov tarafından incelenmiştir. Taş yüzeyleri dikkatle inceleyen dil bilimci, aynı kayanın alt tarafında ikinci bir runik yazıtı keşfetmeyi başarmıştır. Güneydoğu yönündeki çıkıntılara kazınan her iki kısa metin, yerleşime bakılırsa komşu petrogliflerden daha sonra kazınmıştır. Yazıtların ayrıntılı açıklamaları, estampajları ile fotoğrafları, okunuşları ve çevirileri önce 1983, sonra 1987 yılında yayımlanmıştır (Cumagulov, Kojomberdiyev, 1983; Cumagulov, Klyaştorıny, 1983. s. 78-81. resim 1, 2. fotoğraf 2, 3; Cumagulov, 1987 s. 30-34. resim 5, 6, 8, 9). Her iki runik yazıt için yeni okuma ve çeviri önerisinde bulunuyorum.

Resim 2. Kuru-Bakayır Dağ Geçidi Yazıtları. Ç. Cumagulov. Ölçeksiz.

Kuru-Bakayır I Yazıtı

Daha önceki araştırmacıların önerdiği *qutçor* “kutçor” okuyuşu ilk bakışta oldukça başarılı görünmektedir: unvan isminin her iki bileşeni de erken Orta Çağ antroponimleri arasında iyi bilinen adlardır. Ancak

Türkologlar, bu şekilde okumanın uğruna ilk işareti keyfi olarak ters simetrik dönüştürülmüş bir q runu olarak aktarmışlardır. İlk harfi r^1 şeklinde okuma tercih edilmelidir. Oyulma biçimi, r^1 şeklinde okunmaya tamamen müsaittir (resim 2, 1). Çiziminin genişliği Talas yazısının ayırt edici özelliğini sergilemektedir.

Transkripsiyon: (a)rut çor

Çeviri: (Ben) Arut Çor. (Tanrım, duy beni).

Bizim durumumuzda bir erkek adı olan *arut* kelimesi, Kâşgarlı Mahmud'un verdiği bilgilere göre "bir yıl önceki kurumuş ot" anlamında kullanılırdı (DTS, 1969. s. 58). Kelimenin daha yaygın fonetik değişkesi "urut"tur. Aynı şekilde "kuru, yanmış" anlamına gelmektedir. Temel anlamı dışında saç çeşidini de belirtirdi (DTS, 1969, s. 616). Bahse konu kelimenin sonuncu anlamı kişi adı için uygundur. Bu adı saç rengi açık kimse almış olmalıdır (Kuru-Bakayır II yazıtı ile karşılaştırınız). Taşdığı çor/çur unvanı, aynı şekilde erkek adı olarak bilinen bir unvandır (DTS, 1969, s. 157). Kişi adının kaydedildiği tüm kaya yazıtlarında olduğu gibi bu kısa metin de burada yapılan ibadete tanıklık etmektedir.

Kuru-Bakayır II Yazıtı

İlk ve üçüncü harflerin görüntüsü Talas yazısına özgüdür (resim 2, 2). Daha önceki araştırmacılar yazıtın dört harfini *š(a)rɣa* kişi adı olarak okumuşlardır. Ancak açıklanması zor olmuş, sadece çok nadir olgulardan ve Karahanlılarda unvan ad olarak yaygın kullanılan "aslan" kelimesinin Soğdca karşılığının Türk runik harfleriyle aynen yazılışı olduğu belirtilmiştir (Cumagulov, Klyaştorıny, 1983. s. 81; Cumagulov, 1987. s. 34). Ancak, yaygın Türk adının aktarılması için yabancı dilden alıntı yapılmasının nedeniyle ilgili herhangi bir

açıklama yapılmamıştır.

Yazının Talasyazısının iyibilinen yazım kurallarına göre okunması durumunda bu tür karmaşık yapılara hiç gerek kalmayacaktır. İlk (sağdaki) run genellikle š^1 sesini değil, s^1 sesini karşılar. Satırın son işareti ise hem epitafik yazıtlarda hem de kaya yazıtlarında gördüğümüz gibi noktalama görevini üstlenir ve herhangi bir sesi karşılamaz. İzah edilen durumlar, yazıtı Türkologların daha önceki okuyuşlarından farklı olarak okuma imkânı sağlar.

Transkripsiyon: $\text{s(a)r(i)\gamma \{ a \}}$

Çeviri: (Ben) Sarıg. (Tanrım, duy beni).

sariγ kelimesinin temel anlamı “sarı; solgun”dur. Erken Orta Çağ döneminde bu kelime kişi adı veya birleşik erkek adının bir parçası olarak az kullanılmamıştır (DTS, 1969. s. 488).

3. Terek-Say Dağ Geçidi Yazıtları

Dağ geçidindeki kayaya kazınmış runik harfli satırlar, 1897 yılında V. A. Kallaur tarafından keşfedilmiştir. O zaman her biri dört veya beş harften oluşan iki satırdan söz edilmişti. 1930 yılında M. Ye. Masson, üç farklı stilde yazılmış beş satırı fark etmiştir. Satırlardan biri 11 veya 12 işaretten oluşmuştur (1936. s. 7, 8, 12). Elli yıl kadar sonra dağ geçidinin üst taraflarında kısa bir satır daha bulunmuştur (Cumagulov, 1982. s. 19. tablo IV, 2). Yazıları S. Ye. Malov (1936. s. 27, 28) ve Ç. Cumagulov (1963. s. 32; 1982. s. 17,18,23-28. tablo IV, 1; 1987. s. 10) okumaya çalışmış, S. Sıdıkov

tarafından çizimi yapılmıştır (1964. s. 103, 106; Batmanov, 1971. s. 16, 17). Ancak XIX. yüzyılın sonlarından beri yüksekte yerleşen bu yazıları incelerken kimse merdiven kullanmamış, tam kopyası alınmadığından yapılan çizimler birbirinden farklı olmuştur (resim 3). Satır sayısı ve numaraları bile farklı farklı verilmiştir. Asıllarını ciddi bir şekilde incelemeyen yazıları değerlendirmek ve okumak mümkün değildir.

Kök-Say mevkisindeki bir dizi yazıyı inceledikten sonra uzmanların dikkatini S. Ye. Malov'un IV numara ile yayımladığı üç harfli bir satıra çekmek isterim. Bu satır, yazıyı inceleyen Türkologların hepsinin çiziminde aşağı yukarı aynı verilmiştir (resim 3, 1, 4, II, 3, III, 3): İlk iki işaret doğru verilmiş, üçüncü harfin üst kısmı farklı şekillerde iletilmiştir (S. Ye. Malov bu harfi resim 3, II, 3'te olduğu gibi aktarmıştır). Bana göre Terek-Say IV (T 6/4) yazıtında $j^1r^1\check{s}^1$, yani "hoşluk; güzellik; insanın sahip olduğu en iyi şey" anlamına gelen $j(a)r(a)\check{s}$ kelimesi okunmalıdır. Erken Orta Çağın yerel okuryazarları arasında yaygın bir kavram olan bu kelime, Koçkor Vadisinin sapkın kayalarında dört kez karşımıza çıkmıştı. Aslı incelenerek tarafımızdan önerilen transkripsiyon teyit edildiği hâlde adı geçen dağ geçidindeki runik harfli yazıtlar, IX-X. yüzyıllarda kayalara Talas yazısıyla kazınan Mani dini içerikli yazıtlar sırasına dahil edilecektir.

Resim 3. Terek-Say dağ geçidi yazıtları: I - S. Sıdıkov'a göre, II - Ç. Cumagulov'a göre, 1961 yılı., III - Ç. Cumagulov'a göre, 1987 yılı.

Каунакча

1. Batmanov İ. A. Talasskiye Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti. [Батманов И.А. Таласские памятники древнетюркской письменности. Фрунзе, 1971.]. Frunze, 1971.
2. Borgoyakov M. İ. Ob Odnoy Osobennosti Sagayskogo Dialekta Hakasskogo Yazıka // Уç. Zap. Hakasskogo Науçно-İssledovatel'skogo İnstituta Yazıka, Literaturiy i İstorii. Vıp. VIII. [Боргояков М.И. Об одной особенности сагайского диалекта хакасского языка // Уч. зап. Хакасского научно-исследовательского института языка, литературы и истории. Вып. VIII. Абакан, 1960.]. Abakan, 1960.
3. Vasilyev D. D. Grafıçeskiy Fond Pamyatnikov Tyurkskoy Runıçeskoй Pis'mennosti Aziatskogo Areala. [Васильев Д.Д. Графический фонд памятников тюркской рунической письменности азиатского ареала. М., 1983.]. Moskova, 1983.
4. Cumagulov Ç. Epigrafika Kirgizii. Vıp. 1. [Джумагулов Ч. Эпиграфика Киргизии. Вып. 1. Фрунзе. 1963.]. Frunze, 1963.
5. Cumagulov Ç. Epigrafika Kirgizii. Vıp. 2. [Джумагулов Ч. Эпиграфика Киргизии. Вып. 2. Фрунзе. 1982.]. Frunze, 1982.
6. Cumagulov Ç. Epigrafika Kirgizii. Vıp. 3. [Джумагулов Ч. Эпиграфика Киргизии. Вып. 3. Фрунзе. 1987.]. Frunze, 1987.
7. Cumagulov Ç. D., Klyaştorıny S. G. Naskal'naya Drevnetyurkskaya Epigrafika v Talasskom Ala-Too // Sovetskaya Tyurkologiya. [Джумагулов Ч.Д., Кляшторный С.Г. Наскальная древнетюркская эпиграфика в Таласском Ала-Тоо // Советская тюркология. 1983. № 3.]. 1983.
8. Cumagulov Ç., Kojomberdiyev İ. K. Nadpisi i Petroglifiy Uşçel'ya Kuru-Bakaıyr // АО-1981. [Джумагулов Ч., Кожомбердиев И.К. Надписи и петроглифы ущелья Куру-Бакайыр // АО-1981. 1983.]. 1983.
9. Dmitriyeva L. V. Huastuanift (Vvedeniye, Tekst, Perevod) // Tyurkologıçeskiye İssledovaniya. [Дмитриева Л.В. Хуастуанифт (введение, текст, перевод) // Тюркологические исследования. М.; Л., 1963.]. Moskova; Leningrad, 1963.

10. [DTS - Drevnetyurkskiy Slovar' / Red. V. M. Nadelyayev, D. M. Nasilov, E. R. Tenişev, A. M. Şerbak. ДТС - Древнетюркский словарь / Ред. В.М. Надеяев, Д.М. Насилов, Э.Р. Тенишев, А.М. Щербак. Л-1969.]. Leningrad, 1969.

11. Kefalaya ("Glaviy"). Koptskiy Maniheyskiy Traktat / Per. s Koptskogo, İssledovaniye, Kommentariy, Glossariy i Ukazatel' Ye. B. Smaginoy. [Кефалайа ("Главы"). Коптский манихейский трактат / Пер. с коптского, исследование, комментарий, глоссарий и указатель Е.Б. Смагиной. М., 1998.]. Moskova, 1998.

12. Klyaştorıny S. G. Noviye Otkritiya Drevnetyurkskih Runiçeskih Nadpisey Na Tsentral'nom Tyan'-Şane // İzv. Natsional'noy AN Kırğızskoy Respubliki. [Кляшторный С.Г. Новые открытия древнетюркских рунических надписей на Центральном Тянь-Шане // Изв. Национальной АН Кыргызской Республики. 2001а. №1-2.]. 2001.

13. Klyaştorıny S. G. Noviye Otkritiya Drevnetyurkskih Runiçeskih Nadpisey Na Tsentral'nom Tyan'-Şane // Arheologičeskiye Vesti. [Кляшторный С.Г. Новые открытия древнетюркских рунических надписей на Центральном Тянь-Шане // Археологические вести. 20016. № 8.]. 2001.

14. Klyaştorıny S. G. Drevnetyurkskiye Runiçeskiye Nadpisi Na Tsentral'nom Tyan'-Şane // Suyab, Ak-Beşim. [Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические надписи на Центральном Тянь-Шане // Суяб, Ак-Бешим. СПб., 2002.]. St. Petersburg, 2002.

15. Kormuşın İ. V. K Osnovnim Ponyatıyam Tyurkskoı Runiçeskoı Paleografii // Sovetskaya Tyurkologiya. [Кормушин И.В. К основным понятиям тюркской рунической палеографии // Советская тюркология. 1975. №2.]. 1975

16. Kormuşın İ. V. Tyukskiye Yeniseyskiye Epitafii. Tekstiy i İssledovaniya. [Кормушин И.В. Тюркские енисейские эпитафии. Тексты и исследования. М., 1997.]. Moskova, 1997.

17. Kızlasov İ. L. Runiçeskiye Pis'mennosti Yevraziyskih Stepey [Кызласов И.Л. Рунические письменности евразийских степей. М., 1994.]. Moskova, 1994.

18. Kızlasov İ. L. Runiçeskiye Alfavitıy Sredney Azii // İz İstorii i Arheologii Drevnego Tyan'-Şanya. [Кызласов И.Л. Рунические алфавиты Средней

Азии // Из истории и археологии древнего Тянь-Шаня. Бишкек, 1995.].
Bişkek, 1995.

19. Kızlasov İ. L. Svyaşçennaya Zemlya Tyurkov Po Runičeskim Nadpisyam // Drevniye Tsivilizatsii Yevrazii. İstoriya i Kul'tura. Tez. Dokl. [Кызласов И.Л. Священная земля тюрков по руническим надписям // Древние цивилизации Евразии. История и культура. Тез. докл. М., 1998.]. Moskova, 1998.

20. Kızlasov İ. L. Materialy k Ranney İstorii Tyurkov. IV. Obrazovannost' v Epohu Runičeskogo Pis'ma // RA. [Кызласов И.Л. Материалы к ранней истории тюрков. IV. Образованность в эпоху рунического письма // РА. 1999. №4.]. 1999.

21. Kızlasov İ. L. Fırkal'skaya Runičeskaya Nadpis' i Yeyo Tamga // Yejegodnik İnstituta Sayano-Altayskoy Tyurkologii. Vıp. IV. [Кызласов И.Л. Фыркальская руническая надпись и ее тамга // Ежегодник Института саяно-алтайской тюркологии. Вып. IV. Абакан, 2000.]. Abakan, 2000.

22. Kızlasov İ. L. Smena Mirovozzreniya v Yujnoy Sibiri v Rannem Srednevekov'ye (İdei Yedinobojiya v Yeniseyskih Nadpisyah) // Drevniye Tsivilizatsii Yevrazii. İstoriya i Kul'tura. [Кызласов И.Л. Смена мировоззрения в Южной Сибири в раннем средневековье (Идеи единобожия в енисейских надписях) // Древние цивилизации Евразии. История и культура. М., 2001.]. Moskova, 2001.

23. Kızlasov İ. L. Novosti Tyurkskoy Runologii. Vıp. 1. Yeniseyskiye Nadpisi Na Gore Yalbak-Taş (Gornıy Altay). [Кызласов И.Л. Новости тюркской рунологии. Вып. 1. Енисейские надписи на горе Ялбак-Таш (Горный Алтай). М., 2003а.]. Moskova 2003.

24. Kızlasov İ. L. Rol' Religii v Razvitii Pis'mennosti: Yeniseyskiye Runičeskiye Nadpisi // Buddizm i Hristianstvo v Kul'turnom Nasledii Tsentral'noy Azii. [Кызласов И.Л. Роль религии в развитии письменности: енисейские рунические надписи // Буддизм и христианство в культурном наследии Центральной Азии. Бишкек, 2003б.]. Bişkek, 2003.

25. Kızlasov L. R. Novaya Datirovka Pamyatnikov Yeniseyskoy Pis'mennosti // SA. [Кызласов Л.Р. Новая датировка памятников енисейской письменности // СА. 1960. № 3.]. 1960.

26. Kızlasov L. R. O Datirovke Pamyatnikov Yeniseyskoy Pis'mennosti // SA. [Кызласов Л.Р. О датировке памятников енисейской письменности // СА. 1965. № 3.]. 1965.

27. Kızlasov L. R. Severnoye Maniheystvo i Yego Rol' v Kul'turnom Razvitiy Narodov Sibiri i Tsentral'noy Azii // Otkritiye Gosudarstvennoy Religii Drevnih Hakasov (Tr. Hakasskoy Arheologičeskoj Ekspeditsii. [Кызласов Л.Р. Северное манихейство и его роль в культурном развитии народов Сибири и Центральной Азии // Открытие государственной религии древних хакасов (Тр. Хакасской археологической экспедиции. 6). М.; Абакан, 1999.]. Abakan, 1999.

28. Malov S. Ye. Drevneturetskiye Nadgrobiya s Nadpisyami Basseyna r. Talas // İzv. AN SSSR. VII seriya. Otd. Gumanitarnih Nauk. [Малов С.Е. Древнетурецкие надгробия с надписями бассейна р. Талас // Изв. АН СССР. VII серия. Отд. гуманитарных наук. Л., 1929. № 10.]. Leningrad, 1929.

29. Malov S. Ye. Talasskiye Epigrofiçeskiye Pamyatniki // Materialy Uzkomstarisa. [Малов С. Е. Таласские эпиграфические памятники // Материалы Узкомстариса. М.; Л., 1936. Вып. 6-7.]. Moskova; Leningrad, 1936.

30. Malov S. Ye. Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti: Teksty i İssledovaniya. [Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М.; Л., 1951.]. Moskova; Leningrad, 1951.

31. Malov S. Ye. Yeniseyskaya Pis'mennost' Tyurkov. Teksty i Perevody. [Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. Тексты и переводы. М.; Л., 1952.]. Moskova; Leningrad, 1952.

32. Masson M. Ye. K İstorii Otkritiya Drevneturetskih Runiçeskih Nadpisey v Sredney Azii // Materialy Uzkomstarisa. [Массон М.Е. К истории открытия древнетурецких рунических надписей в Средней Азии // Материалы Узкомстариса. М.; Л., 1936. Вып. 6-7.]. Moskova; Leningrad, 1936.

33. Melioranskiy P. M. Po Povodu Novoy Arheologičeskoj Nahodki v Auliyeatinskom Uезде // ZVORAO. [Мелиоранский П.М. По поводу новой археологической находки в Аулиеатинском уезде // ЗВОРАО. СПб., 1899. Т. XI.]. St. Petersburg, 1899.

34. Radlov V. V. Razbor Drevnetyurkskoy Nadpisi Na Kamne, Naydenom Na Uroçişçe Ayrıtam-oy v Kenkol'skoy Volosti Auliyeatinskogo Uězda // ZVORAO. [Радлов В.В. Разбор древнетюркской надписи на камне, найденном на урочище Аиртам-ой в Кенкольской волости Аулиеатинского уезда // ЗВОРАО. СПб., 1899. Т. XI.]. St. Petersburg, 1899.

35. Sıdıkov S. Drevniye Nadpisi v Uşcel'yah Kulan-Say i Terek-Say // Materialy Po Obşçey Tyurkologii i Dunganovedeniyu. [Сыдыков С. Древние надписи в ущельях Кулан-Сай и Тerek-Сай // Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. Фрунзе, 1964.]. Frunze, 1964.

36. Tabaldiyev K. Ş., Soltobayev O.A. Runiçeskiye Nadpisi v Koçkorskoj Doline // Meerim. [Табалдиев К.Ш., Солтобаев О.А. Рунические надписи в Кочкорской долине // Мээрим. Бишкек, 1998. № 2.]. Bişkek, 1998.

37. Tabaldiyev K. Ş., Soltobayev O.A. Runiçeskiye Nadpisi Koçkorskoj Doliny // İzv. Natsional'noy AN Kırğızskoy Respubliki. [Табалдиев К.Ш., Солтобаев О.А. Рунические надписи Кочкорской долины // Изв. Национальной АН Кыргызской Республики. 2001. № 1-2.]. 2001.

38. ESTYa - Etimologiçeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov. Obşçetyurkskiye i Mejtyurkskiye Osnovıy Na Bukvıy L, M, N, P, S. [ЭСТЯ - Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские лексические основы на буквы Л, М, Н, П, С. М., 2003.]. Moskova, 2003.

39. Tabaldiyev K.Sh., Soltobaev O.A. Petroglyphs with Runic Inscriptions in the Kochkor Valley, Central Tianshan // Silk Road Studies. Tokyo, 2002. № 3.

Kaynak: İ. L. Kızlasov – Talasskiyee Naskal'mıye Nadpisi // "Rossiyskaya Arheologiya" Jurnal RAN. s. 46-55. [И. Л. Кызласов - Таласские наскальные надписи // «Российская археология» журнал РАН, Москва, Изд. «Наука», № 2, 2005, С.46-55.]. Moskova, 2005.

YENİ BULUNTULAR: KAP VE BALBAL ÜZERİNDEKİ RUNİK HARFLİ YAZILAR

*Doç. Dr. Taalay ABDİYEV,
Prof. Dr. Kubatbek TABALDİYEV
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Kırgızistan*

Ketmen-Töbö Vadisindeki sel bölgesinde uzun yıllar devam eden çalışmalar sırasında çok çeşitli arkeolojik materyaller elde edilmiştir. Burada arkeolojik eserlerin hemen hemen bütün kategorileri bulunmuştur. 1950'lerin sonları ve 1970'lerin başlarındaki araştırmalar sırasında Üst Paleolitik devrine ait durak yerleri, Tunç Çağı ve Erken Demir Çağına ait mezarlıklar ve durak yerleri, gelişmiş Orta Çağın (XII-XV. yüzyıllar) hayvancılık ve tarımcılık kültürüne ait eserler bulunmuş ve incelenmiştir [Ketmen-Töbö, 1977].

Erken Orta Çağ dönemine ait eserler, Canış-Bulak ve Teke-Taş kurganlarıdır. Canış-Bulak kurganında yapılan kazılarda 45-50 yaşlarında bir erkeğe ait kemikler bulunmuştur. Anatomik düzenini koruyan kemiklere göre merhum, başı doğuya dönük olarak defnedilmiştir. Yanında çömelmiş pozisyonda, başı batıya yönelen bir at iskeleti vardı. Teke-Taş kurganındaki mezar çukurunda bacakları bükük bir şekilde karnı üzerine yatmış, göğsü batıya, başı

geriye dönük bir at iskeleti; yakınlarda S biçimli at dizgin takımının parçaları ile tek halkalı demir gemler, ayak için düz bir basma yeri olan ve dikdörtgen delikli demir üzengi bulunmuştur (Abetekov, 1977. s. 200).

Torken Nehrinin üst kısımlarında, Kişen-Say yerleşim alanı ile Bala-Çıçkan Nehri havzasında balballar keşfedilmiştir.

Söz konusu eserler, dönem olarak VII-IX. yüzyıllara, etnik ve kültürel açıdan erken Orta Çağ Türklerine aittir. Balbalların keşfi, vadide erken Orta Çağ Türk kültürünün hâkim olduğunu teyit etmektedir.

Arkeologlar, Niçke, Ak-Çiy ve Üç-Terek yerleşim yerlerindeki Türk göçebelerine ait anıtların yanı sıra, gelişmiş bir yerleşik yaşama ve tarımcılığa işaret eden yerleşim yerlerini de incelemişlerdir. Kazı çalışmalarında seramik kaplar, kazanlar ve çömlekler çıkarılmıştır. Keşfedilen anıtlar incelenip Tanrı Dağları bölgesinin bilinen anıtlarıyla karşılaştırıldıktan sonra X-XII. yüzyıllara ait olduğu sonucuna varılmıştır [Vinnik, 1977. s. 92].

1970'li yıllardan sonra arkeolog İ. Kojomberdiyev, söz konusu arazideki Saka ve büyük göç dönemlerinden kalma kurganları incelemiştir. Yer altı kurganları arasında koridorunda at iskeleti bulunan bir kurgan tespit edilmiştir. Atın sahibiyle birlikte gömülme geleneği erken Orta Çağ Türk kültürüne özgü bir gelenektir. Bu durumun dolaylı olarak büyük göçler döneminden kalma kabilelerin torunları ile atlı cenaze törenini uygulayan Türk kabileleri arasındaki kültür etkileşimine işaret ettiği söylenebilir.

O zamanlardan bu yana Ketmen-Töbö Vadisinde arkeolojik çalışmalar yapılmamıştır. Bundan dolayı bu vadide bulunacak her şey, Tanrı Dağlarının batı kesiminin Orta Çağ kültürünü araştıranlar için çok değerli olacaktır.

2010 yılında Toktogul rezervuarı kıyısında yeni bir buluntunun elde edildiği bilgisini aldık. Eşsiz buluntu, kabzasında ve namlusunda kakma tekniği ve Arap alfabesi ile yazılmış yazı bulunduran bir pala idi. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi öğretim üyesi, Doç. Dr. K. Belek'in yazı için önerdiği okuyuş şu şekildedir: “Lâ ilahe ill-Allâhu Muhammedu'r-Resul-ullahu”; “Melik-illah”; “Celal ü ullah...”.

Buna benzer Arap harfli palalar Çu ve Talas vadilerinde bulunmuştur.

2018 yılında Toktogul İlçesine bağlı Sargata Köyünde ağız kısmında runik işaretler bulunan bir kap bulmayı başardık. Runik harfli seramik kap bulmak çok nadir bir olaydır. Runik harfli yazılara önceden sapkın kayalarda, kaya levhalarının yüzeyinde rastlanırdı. Orta Çağ dönemine ait bir kalenin kalıntıları arasında bulunmuş olması ve böylece Tanrı Dağları bölgesindeki yerleşik hayatın ve tarımcılığın benimsendiği yerleşim yerlerinde Türk yazı kültürünün oluşturulup geliştirildiğine işaret etmesi bakımından kap, bize göre eşsiz bir buluntudur.

Kap, kurgandaki kazı sırasında çıkarılmış ve Sargata Köyünde bir evde bulunmaktadır. Bölgede sıklıkla seramik kap parçalarına rastlanmasından kadim zamanlarda burada çömlekçilik atölyelerinin bulunduğu tahmin edilebilir. Örneğin 2016 yılında bölge sakini Baratalı Sultakeyev, ev inşaatı sırasında değişik boyutlarda üç seramik kap bulmuştur. Söylediğine göre kaplar farklı zamanlarda yaklaşık 1,0-1,5 metrelik derinliklerde bulunmuştur. Kaplardan biri küçük bir ibik, diğer ikisi 20 ve 40 litrelik oldukça büyük kaplardır.

Runik yazıtlar XIX. yüzyılın sonlarından itibaren farklı yıllarda Kırgızistan'ın Talas, Koçkor vadilerinde, Issık Göl'de ve Batken Bölgesinde bulunmuştur. Ancak Sargata Köyünün bulunduğu

Ketmen-Töbö Vadisi, her zaman yerleşim için elverişli coğrafi koşullara sahip olan yer olmasına rağmen daha önce runik harfli yadigârlar keşfedilmemiştir. O yüzden kap, adı geçen vadide bulunan ilk runik harfli eserdir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi yazı, kabın ağız kenarına yazılmıştır ve 11 işaretten oluşmaktadır. Yazının pişirme işleminden önce kap üzerine bastırmak suretiyle uygulandığı anlaşılmaktadır. Resimde runik harflerin nereye ve nasıl uygulandığı görülebilmektedir. Daha kısa çizgiler için bir, daha uzun çizgiler için iki kez bastırılmıştır. Bazı işaretler küçük girintiler veya ayrı çizgiler yapılarak uygulanmıştır. Böylece yazının yazılma tekniği ve uygulanan malzeme bakımından söz konusu kap, Kırgızistan'da bulunan ve yazıları çoğunlukla taşlara veya kayalara kazıma, oyma, çizme üslubuyla uygulanan diğer yazıtlardan farklıdır.

Kap aynı zamanda runik harfli yazının yazıldığı ilk seramik değildir. Benzer bir eser daha önce Batken'de de bulunmuştu [Batmanov, 1962. s. 19; Cumagulov, 1963. s. 31]. Ayrıca ülkemizin çeşitli müzelerinde sergilenen bazı eşyalarda çömlek ustalarının seramik ürünlerinin üzerine kendi “marka”larını kaydettiklerini görmek mümkündür.

Yazıda dikkati çeken şekil, şeklen Latin alfabesindeki N harfine benzeyen işarettir. İki yerde geçen işaretin üzerinde R. Alimov'un çalışmasında ayrıntılı bir şekilde durulmuştur [Alimov, 2014. s. 20]. Araştırmacıya göre bu harfin prototiplerine Tuva (E-69), Altay (A-67, A-70) yazıtlarında ve Güneydoğu Kazakistan'da bulunan yazıtlarda rastlanıldığından işaret, önce Altay topraklarında ortaya çıkıp daha sonra Güneydoğu Kazakistan üzerinden Tanrı Dağları bölgesine geçmiş olmalıdır. Araştırmacının fikrinde işaret, bölgenin runik harfli yazıtlarının karakteristik bir özelliğidir. Önceleri ise işaretin daha sonraki dönemlerde, daha doğrusu X. yüzyılda ortaya çıktığı fikri mevcuttu [Kormuşun, 2001. s. 94-96].

Yazının ortasında /k/ sesini karşılayan üçgen biçiminde bir işaret vardır. Araştırmacıların belirttiklerine göre bu işaret genelde /ı/ fonemi ile birlikte kullanılır. Resimde de görüldüğü gibi bu görüş, burada da teyit edilmektedir.

Yazının transliterasyonu: YONIK KILIKI

yon- fiili eski zamanlarda da şimdi olduğu gibi “yonmak, yontmak” anlamına geliyordu ve *yon-ul-* biçiminde edilgen, *yon-un-* biçiminde dönüşlü, *yon-uş-* biçiminde işteş biçimleri vardı [DTS, 1969. s. 272]. Elbette, zamanla anlamda genişleme olmuştur. Örneğin Türk Dillerinin Etimolojik Sözlüğünde fiilin şu anlamları kaydedilmiştir:

- 1) yontmak; rendelemek; tıraş etmek;
- 2) kesmek; oymak; kazımak;
- 3) (ahşabı, taşı) tıraş etmek, yontmak; (kamış kalemi) açmak;
- 4) soymak; el koymak; yolmak; mahvetmek [ESTYa, 1989. s. 221-222].

-ık yapım eki ise eklendiği tabanla eylemin sonucunu veya sürecini belirtir [Kononov, 1980. s. 89; Tekin, 2003. s. 90-91]. Bize göre *yaz-* “günah işlemek; yanılmak” fiilinden türeyen *yaz+ık* > *yazık* “günah;

yanılma”, *bulga-* “karıştırmak” fiilinden türemiş *bulga+ık > bulgak* “kargaşa, karışıklık”, *art-* “artmak, çoğalmak; eklenmek” fiilinden türemiş *artık* [Kononov, 1980. s. 89] kelimeleri gibi *yonık* kelimesi burada eylemin sürecini, daha çok sonucunu belirtmektedir.

Yazının ikinci kısmını oluşturan *kılıkı* kelimesiyle durum daha zordur. Kelimeyi farklı farklı yorumlamak mümkün olduğunu düşünüyoruz. *-ık* yapım eki ve *-ı* üçüncü şahıs iyelik eki almış *kıl-* fiili gibi düşünülürse *kılık* kelimesi o dönemde 1) “davranış; huy; ahlak”; 2) “ana özellik; öz, özlük; doğa” [DTS, 1969. s. 210] anlamlarına geliyordu. Kelimenin anlamı daha sonraları tabii genişlemiştir:

- 1) eylem; iş; faaliyet; hareket; davranış;
- 2) marifet; yakışıklı davranış;
- 3) davranış niteliği; hareket biçimi; huy, karakter; özellik; temel özellik, özlük, doğa;
- 4) tutum; alışkanlık; yöntem; gelenek;
- 5) biçim, şekil, görüntü; dış görüntü, görünüş, kılık [ESTYa, 1997. s. 213].

Böylece, söylenenlere dayanarak *yonık kılıkı* öbeğinin “yontma yöntemi” anlamına gelebileceğini düşünmekteyiz. Çömlek çarkında değil, yontma yöntemiyle yapılan kabın kendisi de bu düşünceye sevk etmektedir.

Belirtilen kelimeler, Kırgızca için hâlâ işlek kelimelerdir. Örneğin K. Yudahin, meşhur Kırgızca-Rusça Sözlüğünde “*jon-* için “yontmak, yonmak, tıraş etmek; *kılık* için 1) “hareket, eylem; davranış”; 2) “marifet; yakışıksız davranış”; 3) “tutum; davranış; karakter, huy” anlamlarını vermiştir. Sözlükte *jonok* kelimesi de geçmektedir, ancak kelime sadece atasözünde geçiyor olmalı ki sözlüğün yazarı atasözünün çevirisini vermekle yetinmiştir: *Bugün konok, erteñ jonok* “Bugün misafir, yarın ise kaybol” [Yudahin, 1965. s. 260]. Kelime, kendisinin önceli olan *yonın-dı* gibi “talaş, kırıntı” anlamına geliyor olmalıdır [DTS, 1969. s. 272].

kılık kelimesi farklı şekilde de açıklanabilir. Türk Dillerinin Etimolojik Sözlüğünde *kılı*, *kıldı*, *kılış*, *hılga*, *kuy-lav* fonetik değişkeleri bulunan bir kelime mevcuttur [ESTYa, 1997. s. 210-212]. Sözlüğü hazırlayanların belirttiklerine göre değişkelerin tümü “kulp, sap, tutak (kazanın, kovanın vb.)” anlamındadır. Yazının kabın tam da tutak kısmına kaydedilmiş olmasından hareketle *kılık* kelimesinin de bahse konu kelimeyle ilgili olduğu düşünülebilir. Bu kısım biraz çıkık ve yontma yöntemiyle yapılmıştır. Bu durumda *yonık kılığı* ibaresi “yontma kulpu, yontma yöntemiyle yapılmış tutak” olarak çevirilebilir.

Bu şekilde yazı, anlam bakımından Batken’de bulunan kaptaki yazıdan farklı olmaktadır. Batken kabını İ. A. Batmanov zamanında “... *anı içi unun...*” diye okuyup “...onun içi unla... (kabı unla doldur; un saklama kabı)” olarak çevirmiştir [Batmanov, 1962. s. 20].

Taldı-Suu Balbalındaki Yazı

Yazı, balbalın boynuna uygulanmıştır ve beş işaretten ibarettir. İşaretler, tüm runik harfli yazıtlarda geçtiğinden standart işaretler olarak değerlendirilebilir. Balbalın yapıldığı yumuşak kireç taşı buna uygun olduğundan yazı, keskin aletle çizilmiştir. Resimden de görülebileceği

gibi, yazı alttan kıyafetin çizgisiyle, üstten ise oval yüzün alt çizgisiyle çerçeveselenmiştir. Orhon yazıtlarındaki çizgileri anımsatmaktadır.

Burada kelime başındaki /a/ veya /e/ ünlüsünü karşılayan harf kafayı karıştırmaktadır. Bilindiği gibi söz konusu işaret, genel kurallara göre kelimenin başında ve ilk hecesinde yazılmaz. Bu istisna, kelimenin balbala yazılmasından ve bir kişi adı olmasından kaynaklanıyor olabilir mi? Yoksa ters mi yazılmıştı? Ancak yazıyı soldan sağa okuma denememiz olumlu bir sonuç vermedi.

Harflerin *ki* ve *bi* versiyonları, ikinci hecenin *bek* şeklinde okunacağını teyit etmektedir. İkinci işaret Talas işaretlerine benzemediğinden okumak zor olmuştur. İşaretin tek değil, iki farklı işaret olduğu ortaya çıkmıştır. İşaretler Batken İlçesindeki Ak-Tepe Kentinde 1961 yılında bulunan kaptaki [Batmanov, 1962. s. 19] yazının işaretleriyle hemen hemen aynı olduğundan *nç* diye okuduk.

Böylece, balbaldaki yazının, balbalın onuruna dikildiği kişinin adı olarak *Ençibek* veya *Ançibek* şeklinde okunabileceğini düşünmekteyiz.

Kalın sıralı ikinci biçim, damak uyumunu bozduğundan daha düşük bir ihtimaldir.

Kelime iki bileşenden oluşmuş olmalıdır. Bilindiği gibi *bek*, *beg* kelimesinin daha sonra ortaya çıkan fonetik değişkesidir [ESTYa, 1978. s. 97] ve bir unvan anlamı taşımaktadır. *beg* ögesine Talas yazıtlarında (Talas-3) da rastlanır [Alimov, 2014. s. 85-86]. Yeni bilindiği gibi, daha sonraki dönemlerde bazı Türk dillerinde kişi adının bir bileşenine dönüşmüştür.

Yazının ikinci bileşeni aşağı yukarı anlaşılmıştır. İlki ile ilgili ise Moyun-Çor yazıtında “Çik budunka tutuk birtim işbaraş tarkat anta ançuladım” satırları vardır. S. Ye. Malov satırları şöyle çevirmiştir: «Çik halkına tutuk (yönetici) verdim, işbara ve tarkanları o zaman onayladım” [Malov, 1959. s. 48]. Malov böylece, *ançula-* fiilini “onaylamak” olarak çevirmiştir. Bundan hareketle balbalın boynuna kaydedilen *Ençibek* veya *Ançibek* kelimesinin “onaylanmış bey” anlamına geldiği sonucu çıkarılabilir.

Fiilin isim gövdesi ise “takdim, armağan, mükâfat, ödül” anlamlarına gelmektedir [DTS, 1969. s. 44]. *Ançu* ve *ançula-* kelimelerinin anlam ilişkili *ençi* ve *ençile-* biçimlerindeki yankılarının çağdaş Kırgızcada korunmuş olması ilginçtir.

“*ençi* 1. Pay: veraset, paylaşma (örneğin, boşanan eşlerin mal paylaşımı) veya erkek çocuğa ayrı bir ev açılması durumlarında; *tört ençi kıldı* “dört pay etti, dörde böldü”; *ençisin berüü kerek* 1) “onun miras payını (hakkını) vermek gerekir; 2) “ona göstermek lazım (*mecaz*)”; 2. “hak, mülkiyet (*mecaz*)”; *jer ökmöt ençisine ötkön* “arazi, devletin mülkiyetine geçmiş”.

“*ençile-* 1) “(birine) ayırmak, (biri için) tahsis etmek; *erkek bolso kulunu, ençileyin balama (halk edebiyatı)* “erkek olursa at yavrusu,

ayırayım oğluma”; 2) “miras hakkıyla sahip olmak”; *ezelden kргыз elimdin ençilegen jeri jen* “ezerlden Kırgız halkına miras bırakılan topraktır” [Yudahin, 1965. s. 455].

Bundan hareketle Ençibek'in “mirasçı bey”, “miras yoluyla gelen bey” anlamlarına da gelebileceği düşünülebilir.

Кайнакча

1. Abetkov A. K., Kojomberdiyev İ. K., Mokrinin V. P. Pamyatniki Tyurkskogo Vremeni // Ketmen'-Tyube: Arheologiya i İstoriya. [Абетеков А. К., Кожомбердиев И. К., Мокрынин В. П. Памятники тюркского времени // Кетмень-Тюбе: археология и история. Фрунзе: Илим, 1977. С. 200-203.]. Frunze, 1977.

2. Batmanov İ. A. Novıye Tekstıy // Novıye Epıgrafıçeskiye Nahodki v Kırgızii. [Батманов И. А. Новые тексты // Новые эпиграфические находки в Киргизии. Фрунзе, 1962.]. Frunze, 1962.

3. Vinnik D. V. Tortkuli v Mestnosti Niçke // Ketmen'-Tyube: Arheologiya i İstoriya. [Винник Д. В. Торткули в местности Ничке // Кетмень-Тюбе: археология и история. Фрунзе: Илим, 1977. С. 92-105.]. Frunze, 1977.

4. Drevnetyurkskiy Slovar' / red. V. M. Nadelyayev, D. M. Nasilov, E. R. Tenışev, A. M. Şçerbak. [Древнетюркский словарь / ред. В. М. Надеяев, Д. М. Насилов, Э. Р. Тенишев, А. М. Щербак. Л.: Наука; Ленингр. отделение, 1969.]. Leningrad, 1969.

5. Cumagulov Ç. Epigrafika Kırgızii. Vıp. I. [Жумагулов Ч. Эпиграфика Киргизии. Вып. I. Фрунзе, 1963.]. Frunze, 1963.

6. Ketmen'-Tyube: Arheologiya i İstoriya. [Кетмень-Тюбе: археология и история. Фрунзе: Илим, 1977. 230 с.]. Frunze, 1977.

7. Kononov A. N. Grammatika Yazıka Tyurkskih Runiçeskih Pamyatnikov VII-IX vv. [Кононов А. Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Л.: Наука; Ленингр. отделение, 1980.]. Leningrad, 1980.

8. Kormuşın İ. V. K Paleografıçeskim Osobnostyam Talasskih Nadpısey // Bayırkı Kırgız Tarıhının Aktualduu Problemaları. [Кормушин И. В. К палеографическим особенностям Таласских надписей // Байыркы кыргыз тарыхынын актуалдуу проблемалары. Бишкек, 2001. С. 94-96.]. Bişkek, 2001.

9. Malov S. Ye. Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti Mongolii i Kirgizii. [Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии / отв. ред. Е. И. Убрятова. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1959.]. Moskova; Leningrad, 1959.

10. Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov. Obşçetyurkskiye i Mejtyurkskiye Osnovıy Na Bukvu "B" / otv. red. N. Z. Gacıyeva. [Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б» / отв. ред. Н. З. Гаджиева. М.: Наука, 1978. 349 с.]. Moskova, 1978.

11. Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov (Obşçetyurkskiye i Mejtyurkskiye Osnovıy Na Bukvıy "C", "J", "Y" / otv. red. L. S. Levitskaya. [Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Ж», «Ж», «Й» / отв. ред. Л. С. Левитская. М.: Наука, 1989. 292 с.]. Moskova, 1989.

12. Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov (Obşçetyurkskiye i Mejtyurkskiye Osnovıy Na Bukvıy "K", "Q", "M". [Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские лексические основы на буквы «К», «Қ». М.: Языки русской культуры, 1997. 364 с.]. Moskova, 1997.

13. Kirgizsko-Russkiy Slovar' / sost. K. K. Yudahin. [Киргизско-русский словарь / сост. К. К. Юдахин. Москва: Сов. энцикл., 1965.]. Moskova, 1965.

14. Alimov R. Tanrı Dağı Yazıtları. Eski Türk Yazıtları Üzerine Bir İnceleme. Konya, 2014.

15. Tekin T. Orhon Türkcesi Grameri. İstanbul, 2003.

Kaynak: T. Abdiyev, K. Tabaldiyev – Novıye Nahodki: Tyurkskiye Runičeskiye Nadpisi Na Hume i Balbale // "MONGOLICA" İstitut Vostoçnih Rukopisey RAN. [Т. Абдиев, К. Табалдиев - Новые находки: тюркские рунические надписи на хуме и балбале // "MONGOLICA" Институт восточных рукописей РАН, Санкт-Петербург, том XXIII, № 2, 2020, С. 8-13.]. St. Petersburg, 2020.

**KENKOL'DAKİ (TALAS VADİSİNİN YUKARI KESİMİ)
YENİ RUN BENZERİ HARFLİ YAZITLAR**

Prof. Dr. Kubatbek TABALDIYEV

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Kırgızistan

Luc HERMANN

Serbest araştırmacı, Belçika

Dr. Vladimir TİŞİN

Moğol, Budizm ve Tibet Araştırmaları Enstitüsü, Buryatya,

Rusya Federasyonu

Dr. Boris JELEZNYAKOV

A. H. Margulan Arkeoloji Enstitüsü, Kazakistan

Kırgızistan'ın Talas Vadisindeki Orta Çağ dönemi Türk kavimlerinden kalma arkeolojik anıtlar, XIX. yüzyılın sonlarında yayımlanan bilimsel yayınlarla bilinmeye başlanmıştır. Bu anıtlar, Türk Kağanlıkları dönemlerine ait kentler, kurganlar, balballar ve kaya resimleridir. En önemli buluntular ise Türk run benzeri harfler kazınan yazıtlardır.

1896 yılında Kırgızistan'ın Ayrıtam-Oy yerleşimi sakinleri, Avliye-Ata Bölgesi Valisi V. A. Kallaur'a üzerinde işaretler bulunan taşlar

göstermişlerdir. Talas Nehri havzasındaki arkeolojik yazıtlar V. A. Kallaur'un ilgisini çekmiş, Taşkent'te Türkistan Arkeoloji Tutkunları grubuna yeni buluntu hakkında bir rapor sunmuştur [Kallaur, 1898: 266-270, resim XVI, XVII; Melioranskiy, 1898]. V. A. Kallaur, 1898 yılında Ayırtam-Oy'daki aynı yerde üzerlerine run benzeri harfler kazınmış iki taş daha bulmuştur. Bunun neticesindeki yazıtlarla ilgili bilgiler, bilim çevresinin ilgisini çekmiş, Heikel başkanlığında bir Fin-Ugor heyeti bölgeyi araştırmaya gelmiştir. Araştırmacılar, run benzeri harfler kaydedilen iki taş daha bulmuşlardır [Heikel, 1918: tablo XXII-XXIV].

Keşfedilen yazıtlar Türkologlar V. V. Radlov [1899: 85] ve P. M. Melioranskiy [1898: 271] tarafından incelenmiştir. 1932 yılında arkeolog M. Ye. Masson, Açık-Taş madeninde üzerinde runik yazılar bulunan dört yüzlü tahta çubuk bulmuştur [Masson, 1936].

1961 yılında arkeolog P. N. Kojemyako, Ayırtam-Oy'ın aynı bölgesinde üzerinde yazı bulunduran bir taş daha bulmuştur. Bunun üzerine bölgeye arkeolog D. F. Vinnik'in [1963: 94-95] başkanlığında bir arkeoloji ekibi gönderilmiş ve ekip, üç taş daha bulmayı başarmıştır. 1962 yılında D. F. Vinnik yeni bir taş keşfetmiştir.

Yazılı anıtlar Türkologlar, dil bilimciler, tarihçiler, arkeologlar, kültür uzmanları ve diğer alan uzmanları için önemli bilgi kaynağı olmuştur. Söz konusu eşsiz kültürel mirasa birçok nesil başvurmuştur.

1977 yılında, yazıt bilimi uzmanı Ç. Cumagulov, Kesken-Töbö Kentinin kuzeydoğu kısmındaki Tınbas mevkinde Orta Çağ runlarına benzer harfler bulunduran bir sapkın kaya keşfetmiştir (Tınbas. Kesken-Döbö (Ayırtam-Oy?) (resim 1) [Cumagulov, 1987: 21-22].

Resim 1. Üzerinde Orta Çağ runlarına benzer harfler bulunan sapkın kaya.
Talas. Tinbas. Kesken-Döbö (Ayrıtam-Oy?)

Bir sonraki keşif, Ç. Cumagulov tarafından 1982 yılında aynı şekilde Talas Vadisinin doğu kısmında, Kırk-Kazık yerleşiminde yapılmıştır [Cumagulov, 1987: 24]. Ç. Cumagulov, sapkın kayaların yanı sıra Talas Vadisinin güneybatı kısmındaki Kuru-Bakayır dağ geçidinde kısa kaya yazılarını keşfetmiştir (resim 2) [Cumagulov, 1987: 30-31].

Resim 2. Üzerinde Orta Çağ runlarına benzer harfler ve hayvan resimleri bulunduran sapkın kaya. Kuru-Bakayır

Talas Vadisindeki Cuvan-Töbe Kentinde, üst yüzeyine runik harfli yazı kazınmış bir tahıl öğütme taşı bulunmuştur. Beş işaretten oluşan yazı, Talas runik yazıtlarına özgü paleografik tarzda uygulanmıştır ve tek bir “Atlah” kelimesinden oluşmuştur [Klyaştorıny, 1999: 30]. Kâşgarlı Mahmud’a göre Atlah, Taraz yakınlarında bir kentin adıdır. Son yıllarda yapılan arkeolojik araştırmalar, Cuvan-Töbe’nin VI-XII. yüzyılların büyük yerleşim yerlerinden biri olan Atlah Kentinin yerinde konumlandığını doğrulamıştır [Baypakov, 1998: 90]. Yazıt, Talas Vadisinin Kırgız sınırlarının batı kesiminde yer almaktadır [Kojemyako, 1963: 172]. S. G. Klyaştorıny’ın belirttiği gibi, Cuvan-Töbe yazıtı, eski kent topraklarında bulunan ilk yazıttır ve bu, Talas Vadisi ve komşu kenlerde Türk runik yazısının yaygın kullanıldığına işaret etmektedir [Klyaştorıny, 1999: 293].

Sınırlarında bilim çevresince bilinen Eski Türk yazılı on bir sapkın kayanın keşfedildiği bölgeye dahil olan Talas İlçesinin Jon-Arık Köyü yakınlarında 2002 yılında üzerine Eski Türk yazısı kaydedilen on ikinci yazıt keşfedilmiştir (bkz. resim 3-4).

Resim 3. Üzerinde Orta Çağ runlarına benzer harfler bulunan sapkın kaya.
Jon-Arik

Resim 4. Üzerinde Orta Çağ runlarına benzer harfler bulunan sapkın kaya.
Jon-Arik

Metin, Türkolog R. Alimov tarafından okunmuştur [Tabaldiyev, Alimov, 2004]. Çevirisi:

1. *(Bu) dilek taşı, yazık, Ana için.*
2. *Kendisi, hizmetçileri, hazinesi kalmadı.*
3. *Yazık, eşi aç, ineği aç kalmış.*
4. *Kabileleri kardeşinin oğlu ile beraber*
5. *kalmış.*

Metin üçüncü bir kişi adına anlatılmaktadır. Metinde yazarın kaydı, yani bazı yazıtlarda görülen üçüncü şahıstan birinci şahsa geçiş yoktur. Yazıt, bir zamanlar Talas havzasını mesken tutan eski Türklerin epitafik yazıt tarzının ilginç bir örneğidir.

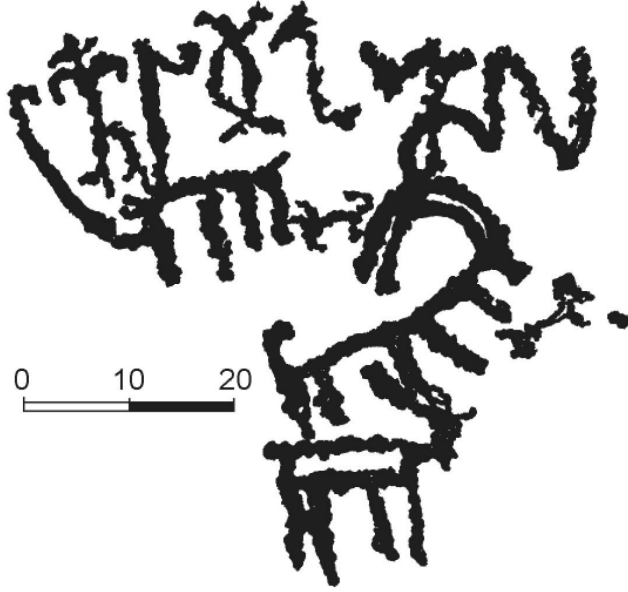
Ayrıtam-Oy yerleşimi 2017 yılında K. Tabaldiyev tarafından incelenmiştir. Bölge günümüzde tarım ürünleri ekimi için yoğun bir şekilde geliştirilmektedir. Run benzeri harfli sapkın kayanın bulunduğu yerde seramik ürün ve cüruf kalıntıları tespit edilmiştir. Kalıntılar arasında sırlı seramik parçaları da bulunmaktadır. Bu örnekler, yazıtın Karahanlılar döneminde (X-XIII. yüzyıl başları) bulunduğu delildir.

Görünüşe göre Orta Çağın başlarında bölgede insanlar yaşamış, zamanla büyük bir yerleşim oluşmuştur. Arazi düz olup Talas sıradağları eteklerinden oldukça uzak yerleşmiştir. Sunulan veriler, göçebe Türklerin yazıt geleneğinin gelişim yerlerini incelemek için önemli bilgilerdir.

Yukarıda anlatılan yazıt keşif vakalarına az rastlansa da bu yadigârlar Orta Çağ şehirlerinin sınırları içinde, dağlarda ve dağ eteklerinde bulunduğundan Türk yazıt geleneğinin şehirlerle ve diğer yaşama ortamlarıyla kesintisiz bağlantısını göstermektedir.

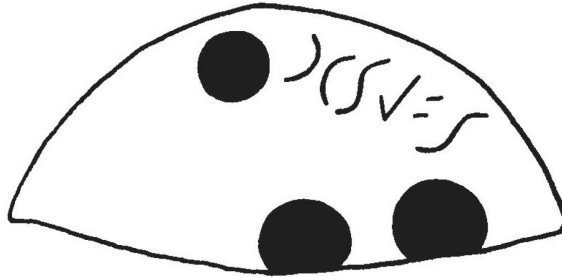
2003 yılında Talas Vadisinin kuzeydoğu kesiminde, Karakol Nehri havzasında genç arkeologlar Ç. Joldoşev ve A. Sulaymanova, kısa bir yazıt keşfetmişlerdir [Amanbayeva, Sulaymanova, Joldoşev, 2007: 160, resim 2] (resim 5).

Resim 5. Orta Çağ runlarına benzer harflerle yazılan kısa ibare. Karakol

Bilim dünyasında, büyük olasılıkla Cuvan-Töbö yerleşiminde keşfedilen ve üzerinde yazı bulunan bir taş daha bilinmektedir (resim 6) [Klyāštornıy, 2004: 167-169]. Yazı, S. G. Klyāštornıy tarafından tam anlamıyla “geçit, geçiş yeri” anlamına gelen *Atlah* (“atlamak” fiilinden) olarak okunmuştur. Cuvan-Töbö Kenti, Talas Vadisinin batı kesimindedir.

Resim 6. Cuvan-Töbe Kenti topraklarında bulunan taşın çizimi

Bugüne kadar Talas Vadisinde bulunan yazıtların sayısı 19'a ulaşmıştır. Bunlar, 12'si sapkın kayalara, 4'ü kayalara, biri tahıl öğütme taşına, biri tahta çubuğa, biri de maskeye (bkz. resim 7) kazınan ibarelerdir.

Resim 7. Kuru-Bakayır Dağ Geçidi. Maske üzerindeki runik harfli ibare

Talas Vadisi topraklarında yazıtların yanı sıra 50'den fazla Türk balbal ve petroglifi bulunmuştur [Şer, Miklaşeviç, Samaşev, Sovetova, 1987: 76].

Talas Nehrinin üst kesimlerinde yazıtların bulunması, gelecekte Talas Nehri havzasındaki Orta Çağ Türk kültürüne ait eserler üzerinde çalışılacağına dair umutlar vaat etmektedir.

Kenkol'daki Kaya Resimleri ve Yazıtlar

Talas Vadisinde Tunç Çağı ve Erken Demir Çağına ait çok sayıda kaya resmi bulunmuştur. Vadideki anıtlar, genel olarak burada yaşamış olan kavimlerin maddi ve manevi kültürünün incelenmesi açısından oldukça ilgi çekicidir.

Kenkol (Talas Nehrinin üst kolu), Kuzeybatı Kırgızistan'ın Talas Bölgesindeki Talas Şehrinin 12 km kuzeydoğusunda, Kenkol Nehri boyunca yer almaktadır. Tunç Çağına ait olduğu belirtilen kaya sanatı eserleri, nehrin kollarının suladığı sekiz vadinin yamaçlarında bulunmuştur. Gravür ve resimlerin bulunduğu ana vadiler şunlardır (batıdan doğuya): Çaçooy, Çaçke, Terek, Çaçikey ve Obo.

İlk resimler 1938 yılında bulunurken [Gaponenko, 1963], “modern” döneme ait keşif çalışmaları 1980'de yapılmıştır. Bu çalışmalar sırasında Obo'da resimli 90 düzlem ve Çaçooy'da yüzeyleri gravürlerle kaplı 127 düzlem keşfedilmiştir [Amanbayeva, Sulaymanova, Coldoşev, 2011: 45]. Çaçikey'deki resimler 2010 yılında Kırgız-Kore heyeti tarafından incelenmiştir [Zhang, Çağrınov, Coldoşev, 2011: 128]. 2015-2019 yılları arasında ise L. Hermann, 9.000'den fazla resim (örneğin, Obo'da 450'den fazla ve Çaçohi'de 427) belgelemiştir [Hermann, 2018, 2019].

Orta Çağ dönemine ait resimlerin bulunduğu vadiler şunlardır: Coşa (120 düzlemde 55'ten fazlası), Çaçooy (1800 resimden 500 gravür, 2 damga. Bu vadideki materyalleri inceleme çalışmaları henüz tamamlanmamıştır), Terek (392 resimden sadece 4 gravür), Çaçikey (yaklaşık 7200 petrogliften 1200 resim, 5 damga), Obo (1500 petrogliften 100'den fazla resim ve 1 damga). Petroglifler kayalara kazınmayıp çizildiğinden Türk resimlerinin varlığı sanıldığından daha önemlidir. Ayrıca gravürlerin boyutları çok küçüktür (bazen

2-3 cm). Bu nedenle birçoğunu ayırt etmek ve belgelemek oldukça zordur.

Burada yayımlanmakta olan **run benzeri harfli yazıtlardan ilki** 2016 yılının Temmuz ayında Çatçıkey Vadisinde bulunmuştur. Adı geçen vadi, batıya doğru Çatçıkey ve doğuya doğru Kitçi Çatçıkey olmak üzere iki ana kola bölünmüştür. Yazı, deniz seviyesinden 1684 m yükseklikte, güneydoğuya bakan, 6x4 cm boyutlarında küçük bir kayanın üzerinde görülmektedir (resim 8).

İlk yazı:

Transkripsiyon:	Transliterasyon:	Çeviri (kelimesi kelimesine):
(1) v n ¹ v ^q A I g l ² A q r ¹ (?) A	on (o) ^o q A ig(i)l A q(a)ra (?)	on ok (boy?) sade (?) siyah (?)

Çatçıkey'de çeşitli damga resimleri bulunmasına rağmen bu yazının yanında Türk resim veya damgası yoktur. İki Türk damgası, yaklaşık 300 metre uzakta, nehrin başka bir kolunda bulunmaktadır. Ayrıca yazılı kayanın yaklaşık 50 m güneydoğusunda Türk dönemine ait olması muhtemel bir yerleşime ait kalıntılar bulunmaktadır.

Resim 8. Çatçıkey Vadisindeki run benzeri harfli yazıt

Açıklama:

Satır 1: *on (o)^oq* okuyuşu şüphesizdir. Runik harfli Eski Türk yazıtlarında bu kombinasyon, Batı Türk Kağanlığına dahil olan On Ok boylarını temsil eder. Çin kaynaklarında Batı Türk boyları hem *şi tzyan* 十箭 “on ok” hem de *şi bu* 十部 “on boy”, *şi sin* 十姓 “on soy” ve *şi sin bu-lo* 十姓部落 “on soy boyları” şekillerinde geçtiğinden kelimeyi tam anlamıyla hem *on oq* “on ok” hem de *on uq* “on boy, kavim” olarak okumak mümkündür. Konu, P. B. Golden’in çalışmasında detaylı olarak ele alınmıştır [Golden, 2012].

Burada *oq* (~ *uq*?) kelimesinin Koço Saydam yazıtlarında olduğu gibi ve yuvarlak ünlü aksettirilmeyen, hece işareti olmayan tek /q/ işareti tercih edilen Koçkor Vadisi yazıtlarından [Alimov, 2014:185]

(Dizin)) farklı olarak hece işaretinin yardımıyla /ⁿq/ ~ /qⁿ/ şeklinde yazılması, R. Alimov'un açıkladığı gibi hakkâkın *on (o)q* öbeğini tek sözcük olarak telakki etmiş olabileceğine bağlanabilir [Alimov, 2014: 164-165].

Satırın genelde geniş, düz /a/~/ä/ ünlülerini temsil eden son işareti, burada noktalama işareti görevini görmektedir [Vasilyev, 1983: 46, 50; Alimov, 2014: 26, No 39; Kızlasov, 2012: 40-41].

Satır 2: Burada, Şine Usu yazıtında *qara igil bodun* (doğu yönü, satır 2 (14), “sıradan halkın tümü” anlamına gelebileceği düşünülmektedir) öbeğinde olmak üzere runik harfli Eski Türk yazıtlarında sadece bir defa geçen *igil* kelimesi okunmaktadır. *igil* “sıradan, basit” kelimesi, Moğolca *egil* kelimesiyle karşılaştırılır [Malov, 1959: 94; Clauson, 1972: 106; Aydın, 2016: 292]. Sir Clauson *egil* için “common, ordinary, lower class (person)” anlamlarını verir [Clauson, 1972: 106].

J. Hamilton, IX-X. yüzyıllara ait Eski Uygurca metinlerden biri için “Gens du commun” yorumunu yapmıştır [Manuscripts ouigours, 1986: 214]. E. Aydın, kelimenin Eski Türk runik yazıtlarında kullanımının şimdiye kadarki tek örneğini Eski Uygur Türkçesinin ağız özelliği olabileceğini ileri sürmüştür [Aydın, 2016: 292]. Son işaret, önceki satırda olduğu gibi bir noktalama işareti işlevindedir.

Satır 3.: Burada ikinci işaretin /r^l/ olma olasılığını dikkate alarak [Vasilyev, 1983: 130, tablo 23; Alimov, 2014: 25, No. 29] *qara* olarak okuyup asıl “siyah” anlamını veya farklı yan anlamlarını vermek mümkündür [SİGTYa, 2001: 592-598, 680-681]. Yazıtta *igil* kelimesiyle birlikte kullanılması dikkat çekicidir ve eş anlamlı iki kelimedenden oluşan bir ikileme grubunun varlığı söz konusu olmalıdır. Bu durumda *qara* kelimesinin “sıradan, basit” anlamında

kullanılmış olduğu tahmin edilebilir. Ayrıca *qara* kelimesinin bir kişi adı olarak telakki edilmesi durumunda “güçlü”, “yüce” anlamları katılabilir [SİGTYa, 2001: 680-681].

Bu durumda metnin tamamı şu şekilde yorumlanabilir: “On Ok’a (boy ?) ait (On Ok’tan çıkan), Kara.”

Yazıtın grafik özelliklerine ilişkin notlar:

Grafik özellikleri açısından en çok ilgiyi çeken 1. satırdaki 3 numaralı işarettir. Bir “ok” biçimindeki /^vq/ ~ /q^v/ hece işareti, ucu yukarıya yönelmiş şekilde çizilmiştir. İşaretin bu şekilde çizimi, Kırgızistan sınırlarında (Talas Vadisi) bulunan yazıtlardan birinde görülmüştür [Vasilyev, 1983: 116, tablo 13, satır 21, 23, 24; Alimov, 2014: 26, No 36]. Söz konusu yazıtı bölgedeki diğer yazıtlara yaklaştıran bir başka çarpıcı özellik de temel unsurların oranları açısından 3. satırdaki /q/ sesini karşılayan 1 numaralı işaretin şeklidir [Vasilyev, 1983: 115, tablo 13, satır 11; Alimov, 2014: 20, 25, No 18].

Aynı özelliklere dayanılacak olursa Kırgızistan topraklarındaki yazıtlarda görülen grafik işaretlerle bir bağlantısı daha vardır: 2. satırdaki /l²/ sesini karşılayan 3 numaralı işaret [Alimov, 2014: 25, No. 28] ve 3. satırdaki /r¹/ sesi olduğu düşünülen 2 numaralı işaret [Vasiliev, 1983: 130, tablo 23, satır 1; Alimov, 2014: 25, No 29] bitişmiştir.

Yayımlanmakta olan ikinci run benzeri harfli yazıt, 2019 yılının Temmuz ayında Çon Çatçıkey Nehrinin sağ kıyısında, deniz seviyesinden 1765 metre yükseklikte bulunmuştur (resim 9). Yazıt, ilk yazıtın yaklaşık 750 metre kuzeybatısında yer almaktadır. Ne yazık ki, yazıtın hiçbir damga resmiyle ilgisi yoktur ve yakın çevrede damga mevcut değildir. Yazı, 12x5 cm boyutunda küçük bir kaya bloğunun üst yatay yüzeyine keskin bir aletle kazınmıştır.

Resim 9. Çon Çatçıkey Nehri sağ kıyısındaki run benzeri harfli yazıt

Transkripsiyon:	Transliterasyon:	Çeviri:
1 ¹ ? s ² ? çv1 ¹ It ² IA	(a)ç ol it[t]i ä	aç etti (açlık yaptı)

Açıklama:

Transkripsiyonda belirtilen ilk iki işaret (1¹? ve s²?) varsayımsaldır, çünkü ana ibareden oldukça uzaktır ve görünüşe göre ibareyle bir ilgisi yoktur.

Sondan bir önceki /t²/ işaretinin (Bkz: [Alimov R., 2014, s. 24, No. 13]) /1¹/ işaretiyle aynı kelimedede bulunamayacağı düşüncesiyle iki okuma seçeneği önerilmiştir. Çünkü biri kalın, diğeri ince sıralı kelimelerde kullanılan işarettir. Onları ayıran ve düz, dar bir ünlüyü karşılayan işaretin hem kalın /i/ hem de ince /i/ olma ihtimali vardır. Her iki durumda da söz konusu olan, “düzenlemek”, “düzene koymak”, “etmek”, “üretmek”, “yapmak”, “yerine getirmek” ve benzeri anlamlara gelen *et-/it-* fiilinin belirli geçmiş zaman 3 teklik şahıs biçimidir [Clauson, 1972: 36-37; Sevortyan, 1974: 312-313].

Ancak ilk seçenekte, kelime başı kapalı /e/ sesinin, ikincisinde ise dar /i/ sesinin bulunduğunu varsaymamız gerekir. Yapılan okuma önerisinde ikinci seçenek, daha olası gözükmektedir.

“aç”, “açlık” anlamındaki ilk *ač* kelimesi [Drevnetyurkskiy Slovar', 1969: 3; Clauson, 1972: 17], yalın durumda bulunup söz dizimsel açıdan belirtisiz nesne işlevi görmektedir. *it-* geçişli fiilinin öznesi 3. tekil şahıs zamiri *ol*'dur (o). Söz dizimsel olarak öznenin nesneden önce gelmesi gerekirdi. Ancak anlamı korumak adına kelime sırasında değişiklik yapılmalıydı, çünkü zaminin isimden önce gelmesi durumunda işaret zamiri olarak algılanabilirdi.

Geniş, düz ünlüyü karşılayan son işaret, ünlü sesle birleştirilemez, onunla bir kelime oluşturamaz. Bu nedenle işaret, noktalama işareti veya seslenme ünlemi işlevinde bulunuyor olmalıdır.

Yazıtın grafik özelliklerine ilişkin notlar:

Yazıtın ayırt edici bir özelliği, soldan (yazının sonundan) üçüncü /^t/ işaretinin şeklidir. Benzer boyut oranı ve temel unsurların konumu, Talas ve Koçkor vadilerindeki yazıtların karakteristik bir özelliğidir [Vasiliev, 1983: 138, tablo 28, satır 6; Alimov, 2014: 20-21, 24, Sayı 13].

Sonuç. Talas Vadisinin dağlık kesiminde bugüne kadar keşfedilip yayımlanan yirmiden fazla Eski Türk yazıtı, Türklerin yazı geleneklerinin Türk boylarının tüm yaşam düzeyinin ayrılmaz parçası olduğuna işaret etmekte, yaşamın çeşitli yönleriyle bağlantılarını sergilemektedir. Bu, bazen buluntuların bir kısmının keşfedildiği kentsel ortamlarla da ilişkilidir. Ancak yazıtların çoğu dağ kayalarının ve sapkın kayaların doğal yüzeylerinde, arazilerde bulunmuş ve bulunduğu yerle bağlantılı olmuştur. Bu bakımdan yazıtlar oldukça bilgilendiricidir.

Tüm yazıtların anlamsal yükünün kapsamlı analizini yapmak, yazıtın içeriği ile keşif yeri arasındaki bağlantıyı belirlemek; gündelik yaşamla ilgili, tamamen ziyaretlere yönelik, belki de dinle ilgili metinlerin, nadir de olsa tüm Batı Türk Kağanlığının temsilcileri için büyük önem taşıyan, özellikle doğal ortamdaki kahramanlık destanlarıyla ilgili metinlerin anlamlarını sistematikleştirmeye yardımcı olacaktır.

Кайнакча

1. Amanbayeva B. E., Sulaymanova A. T., Coldoşov Ç. M. Razvedıvatel'niye Marşrutıy Talasskogo Arheologičeskogo Otryada (2003-2005) // İzvestiya Natsiyonal'noy Akademii Nauk KR. 2007/2. [Аманбаева Б. Э., Сулайманова А. Т., Жолдошов Ч. М. Разведывательные маршруты Таласского археологического отряда (2003-2005 гг.) // Известия национальной Академии наук КР. 2007 / 2. Бишкек : Наука, 2007. С. 156-162.]. Bişkek, 2007.

2. Amanbayeva B., Sulaymanova A., Coldoşov Ç. Naskal'noye İskusstvo v Tsentral'noy Azii. Tematiçeskoye İssledovaniye / pod redaktsiyey Jean Glottes. [Аманбаева Б., Сулайманова А., Жолдошов Ч. Наскальное искусство Кыргызстана // Наскальное искусство в Центральной Азии. Тематическое исследование / под редакцией Jean Clottes. November. 2011. С. 43-71.]. 2011.

3. Ваупаков К. М. Srednevekovıye Goroda Kazahstana Na Velikom Şelkovom Puti. [Байпаков К. М. Средневековые города Казахстана на Великом шелковом пути. Алматы : Гылым, 1998. 215 с.]. Almatı, 1998.

4. Vasilyev D. D. Grafiçeskiy Fond Pamyatnikov Tyurkskoy Runiçeskoıy Pis'mennosti Aziatskogo Areala (opıt sitematizatsii) [Васильев Д. Д. Графический фонд памятников тюркской рунической письменности Азиатского ареала (опыт систематизации). М. : Наука, 1983. 146 с.]. Moskova, 1983.

5. Vinnik D. F. Novıye Epigrafiçeskiye Pamyatniki Talasskoıy Dolinıy // Arheologičeskiye Pamyatniki Talasskoıy Dolinıy. [Винник Д. Ф. Новые

эпиграфические памятники Таласской долины // Археологические памятники Таласской долины. Фрунзе : Илим, 1963. С. 94-99.]. Frunze, 1963.

6. Gaponenko V. M. Naskal'niye İzobrajeniya Talasskoy Doliny // Arheologičeskiye Pamyatniki Talasskoy Doliny. [Гапоненко В. М. Наскальные изображения Таласской долины // Археологические памятники Таласской долины. Фрунзе : Изд-во АН Кирг.ССР, 1963. С. 101-110.]. Frunze, 1963.

7. Cumagulov Ç. Epigrafika Kirgizii. Vıp. 3. [Джумагулов Ч. Эпиграфика Киргизии. Вып. 3. Фрунзе : Илим, 1987. 167 с.]. Frunze, 1987.

8. Drevnetyurkskiy Slovar' / Pod red. V. M. Nadelyayeva, D. M. Nasilova, E. R. Tenişeva, A. M. Şçerbaka. [Древнетюркский словарь / под ред. В. М. Надеяева, Д. М. Насилова, Э. Р. Тенишева, А. М. Щербака. Л. : Наука, 1969. 714 с.]. Leningrad, 1969.

9. Kallaur V. Novaya Arheologičeskaya Nahodka v Auliatinskom Uезде // Zapiski Vostočnogo Otdeleniya İmperatorskogo Russkogo Arheologičeskogo Obşçestva (ZVORAO). [Каллаур В. Новая археологическая находка в Аулиятинском уезде // Записки Восточного отделения Императорского Русского археологического общества (ЗВОРАО). СПб., 1898. С. 265-271.]. St. Petersburg, 1898.

10. Klyaştornyy S. G. Runičeskiye Pamyatniki Talasa: Problema Datirovki i Topografii // İzuçeniye Kul'turnogo Naslediya Vostoka. [Кляшторный С. Г. Рунические памятники Таласа: проблема датировки и топографии // Изучение культурного наследия Востока. СПб. : Европейский дом. 1999. С. 30-33.]. St. Petersburg, 1999.

11. Klyaştornyy S. G. Runičeskiye Pamyatniki Talasa: Problemy Datirovki i Topografii // İstočnikovedeniye Kirgızstana (s Drevnosti Do Kontsa XIX v.). [Кляшторный С. Г. Рунические памятники Таласа (проблемы датировки и топографии) // Источниковедение Кыргызстана (с древности до конца XIX в.) Бишкек: Илим, 2004. С. 167-169.]. Bişkek, 2004.

12. Kojemyako P. N. Osedliye Poseleniya Talasskoy Doliny // Arheologičeskiye Pamyatniki Talasskoy Doliny. [Кожемяко П. Н. Оседлые поселения Таласской долины // Археологические памятники Таласской долины. Фрунзе: Илим, 1963. С. 145-224.]. Frunze, 1963.

13. Kızlasov İ. L. Rannesrednevekovaya Epigrafika Kazahstana i Kirgızstana: Problema Datirovki, Proishojdeniya i Prinadlejnosti Talasskogo

Runiçeskogo Pis'ma (v Kratkom İzloženii) // Sb.mat. mejd.nauç.-prakt. Seminara "İstoriko-Kul'turnoye Naslediye i Sovremennaya Kul'tura". 30 noyabrya 2012 g. [Кызласов И. Л. Раннесредневековая эпиграфика Казахстана и Кыргызстана: проблема датировки, происхождения и принадлежности таласского рунического письма (в кратком изложении) // «Тарихи-мэдени мура және заманауи мэдениет» халықаралық ғылыми-тәжірибелік семинарының материалдар жинағы / Сб.мат. межд.науч.-практ. семинара «Историко-культурное наследие и современная культура» [30 ноября 2012 г. Алматы, 2012] / ред. колл.: Г. Т. Телебаев, Н. С. Мухамеджанова, А. Е. Рогожинский. Алматы: Service Press, 2012. С. 40-44.]. Almatı, 2012.

14. Malov S. Ye. Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti Mongolii i Kirgizii. [Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1959. 113 с.]. Moskova; Leningrad, 1959.

15. Masson M. Ye. K İstorii Otkritiya Drevneturetskih Runiçeskih Nadpisey v Sredney Azii // Materialy Uzkomstarisa. [Массон М. Е. К истории открытия древнетурецких рунических надписей в Средней Азии // Материалы Узкомстариса. Вып. 6-7. Ташкент, 1936. С. 3-17.]. Taşkent, 1936.

16. Melioranskiy P. Po Povodu Novoy Arheologičeskoj Nahodki v Auliyeatinskom Uезде // ZVORAO. [Мелиоранский П. По поводу новой археологической находки в Аулиеатинском уезде // ЗВОРАО. 1899. Т. XI. С. 271-272.]. 1899.

17. Radlov V. V. Razbor Drevnetyurkskoy Nadpisi Na Kamne, Naydennom v Uroçişçe Ayrıtam-oy v Kenkol'skoy Volosti Auliyeatinskogo Uězda // ZVORAO. [Радлов В. В. Разбор древнетюркской надписи на камне, найденном в урочище Айртам-Ой в Кенкольской волости Аулиеатинского уезда // ЗВОРАО. 1899. Т. XI. С. 85-87.]. 1899.

18. Sravnitel'no-İstoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov. Leksika / otv. red. E. R. Tenişev. [Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика / отв. ред. Э. Р. Тенишев. 2-е изд., доп. М. : Наука, 2001. 822 с.]. Moskova, 2001.

19. Sevortyan E. V. Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov (Obşçetyurkskiye i Mejtyurkskiye Osnovıy Na Glasniye). [Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). М. : Наука, 1974. 767 с.]. Moskova 1974.

20. Tabaldiyev K. Ş. Novıye Drevnetyurkskiye Runičeskiye Nadpisi Koçkorskoı i Talasskoı Dolin // Tr. f-ta istor. i region.. Vıp. X. [Табалдиев К. Ш. Новые древнетюркские рунические надписи Кочкорской и Таласской долин // Тр. ф-та истор.и регион.. Вып. X. Бишкек, 2002. С. 131-142.]. Bişkek, 2002.

21. Tabaldiyev K., Alimov R. Bayırkı Türktördün Talas Jergesinde Tabılğan Janı Estelikteri // Türk Tsivil. Jana Mamlekettik Saltı. [Табалдиев К., АЛИМОВ Р. Байыркы түрктөрдүн Талас жергесинде табылган жаңы эстеликтери // Түрк цивил. жана мамлекеттик салты. Бишкек, 2004. С. 277-295.]. Bişkek, 2004.

22. Tabaldiyev K. Ş., Belek K. Pamyatniki Pis'mennosti Na Kamne Kırgızstana (Svod Pamyatnikov Pis'mennosti Na Kamne). [Табалдиев К. Ш., Белек К. Памятники письменности на камне Кыргызстана (свод памятников письменности на камне). Бишкек : Учкун, 2008. 336 с.]. Bişkek, 2008.

23. Zhang S., Çağrınoı T. T., Coldoşev Ç. Petroglifiy Tsentral'no-Vostoçnoıo Kırgızstana // Tongbuga Yoksa Chaedan. [Чжан С., Чагрынов Т. Т., Жолдошев Ч. Петроглифы Центрально-Восточного Кыргызстана // Tongbuga Yoksa Chaedan. Seoul. 2011. 423 с.]. Seul, 2011.

24. Şer Ya. A., Miklaşeviç Ye. A., Samaşev Z. S. Sovetova O. S. Petroglifiy Jaltırak-Taşa // Problemy Arheologičeskih Kul'tur Stepeı Yevrazii. [Шер Я. А., Миклашевич Е. А., Самашев З. С., Советова О. С. Петроглифы Жалтырак-Таша // Проблемы археологических культур степей Евразии. Кемерово : КемГУ, 1987. С. 70-78.]. Kemerovo, 1897.

25. Alimov R. Tanrı Dağı Yazıtları. Eski Türk Runik Yazıtları Üzerine Bir İnceleme. Konya: Kömen Yayınları, 2014. (5), 262 s.

26. Aydın E. Dialectal Elements in the Vocabulary of the Uyghur Khanate Inscriptions // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. 2016. Vol. 69 (3). Pp. 285-300.

27. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: Clarendon Press, 1972. xlviii, 989 p.

28. Golden P. B. Oq and Ogur ~ Oguz // Turkic Languages. 2012. Vol. 16. № 2. P. 155-199.

29. Heihel H. J. Altertumer aus dem Tale des Talas in Turkestan (Travaux ethnographieus. VII. 1918. 128 p.

30. Hermann L. L'art rupestre de la vallee de Kenkol (oblast de Talas) au Kirghizstan. INORA, 80, 2018. Pp. 22-31.

31. Hermann L. L'art rupestre de Tchatchikei dans la vallee de Kenkol (oblast de Talas) au Kirghizstan. INORA (in press).

32. Manuscrits ouigours du IXe - Xe siecle de Touen-Houang / textes etablis, trad. et commentes par J. Hamilton. Paris: Peeters France, 1986. T. I. xxi, 206 p.; T. II. Pp. 207-352.

Kaynak: Tabaldiyev K. Ş., Hermann L., Tişin V. V., Jelezyankov B. A. Novıye Runopodobniye Nadpisi v Kenkole (Verhov'ya Talasskoı Dolinıy) // Narodıy i Religii Yevrazii. [Табалдиев К. Ш., Херманн Л., Тишин В. В., Железняков Б. А. - Новые руноподобные надписи в Кенколе (верховья Таласской долины) // Народы и религии Евразии. 2020. № 3 (24). С. 65-82.]. 2020.

ÖZBEKİSTAN'DA BULUNAN ESKİ TÜRK YAZITLARI

Prof. Dr. Gaybulla BABAYAROV
Özbekistan Bilimler Akademisi
Millî Arkeoloji Merkezi
Özbekistan

Soğd, Fergana, Çaç (Taşkent), Toharistan, Harezm gibi devletlerle diğer bağımlı topraklardan oluşan ve Batı literatüründe Transoxiana (Mâverâünnehir) coğrafi adını alan, günümüzde ise Özbekistan sınırlarında bulunan Batı Türk Kaganlığının güney kesimi, daha kadim zamanlarda eski ve gelişmiş yazılı geleneğe sahipti.

Bu topraklarda 30'a yakın runik harfli Türk yazıtı bulunmuştur. Buluntular, Soğd yazısının, kısmen Harezm ve Baktriya yazılarının da kullanıldığı Kağanlık döneminde Türk runik alfabesinin yaygın olduğunu göstermektedir [Sadıkov, 2001, s. 297-305; Klyaştorıny, 1959, s. 167-168; Vasilyev, 1983, s. 41-42; Rahmonov, Matboboyev, 2006, s. 16-40].

Fergana Vadisinde bulunan 20 metal ve seramik eşyanın yanı sıra, Batı Türk Kağanlığı ile doğrudan veya dolaylı ilişkisi olan Soğd ve runik harfli bakır sikkeler de bulunmuştur [Babayar, 2008, s. 135-146].

Taşkent vahası (Çaç), Buhara, Kaşkaderya'da (Güney Sogd) da benzer bir durum görülmektedir. Buralardaki yerleşik çiftçilerin yaşamış oldukları yerlerde runik harfli Türk kaynakları bulunmuştur. 1930'larda Semerkant yakınlarındaki Pencikent'te (Tacikistan) bulunan tarihî eserlerden birinde, henüz uzmanlar tarafından ayrıntılı olarak incelenmemiş, Eski Türk runik alfabeyle yazılmış tomarlar elde edilmiştir.

Bu çalışmalar henüz başlangıç aşamasındadır. Ceyhun ve Seyhun nehirleri arasındaki bölge ile Batı Türk Kağanlığına bağlı ve Türk hanedanlarıyla bir şekilde bağlantısı olan komşu bölgelerdeki tüm epigrafik buluntuların kapsamlı toplanması gerekmektedir. Yadigârların deşifre edilmesi ve tarihî açıdan anlamlandırılması yönünde mümkün olduğunca sistematik ve özenli çalışmalar yapılmalıdır. Bu alanda bugüne kadar yayımlanan çalışmalar birçok konuda çelişkili ve tartışmalıdır [Harmatta, 1988, s. 39-41; Sadıkov, 2001, s. 297-305; Vasilyev, 1983. s. 41-42; Malikov, 2000; Rahmonov, Matboboyev, 2006. s.16-40].

Çeşitli biçim ve ebatlardaki seramik ürünler, Fergana Vadisindeki Munçaktepe (Namangan), Kuva (Fergana), Lumbitepe (Andican) gibi eski yerleşim yerlerinde yapılan arkeolojik kazılarda bulunmuştur. Seramiklerin bir kısmı da Kanka (Taşkent), Çaşmimiron (Kaşkaderya - Güney Soğd) eski yerleşim yerlerine aittir. Fergana Vadisine ait Eski Türk runik harfli buluntulara güneybatı Kırgızistan'dan (Oş, Celalabad) ve kuzey Tacikistan'dan (Aşt, İsfara) buluntuları ekleyebiliriz. Çünkü bu bölgeler, eski zamanlardan beri ve özellikle Batı Türk Kağanlığı döneminde, Fergana Vadisinde hüküm süren

hanedanlara tabi olup coğrafi ve kültürel bakımdan onların bir parçası olmuştur.

Türk runik harfli seramik buluntuların çoğunun bu eserlerin önemli dağılım alanlarından biri olan Fergana Vadisinde yapıldığını bir kez daha belirtmek isteriz.

Bu kategorideki Fergana yazıtları ilk kez Yu. A. Zadneprovskiy tarafından yayımlanmıştır [Zadneprovskiy, 1967. s. 270-274]. J. Harmatta'nın belirttiğine göre runik harfli 12 seramik ürünlerdeki metinlerden sadece 2 grup okunabilmektedir. Bunlardan biri Şurabaşat yazıtları, ikincisi Şamirzatepe buluntularıdır [Harmatta, 1988, s. 39].

Yazar, 9 harf veya işaretten oluşan bir yazıtı:

X 9 1 1 1 > 1 1 4 >

– *Uri Uluğ Apa ökädä* “Uri Ulug Apa Oge'den” veya “Uri Ulug Apa'dan, Oge'den” şeklinde okuyup çevirmiştir [a.g.e. s. 39-40]. Araştırmacı, yazıtı oldukça isabetli okumuş, ancak detaylı açıklamalarda bulunmamıştır.

Ürünün yüzeyindeki “urı” kelimesi, Orhun'daki Kül Tegin, Bilge Kağan ve Şine Usu yazıtlarında “erkek”, “erkek nesil/çocuk” anlamında geçerken, Suci yazıtında “oğul” anlamında kullanılmıştır [Eski Türkçe Sözlük, 1969. s. 614; kullanılan: 2009, s. 247, 253]. Bu kelimedenden sonra yer alan “Ulug” ve “Apa” kelimeleri, yukarıda sıralanan abidelerde bulunan bazı epitetlerle kıyaslanabilir.

Ayrıca J. Harmatta'nın *ökädä* olarak okuduğu ve “Ogedan” olarak yorumladığı kısımdaki son iki harfe ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Kelimenin bu şekilde okunabilmesi için kurallara göre son harf veya işaretten sonra “a” (ä) harfi gelmelidir. “Ögä” kelimesinin abidelerde belirli bir siyasi unvan olarak geçtiği ve “danışman, devlet danışmanı” anlamına geldiği bilinmektedir.

Kısaca, seramik ürünün yüzeyine hakkedilen ibare, yaklaşık olarak, erkek soyu Uluğ Apa Oge'den (?) şeklinde bir soru işaretiyle okunabilir ve üründe adı geçen kişi de Batı Türk Kağanlığının üst düzey yetkililerinden biri veya Fergana'yı yöneten Kağanlık temsilcilerinden biri sayılabilir.

Fergana Vadisinde bulunan ikinci kabın üzerindeki ibare ise dibe yakın uygulanmıştır ve 5 harf veya işareten oluşmaktadır. Ancak kabın iyi muhafaza edilmemiş olmasından dolayı sadece 3 işaret görülebilmekte ve okuma önerisinde bulunmak çok zordur. J. Harmatta'nın verdiği bilgilere göre ilk işaretin sadece küçük bir kısmı görülebildiğinden fonetik karşılığını vermek mümkün değildir, ikinci işaretin sadece üst kısmı korunmuştur ve *om* olarak okumak mümkündür. Net görünen üçüncü işaret, ters yazılmış bir Türk runik harfi olabilir.

Araştırmacıya göre asıl okunuşu *İsim Qanî* (kadın adı) şeklindedir [Harmatta, 1988, s. 40-41]. Ancak bu ibareyi *eşim qanî* “arkadaşım nerede (..)” diye okumak daha mantıklı olacaktır. Seramik kap, üzerindeki yazının anlamından hareketle yazıt, birisinin onuruna,

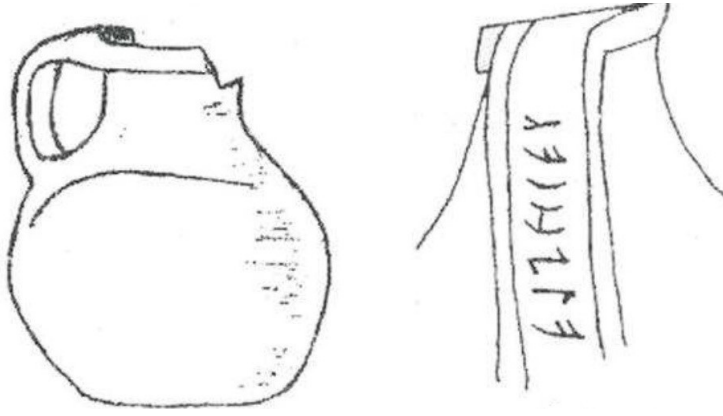
anısına yazılmış epigrafik yazıtlar sınıfına katılabilir. Bilindiği gibi Türk yazıtlarının büyük bir kısmını bu türden kaynaklar oluşturmaktadır.

Kaptaki iyi korunmamış olan ilk işaret ş (š), l (l²) veya ç (ič) ünsüzleri, ikinci işaret m (m) veya d (d¹) ünsüzlerinden biri olabilir. Üçüncü harfi, yanlış yazılmış bir k (q) ünsüzü değil, doğru yazılmış bir t (t²) harfi saymak mantıksal olarak doğru olacaktır. Dolayısıyla bu işaret *et* olarak okunmalı ve “yaratmak; etmek, yapmak” [Drevnetyurkskiy Slovar', 1969. s. 614] veya “düzene koymak, düzenlemek” (Tekin, 2003, s. 244-245) anlamlarına gelen Türkçe *et-* fiiliyle ilişkilendirilmelidir

Kap üzerindeki son iki işaretin Türk runik harfi olduğu emin bir şekilde söylenebilir. İşaretlerden bir (dördüncü harf) n (n¹), sonuncusu i/ı (i) sesini karşılayan işarettir. Bu durumda iki harf bir kelime gibi düşünülebilir ve *anī* şeklinde okunarak Türkçedeki o zamirinin belirtme durumu eki almış biçimiyle [Erdal, 2004, s.199] ilişkilendirilebilir.

Bu nedenle Şurabaşat yazıtının son iki harfi, Türkçe *et anī* “yap, yarat” olarak okunabilir. Yarısı silinmiş ilk iki işaret, *ašım* şeklinde oluşturulup önceki iki kelimeyle (*et anī*) birleştirilecek olursa *ašım et anī* ifadesi elde edilir. Böylece kap üzerindeki ibareye Türkçe “ona teşekkür et” anlamı verilebilir. Bilindiği gibi Türklerde ev eşyalarına, testi, kâse gibi çeşitli mutfak eşyalarına, seramik eşyalara iyi dilekler yazma geleneği mevcuttu. Bahis konusu seramik kap üzerindeki yazı da bu türden bir yazı olarak değerlendirilebilir.

Fergana Vadisinde keşfedilen bir diğer buluntu da Marhamat İlçesindeki eski Lumbitepe kentinde bulunan bir testiye yazılmış yazıdır. Testinin kulpuna aşağıdan yukarıya doğru yazılan yazı, çok net bir şekilde korunmuş 7 işaretten ibarettir.

Türkolog K. Sadıkov bu yazıyı *(ä)ki am(i)n k(ä)ç* şeklinde okuyarak “İki ömür geçir (uzun ömürlü ol), iki kişilik ömür yaşa”, “öbür dünyanın da rahat olsun” anlamı vermiştir [Sadıkov, 2001. s. 298-299].

Türkologlar N. Rahmonov ve B. Matboboyev, K. Sadıkov'dan farklı olarak yazıyı *eki at as kisan* olarak okuyup “iki at(a) uzun köstek” diye tercüme etmişlerdir. Araştırmacılara göre bu bir atasözüdür ve insanlara acele etmemelerini, akıllıca kararlar vermelerini ve bilinçli hareket etmelerini öğütlemektedir [Rahmonov, Matboboyev, 2006. s. 39].

Ancak bu kadar kısa bir yazıda herhangi bir atasözü veya vecize aramak mantıklı değildir. Seramik ve diğer ürünlerin yüzeyine yazılan sözlerin çoğunun ürünün işleviyle ilgili olduğu bilinmektedir. Bazılarında ustanın ya da ürünü sipariş eden kişinin iyi dileklerinin yer alması da dikkat çekicidir. Dolayısıyla son okuma önerisiyle kıyasla K. Sadıkov'un önerdiği okumanın paleografi ve anlam açısından daha gerekçeli olduğu düşünülebilir.

Fergana Bölgesindeki eski Kuva kentinde yapılan arkeolojik çalışmaların sonucunda Türkçe yazılı bir seramik parçası keşfedilmiş, ilk 1964 yılında V. A. Bulatova tarafından yayımlanmıştır.

Testi üzerine uygulanan 12 harfli ibareyi E. Tenişev okumayı denese de tatmin edici herhangi bir görüş belirtmemiştir [Rahmonov, Matboboyev, 2006, s. 33]. Seramik parça iyi korunmamış olduğundan ilk ve son harfler okunamamaktadır. N. Rahmonov ve B. Matboboyev, yazının çizimini yaparak (*bod*)una kök arani ana k(älti) şeklinde okuyup “Halka gönderilen gök (ilahi) Ara” diye anlamlandırmışlardır [Rahmonov, Matboboyev, 2006, s. 33-34].

Araştırmacılar buradaki *Arani* kelimesinin bir Türk tanrıçasının adının olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Ancak ne eski ne de günümüz Türk halklarında benzer isim veya aynı adı taşıyan bir tanrıça vardır. Bu nedenle sunulan okuma denemesini benimsemek zordur.

Diğer seramik ürünler üzerindeki yazılarda olduğu gibi bu yazıda da runik harfli Türk yazılarında bulunan ayırıcı işaretten (:) önce gelen üç işaret ve kök₂ sözcüğünden sonra gelen işaretler, r₁ ve n₁ r olarak ikiye ayrılabilir. Sondaki 2 işareti de Türkçe *ani* “onu” (akuzatif)

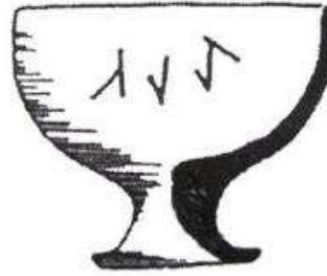
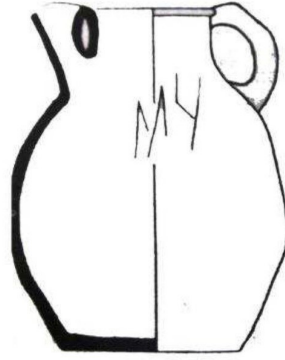
olarak okumak daha doğru ve mantıklı olacaktır. Yazıt bugüne kadar detaylı bir şekilde incelenmemiştir.

Eski Kuva kentinde sonraki yıllarda keşfedilen yazıtlar öncekilere nazaran daha okunaklıdır. 1996 yılında yapılan arkeolojik çalışmalar sırasında arkeolog G. P. İvanov tarafından üzerinde yazı bulunan testi parçası elde edilmiştir. 5 işaretten oluşan yazıyı araştırmacı, *aŋa aš alij* “ona aş alın” şeklinde okunmuştur. N. Rahmonov ve B. Matboboyev ise *aš alij* şeklinde okuyup “avlanan kuşlar (hayvan eti) için kullanın” diye anlamlandırmıştır [Rahmonov, Matboboyev, 2006, s. 16-17].

Bize göre G. P. İvanov'un okuma versiyonu daha doğru olmakla beraber *aŋa ašalij* şeklinde biraz düzeltilmelidir. Düzeltilmiş biçimine “ondan (bu kaptan) yiyin” anlamı verilip bir Türk temennisi olduğu söylenebilir [Kubatin, 2011, s. 463].

Fergana'da elde edilen yeni buluntular arasında kısa yazılı iki seramik ürün daha vardır. Yazıtlar N. Rahmonov ve B. Matboboyev tarafından yayımlanmış olmasına rağmen tercüme edilmemiştir [Rahmonov, Matboboyev, 2006, s. 24].

Testilerden birinin gövdesinde ^arĭġ (GR) okunan ve Türkçe “arı, temiz” anlamına gelen iki işaret mevcuttur. Bundan hareketle yazının bir temenni olduğu veya kapta saklanan ürünün temiz olduğunun vurgulandığı düşünülebilir.

Kuva'da bulunan yeni yazıtlardan ikincisi seramik bir çanak üzerine uygulanmış 3 işaretten oluşmaktadır. Öncelikle, ilk yayımlayan ve işaretlerinin çizimlerini yapan N. Rahmonov ve B. Matbabaev'in yazıyı yanlışlıkla ters simetrik olarak sunduklarını belirtmek isteriz [Rahmonov, Matboboev, 2006. s. 5, 24]. Yazının aslında *al iç* "al, iç" (G. Babayarov) veya *aliñ* "al, alın" şeklinde okunması gerekmektedir [Kubatin, 2011, s. 465].

Türkçe yazılı seramik ürünler veya parçaları Fergana Vadisinin yanı sıra Taşkent ve Kaşkaderya bölgelerinde de bulunmuştur. Bir tanesi Kaşkaderya Bölgesinin Dehkanabad İlçesine bağlı Çaşmimiran Köyünde elde edilmiştir. Yazı, testinin yüzeyine uygulanan 3 işaretten ibarettir. Sadıkov, yazıyı Türkçe *siñar* "yarım" olarak okuyup kabın ölçme işleviyle ilgili olabileceğine dair bir görüş belirtmiştir. Araştırmacıya göre kap, sıvıları ölçmek için kullanılıyordu ve yazıda belirtildiği gibi belirli bir ölçünün yarısını içeriyordu [Sadıkov, 2001, s. 303].

Ancak bu görüşe katılmak oldukça zordur. Çünkü ilk işaret ince *s/ś*, ikinci işaret iç ve son işaret r^1 ve n^2 seslerini karşılayan harfleri anımsatmaktadır. Çaşmimiran yazıtının son işareti, T. Battulga tarafından yayımlanan Olon Nuur (Bayın Nuur / Moğolistan) yazıtının üçüncü işaretine benzemektedir (Moğolistan'da Yeni Bulunan Göktürk Yazıtları // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten, 2000, Ankara, TTK, 2001, s. 52]. Bilindiği gibi Türkçede aynı kelimedede hem ince hem kalın ünsüzlerin kullanımı kurallara uygun değildir. Ustanın yanlışlıkla aynı ünsüzün her iki biçimini de yazdığını düşünerek yazıyı *sanjir* şeklinde okumak mümkündür.

Dolayısıyla kelime, Türkçede “su içme kabı” anlamına gelen *sağır* kelimesiyle [Drevnetyurkskiy Slovar', 1969, s. 480] karşılaştırarak *ŋ* ve *ğ* seslerindeki değişim Türk dilinin özelliklerinden biri olarak açıklanabilir. Belki de Türk diline özgü *ŋ* - *g* nöbetleşmesi olayı olarak anlamak gerekir (Ölmez, 2010, s. 214-217).

Türkçe yazılı seramik buluntuların bir kısmı Taşkent vahasında (Kanka, Bekabad, Keles yazıtları) bulunmuştur. Son ikisi yeteri kadar incelenmemiş olduğundan burada yalnızca Kanka buluntusu üzerinde duracağız. Yazı, *čač* harflerine benzeyen üç işaretten ibarettir. Bir seramik kap parçası üzerindeki yazı, Batı Türk Kağanlığı döneminde en önemli yönetim merkezlerinden biri olan ve muhtemelen Kağanlık prenslerinin (Çaç teginlerinin) ikametgahı olan Haraşket'te (Akkurgan Bölgesindeki eski Kanka kenti) keşfedilmiştir. S. G. Klyaştorıny yazıyı *čač* “Çaç” (Taşkent'in Arap fethinden önceki adı) olarak okumuştur [Buryakov, 2002. s. 1].

Kaya Yazıları. Özbekistan topraklarında kaya yazıtlarından yalnızca bir tanesi bilinmektedir. 1976 yılında A. V. Oskin, Buhara Şehrinin kuzeybatısında, Tozbulak kuyusu yakınlarındaki Kulcuktav dağlarının güney yamaçlarında kaya resimleriyle birlikte Türk runik harfli yazı keşfetmiştir [Oskin, 1976. s. 166-173].

“Tozbulak Yazıları” adını alan buluntuda deve üzerinde mızraklı bir savaşçının ve onun karşısında duran iki atlının resimleri tasvir edilmiş, resimlerin altına 10 runik işaretini kazanmıştır.

İşaretlerin çizimini yapan S. G. Klyaşornıy yazıyı *ayiq otači ig sešil* “Kötülüğü yen! Hastalık yok ol” şeklinde okuyup anlamlandırmıştır [Klyaşornıy, 1976, s. 173]. Türkolog A. Kubatin'e göre yazının paleografik özelliğine uymadığından bu yorum isabetli değildir. Araştırmacı, 10 işaretten ilk altısını soru işareti altında bırakıp son 4 işaretin *ičⁱg² öl²* “teslim ol! (veya) öl!” şeklinde okunması gerektiğini savunmuştur [Kubatin, 2011, s. 466-467]. Yazı üzerindeki resmin konusu bu şekilde okumaya uygundur ve yazının karşı tarafların birbirlerine yönelttiği tehdit veya lanet olması muhtemeldir. Bizce Tozbulak yazıtındaki metin, *“nti[ğ]uk : öz ičⁱg öl*“ Andımızı kabul edin, teslim olun (veya) öl, ölü!” şeklinde okunup anlamlandırılmalıdır.

Sikke Yazıları. Fergana Vadisindeki Batı Türk Kağanlığı döneminde yönetim merkezlerinden biri olan eski Kuva (eski adı: Kuba) kentinde 2002 ve 2004 yıllarında yapılan arkeolojik çalışmalar sırasında Erken Orta Çağ katmanlarında iki bakır sikke bulunmuştur. Yapım tekniği, çapı, ağırlığı ve ikonografi açısından her iki sikke de aynıdır. Yaklaşık 2 gr ağırlığında ve 20 mm çapındaki madeni sikkelerin ön yüzünün dörtte üçünde, sağ tarafta Mongoloid tipi geniş oval yüzlü, ince bıyıklı, uzun saçları omuzlarına dökülen bir hükümdar tasvir edilmiştir. Arka yüzünde ise Soğdca yazıyla çevrelenmiş damga bulunmaktadır.

𐰽𐰺𐰍 𐰇𐰏𐰤

𐰽𐰺𐰍 𐰇𐰏𐰤

Hükümdar resminin her iki tarafında da aşağıdan yukarıya doğru yönelen Türk runik harfli yazının bulunması ilginçtir. Sikkelerden 2002 yılında bulunan sikkede hükümdar resminin sol tarafındaki yazı daha iyi korunmuş, sağ tarafındaki yazı ise daha siliktir. 2004 yılında bulunan sikkede ise aksine hükümdar resminin sol tarafındaki yazıya göre sağ tarafındaki yazı daha iyi korunmuştur. Arka yüzdeki Soğdca yazı için de aynı şey geçerlidir. İlk sikkede damganın etrafında, daha doğrusu üst tarafında 7 harf korunmuştur. İkincisinde ise 5 işaret iyi korunmuş olup diğer işaretler net görünmemektedir.

Sikkeler üzerindeki Türkçe yazılar yakın zamanda G. Babayarov tarafından yayımlanmıştır. Araştırmacı, hükümdar resminin sol tarafındaki Türkçe yazının çizimini yapıp NGK (qağan) “kağan” (?) okuyuşunu önermiştir [Babayarov, 2004, s. 31-32; Babayar, 2007, s. 151].

Her iki sikkede de ilk harf iyi korunmamıştır. Nispeten daha iyi durumda olan ilk sikkeye dayanarak ilk harfi K (k^1) olarak okumanın doğru olacağı kanaatindeyiz. Ortadaki ikinci harf, bir sonraki harfle yapışmış görünmekte ve Eski Türk runik harflerinden G (g^1) harfinin değişkesini andırmaktadır. Şeklen runik alfabenin Talas değişkesinin G (g^1) harfine benzemektedir [Alimov, Tabaldiyev, 2005, s. 118, 122]. Son harf ise şeklen N (n^1) harfinin değişkelerinden birini anımsatmaktadır. Bundan dolayı hükümdar resminin sol tarafındaki yazı $q\check{g}n$ “kağan” olarak okunmalıdır. Ancak bu görüş bugüne kadar tam doğrulanmamıştır [Babayarov, 2008, s. 135-146].

Türkçe yazılardan hükümdar resminin sağındaki yazı daha iyi korunmuştur. İlk harf, ters yazılmış g (g^2) ünsüzüne benzemektedir veya k (k^2) ünsüzüne daha yakın gibidir. Ve bu konuda hiç şüphe olamaz. Ortadaki ikinci harf N(n^1) veya U(u, o) harflerine benzemektedir. Son işaret şeklen Eski Türk alfabesindeki m harfini andırmaktadır. Bundan dolayı kelimeyi $k^2/q\eta m$ “babam” veya $k^{2a}n^{1i}m$ “kağanım” olarak okumak mümkündür.

Damgalı ve saat yönünün tersine yazılan Soğdca yazılı ilk sikkeyi 2004 yılında Soğd uzmanı ve Türkolog M. İshakov $\gamma'n'pn'$ “koruyucu, aile koruyucusu” olarak okuyup anlamlandırmıştır [Babayarov, 2004, s. 31-32]. Ancak hem paleografik özellikler hem de daha sonra bulunan ikinci sikke, önerilen okuma versiyonunun tartışmalı olduğunu göstermektedir.

Bize göre Soğd yazısını ... [x']γ'(n/c) (?) pny şeklinde yeniden kurarak "... Kağanın parası (?)” anlamını vermek [Babayar, 2007, s. 151], ikinci sikkayı de ...[cp]γwx'[γ'n?] “.. Cabgu Kağan?” olarak okumak mümkündür. Bu bağlamda her iki sikkedeki ibareyi soru işaretiyle ...cγwx'γ'n pny “... Cabgu Kağan'ın parası (?)” şeklinde oluşturmak mümkündür. Ancak önerimizin teyit edilmesi için nümismatik alanında yeni buluntulara ihtiyaç duyulmaktadır.

Fergana sikkelerindeki yazıların “Cabgu” ve “Cabgu Kağan” okuyuşunu ve onların Batı Türk Kağanlığı ile doğrudan bağlantısını doğrulayacak başka kanıtlar da vardır. Özellikle de Taşkent vahası Çaç'ta bulunan ve Batı Türk Kağanlığına ait olan bazı sikke çeşitlerinde Soğdca .. pny zpyw “Cabgu parası ...” yazılı benzer damgalara rastlanır. Her şeyden önemlisi de bahis konusu iki bölge sikkelerinin ikonografisinin birbirine benzemesidir. Bü yüzden Çaç ve Fergana damgalarının ikonografi benzerlikleri, sikkelerin Batı Türk Kağanlığının Fergana Vadisi yabgusu tarafından veya Fergana Vadisi kanadında darp edildiğini teyit etmektedir.

Bu bağlamda sikkelerin hanedanlık mensubiyeti ve darp edilme dönemi ile ilgili sorulara, sikkelerin VI. yüzyılın sonları ve VII. yüzyılın başlarında darp edilen Batı Türk Kağanlığı sikkeleri olduğu yanıtını verebiliriz. Özellikle Batı Türk Kağanlığının Fergana Vadisindeki yönetim merkezlerinden biri olan eski Kuva kentinde kazılar yapan arkeologlar (örneğin G. Ivanov), sikkelerin VI-VIII. yüzyılların katmanlarında keşfedildiğini teyit etmiştir.

Yukarıda da bahsedildiği gibi bu sikkedeki damganın, Batı Türk Kağanlığının Çaç'ta (Taşkent) darp ettiği “cabgu” unvanlı sikkelerdeki damgaya benzemesi de dikkat çekicidir. Bu sikkelerin Batı Kağanlığı Yabguluğu döneminde, tarih olarak VI. yüzyılın son

çeyreği ile VII. yüzyılın başlarında darp olunduğu bilinmektedir. Ayrıca sikkenin arka yüzündeki Soğdca yazının o dönemlerde olduğu gibi yarı bitişik (yarı eğik) yazılmış olması, sikkelerin bu dönemle bağlantılı olduğunu bir kez daha teyit etmektedir.

Bu kanıtlar ışığında Türkçe-Soğdca yazılı bu sikkelerin Batı Türklerinin Fergana'da darp ettikleri ilk sikkeler olduğu söylenebilir. Bu sikkelerin darp edilme döneminin belirlenmesinde yardımcı olacak bir hususun daha üzerinde durmak isteriz. Sonraki dönemlere, VII. yüzyılın ilk yarısına ait sikkelerde Türk sikkelerine özgü ikonografi ve damga özellikleri korunmuş, ancak Türk runik yazı kullanılmayıp yalnızca Soğd yazısı kullanılmıştır.

VII. yüzyılın ikinci yarısı ile VIII. yüzyılın ilk yarısında Fergana Batı Türklerinin sikkeleri bambaşka bir görünüm kazanmıştır. Sikkeler artık eski ikonografi özelliğini kaybetmiş, yerini Çin sikkesi örneğindeki ortası kare delikli sikkeler almıştır. Bu tür sikkelerde Soğd alfabesiyle yazılan x'y'n (kağan) unvanının yanı sıra [Smirnova, 1981, s. 58-58, 338-341], Batı Türk damgalarında da önemli değişiklikler yapılmıştır [Babayarov, Kubatin, 2010, s. 10-12].

Batı Türk Kağanı Aşina Helu'nun (*Ulug 651-657) 657 yılında Çin'in Tang İmparatorluğu birlikleri tarafından yakalanmasıyla birlikte bu dönemden itibaren Kağanlığın Tang Hanedanının yönetimi altına girdiği bilinmektedir [Biçurin, I, 1950, s. 292]. Madeni paralar üzerindeki Çin etkisi bu olayla ilişkilidir.

Bu tür kanıtlarla varsayımlar böylece Türk runik harfli Fergana sikkelerinin VI. yüzyılın son çeyreği ile VII. yüzyılın başlarında darp edildiğini teyit etmektedir.

Yukarıda sunulan bilgilere dayanarak ilk Türk yazısının bazı araştırmacıların ileri sürdükleri gibi VIII. yüzyılın ilk çeyreğinde değil, bu dönemden en az yüz ila iki yüz yıl önce kullanılmaya başladığını vurgulamak isteriz.

Burada sunduğumuz Türk harfli bulgular, Özbekistan topraklarının Türk yazısının kullanıldığı bölgelerden biri olduğunu göstermektedir. Gelecekte yapılacak araştırmaların ve arkeolojik kazıların Türk epigrafik materyallerine ilişkin yeni keşifleri de beraberinde getireceği muhakkaktır. Çalışmamız bu konuda yapılan ilk araştırmalardan biri olup Özbekistan topraklarında elde edilen Türk runik harfli tüm buluntuları kapsamamaktadır. Araştırmacıların bu alanda çalışmalar yapacaklarını temenni ederken çıkardığımız sonuçlar ışığında aşağıdakileri belirtiriz:

- Türklerde testi, kâse, çanak, tas gibi çeşitli mutfak eşyalarının üzerine iyi dilekler ve çeşitli deyişler yazma geleneği yaygındı.
- Seramik ürünlerin çoğu yiyecek saklamak veya su depolamak için kullanılırdı ve bu nedenle üzerlerindeki bazı yazılar, ürünlerin işlevini, kullanılış amacını yansıtmaktadır.
- Türk dilinin kullanıldığı Fergana Vadisi başta olmak üzere kadim zamanlardan beri yerleşik yaşamın hâkim olduğu Özbekistan topraklarında yerleşik yaşama ait, üzerlerinde yazılar bulunduran aletler elde edilmiştir. Bu durum eski Türklerin sadece göçebe olmadıklarına, aynı zamanda tarımcılıkla da uğraştıklarına ve yerleşik bir yaşam tarzı sürdüklerine işaret etmektedir. Söz konusu buluntular ayrıca, Soğd, Harezmi ve Baktriya dillerini konuşan Doğu İran nüfusunun ağırlıklı olarak yaşadığı bu topraklarda Türk halklarının da yaşadıklarını göstermektedir. Ayrıca her iki etnik grup

temsilcilerinin bu dilleri konuştukları ve yerel İran yazısının yanı sıra Türk yazısını da kullandıkları teyit edilmektedir.

- Batı Türk Kağanlığında madeni paraların darp edilmesi ve üzerine iktidarı simgeleyen Türk runik harflerinin uygulanması, yerleşik yaşam tarzına özgü bir olgudur ve yazı sisteminin devlet tarafından oluşturulduğunun bir göstergesidir. Dolayısıyla tek bir ulusal yazıya geçiş girişimi olarak değerlendirilebilecek söz konusu yazıtlar, kağanlığın kuruluşunun ilk yıllarından itibaren buna ciddi önem verildiğini doğrulamaktadır.

Kaynakça

1. Babayarov G. Tyurkskiye Tituly Na Monetah Çaçä 7-8 vv. [Бабаяров Г. Тюркские титулы на монетах Чача 7-8 вв. // *Humboldt Kolleg II*, П. International Conference “Historical Role of Alexander von Humboldt and his Expeditions in the Development of World, Regional and National Sciences, October 14-16, Almaty 2004, с 31-32]. Almaty, 2004.
2. Babayarov G., Kubatin A. Tamgi Kak İstoçnik Po İstorii Vzaimootnoşeniş Çaçä i Toharistana v Rannem Srednevekov'ye (Na Osnove Numizmatičeskogo Materiala. [Бабаяров Г., Кубатин А. Тамги как источник по истории взаимоотношений Чача и Тохаристана в раннем средневековье (на основе нумизматического материала) // *O'zbekiston tarixi*, №1, 2010. с. 10-12]. 2010.
3. Biçurin N. Ya. (Yakinf). Sobraniye Svedeniy o Narodah, obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena. Tom I. [Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена Том I. М.- Л., 1950]. Moskova-Leningrad, 1950.
4. Bernştam A. N. Drevnetyurkskiy Dokument İz Sogda // *Epigrafika Vostoka*, V. [Бернштам А.Н. Древнетюркский документ из Согда // *Эпиграфика Востока*, V, 1951, С. 65-75]. 1951.
5. Buryakov Yu. F. K İstorii Rannesrednevekovogo Çaçä. [Буряков Ю.Ф. К истории раннесредневекового Чача // *O'zbekiston tarixi*, № 3, 2002]. 2002.

6. Vasilyev D. D. Grafiçeskiy Fond Pamyatnikov Tyurkskoy Runiçeskoй Pis'mennosti Aziatskogo Areala (Opit Sistematzatsii). [Васильев Д.Д. Графический фонд памятников тюркской рунической письменности азиатского ареала (Опыт систематизации). М., 1983]. Moskova, 1983.

7. Drevnetyurkskiy Slovar'. [Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969]. Leningrad, 1969.

8. Zadneprovskiy Yu. A. Tyurkskiye Pamyatniki v Fergane // Sovetskaya Arheologiya. [Заднепровский Ю.А. Тюркские памятники в Фергане // Советская археология, М. 1967-1, с. 270-274]. Moskova, 1967.

9. Klyashorniy S. G. Drevnetyurkskaya Runiçeskaya Nadpis' Na Bronzovom Perstne İz Ferganiy // Arheologičeskiye Rabotiy v Tacikistane v 1957 godu, Trudiy AN TacSSR, T. III, vır. V. [Кляшторный С.Г. Древнетюркская руническая надпись на бронзовом перстне из Ферганы//Археологические работы в Таджикистане в 1957 году, Труды АН ТаджССР, Т. III, вып. V, 1959, с. 167-168]. 1959.

10. Klyashorniy S. G. Naskal'naya Runiçeskaya Nadpis' v Kızılkumah // Poleviye İssledovaniya İnstituta Etnografii 1976. [Кляшторный, С.Г. Наскальная руническая надпись в Кызылкумах // Полевые исследования Института этнографии 1976. Москва, 1978, с. 173]. Moskova, 1978.

11. Kubatin Andrey. Özbekistan'da bulunan bazı Eski Türk yazılar üzerine // Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı. (720-2010), 3-5 Aralık, 2010. İstanbul, 2011.

12. Malikov A. M. Tyurki v Sredneaziatskom Mejdureç'ye v VI-VIII vv. (Po Arheologičeskim i Pis'mennim İstoçnikam) Avtoref. na soisk. učen. stepeni kand. nauk. [Маликов А.М. Тюрки в среднеазиатском междуречье в VI-VIII вв. (по археологическим и письменным источникам) Автореф. на соиск. учен. степени канд. наук. Самарканд, 2000.]. Semerkant, 2000.

13. Oskin A. V. Noviye Nahodki Petroglifov v Kızılkumah // Poleviye İssledovaniya İnstituta Etnografii 1976. [Оськин А.В. Новые находки петроглифов в Кызылкумах//Полевые исследования Института этнографии 1976. Москва, 1978, с. 166 - 173]. Moskova, 1978.

14. Rahmonov N., Matboboyev B. Uzbekistonning Köhna Turkiy Run Yozuvlari. [Рахмонов Н., Матбобоев Б. Узбекистоннинг кухна туркий рун ёзувлари. Т., 2006.]. Taşkent, 2006.

15. Smirnova O. İ. Svodniy Katalog Sogdiyskih Monet. Bronza. [Смирнова О.И. Сводный каталог согдийских монет. Бронза. М., 1981]. Moskova, 1981.
16. Babayar G. Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu - The Catalogue of Coins of Turkic Qaghanate. Ankara, TİKA, 2007
17. Babayar G. Fergane Bölgesinde Bulunan Türk-Runik Yazılı Köktürk Sikkeleri üzerine // Dünden Bugüne İpek Yolu: Beklentiler ve Gerçekler. İstanbul, 2008, s. 135-146
18. Harmatta J. Avarların Dili Sorununa Dair: Doğu Avrupa'da Türk Oyma Yazılı Kitabeler. Çev. H. Akın. Ankara, TTK, 1988, s. 39-41
19. Erdal M. A Grammar of Old Turkic, Brill: Leiden-Boston, 2004
20. Ölmez M. Eski Türk Yazıtlarının Yeni Bir yayımı nasıl Olmalıdır? // I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni, 18-20 Kasım 2009. Editörler: Doç. Dr. Cengiz Alyılmaz, Yrd. Doç. Dr. Özgür Ay, Dr. Metin Yılmaz, Afyonkarahisar, 2010.
21. Sadıkov K. Özbekistan'da Bulunan Göktürk Harfli Yeni Metinler // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten, 2000, Ankara, TTK, 2001, s. 297-305
22. Tekin T. Orhon Türkçesi Grameri. İstanbul, 2003.
23. User H.Ş. Köktürk ve Ötüken Uygur Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi. Konya, 2009.

Kaynak: G. Babayarov – Drevnetyurkskiye Nadpisi Uzbekistana // Zapadnyy Tyurkskiy Kaganat. Atlas. // Kollektiv avtorov / A. Dosymbayeva, M. Joldasbekov (ruk. proyekta). – Astana, 2013. s. 567-578. [Г.Бабаяров – Древнетюркские надписи Узбекистана // Западный Тюркский каганат. Атлас. / Коллектив авторов / А.Досымбаева, М.Жолдасбеков (рук.проекта). – Астана, “Service Press”, 2013 – С. 567-578.]

FERGANA'DAKİ EPİGRAFİK YAZITLAR ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA DENEYİMİ

Dr. Eldar ASANOV
Özbekistan Millî Üniversitesi
Özbekistan

Fergana Vadisindeki ilk runik harfli yazıtın bulunmasının üzerinden 60 yıldan fazla zaman geçmiştir. Bu süre zarfında buluntuların sayısı epeyce artmış olmasına rağmen onların kökeni, okunuşu ve dili ile ilgili temel sorular hâlâ kapanmış değildir. On yıl önce İ. V. Kormuşin, Fergana'daki runik epigrafi hakkındaki bilgilerimizin durumunu: "... çoğu onları Eski Türkçe olarak sınıflandırsa da, hangi dilde veya bu alfabenin gerçekte ne olduğunu tespit etmek henüz mümkün olmadı" diye özetlemiştir [Kormuşin 2004: 38].

Araştırmacının Fergana runik yazıtlarının yapısını belirlemenin zorlukları konusundaki fikirlerine katılmakla birlikte kötümser sonuçlardan kaçınmak isteriz. Özbekistan'da yeni keşfedilen yazıtlar da dahil olmak üzere son dönemlerde elde edilen materyaller, bizi Fergana yazıtlarının sorunlarını yeniden gözden geçirmeye mecbur etmekte ve belirli sonuçlar çıkarmamıza da olanak sağlamaktadır.

Fergana'daki runik yazıtlar üzerinde çalışan araştırmacıların konunun pek çok yönünden yalnızca birinde derinleştikleri malumdur. Söz gelimi, A. N. Bernştam ve K. Sadıkov yazıları deşifre etmeyle ilgileniyorlar; İ. Kızlasov paleografiye odaklanıyor; N. Rahmonov bu iki konu arasında bir denge kurmaya çalışıyor, ancak genel düşüncelerin ötesine geçemiyor. Adları geçen araştırmacıların, kaynaklardan böylesine yetersiz kaynakların sağlayabileceği bilgileri çıkaramamaları şaşırtıcı değildir. Geçmiş dönemlerde, Fergana yazıtları daha yeterince incelenmeden dile getirilen "... arkeolojik ve epigrafik veriler, VI-VIII. yüzyıllarda Fergana'da Türkçe konuşan bir nüfusun varlığını göstermektedir" gibi görüşler daha şaşırtıcıdır [Zadneprovskiy 1967: 274]. Aşağıda sadece birkaç bulguya dayanılarak yapılan bu tür açıklamaların ne denli aceleci ve erken olduğunu göreceğiz.

Fergana'da bulunan runik harfli yazıtların paleografik, tarihî ve dilsel yönlerden incelenmesi, Türk runik yazısının kökenine ilişkin çok yönlü sorunlar çerçevesinde ele alınmalıdır. Ayrıntılı tahlilleri daha önce defalarca yapılmış olan sayısız çalışmaları burada bir daha saymayacağız. Ancak son çalışmalar arasında, V. G. Guzev ve S. G. Klyaştorny'ın, tüm ana teorilerin tahlilleri ışığında, 1993 yılından beri Eski Türk alfabesinin otokton bir alfabe olduğuna dair savundukları görüşü geliştirmeye çalıştıkları "Drevnyaya Pis'mennost' Velikoy Stepi (Büyük Bozkırın Eski Yazısı)" adlı muhteşem eserine değinmek isteriz. Daha dar bir alanı kapsamakta olan çalışma, Fergana runik yazıtlarının sorunlarını bölgenin Erken Orta Çağdaki karmaşık siyasi ve kültürel tarihi bağlamında daha iyi anlamaya ve bu sorunların Türk runik yazısının kökenine ilişkin ne gibi yeni bilgiler sunabileceğini belirlemeye ışık tutacak nitelikte bir

çalışmadır. Kapsamlı bir inceleme, daha önce fark edilmeyen birçok detayı ortaya çıkarmıştır. Aşağıda onları sistematik olarak açıklamaya çalışacağız. Peki Fergana epigrafisinin tamamının karşılaştırmalı olarak inceleme sonuçlarından ne gibi sonuçlara varılabilir?

Her şeyden önce, yazıtların bolluğu bunların rastgele buluntular olmadığını göstermekte ve bölgenin sosyal ve kültürel yaşamının genel manzarasıyla uyum sağlamaktadır. Erken Orta Çağ Ferganasında seramik ürünlere işaretler uygulamanın geleneksel bir olgu olduğunu emin bir şekilde belirtmek mümkündür. İkincisi, işaretlerin uygulandığı eşyalar, tarımcılıkla uğraşan nüfusun yaşamına özgü tipik eşyalardır. Bu durum, eşyalardaki ibarelerin belirli özelliklerine, anlamlarına ve hatta amaçlarına işaret etmektedir. Ayrıca eşyalarda runik harfli ibarelerin yanı sıra başka alfabelerle yazılmış aynı nitelikte yazıtlar mevcuttur. Sonuç olarak VI-VIII. yüzyıllarda Fergana'da sosyal ve kültürel açıdan aynı gelişim düzeyinde bulunan çeşitli dilsel ve kültürel toplulukların aynı yerleşim yerlerinde yan yana yaşadıkları ortaya çıkmaktadır.

Peki yazıtların içeriği hakkında neler söylenebilir? Yazıtlar; eşyanın sahiplerinin adlarını, temennilerini ve eşyanın ne için kullanıldığına dair bilgiler içerebilmektedir. Yazıtları anlamlandırma birçok etkene bağlıdır. Yazıtları daha yakından inceleme sonucunda belirli harf kombinasyonlarının farklı yazıtlarda tekrarlandığı görülmektedir. Bu, belirli kalıpların veya yaygın sözcük veya adların bulunduğunu dolaylı olarak doğrulamaktadır. Bu anlamda Kuva'da keşfedilen yazıtlar büyük önem taşımaktadır. Bu yazıtları diğer buluntularla karşılaştırma çalışması, runik harflerin gruplarını belirlemeye yardımcı olacaktır; bu harflerin farklı yazıtlarda aynı

kelimeleri karşılama ihtimali vardır. Bunlardan bazılarına göz atalım:

𐰇𐰏𐰎 (*lis*) – Kafir-Kala'da bulunan bir yazıtta rastlanmaktadır , bu runik işaretler grubu ilk gruptan nokta ile ayrılmıştır. Aynı grup, Kuva yazıtlarından birindeki ibarenin sonuna kaydedilmiştir . A. N. Bernştam, bu kombinasyonu *ališ* “sunma, verme, uzatma” olarak okumuş, ancak notlarda haklı olarak *ališ* kelimesinin sonunda beklenen işaretin olduğunu belirtmiştir [Bernştam 1956: 54-58].

𐰏𐰎 (*rn*) – Kafir-Kala'da bulunan aynı yazıtta ve Kuva'da bulunan ilk yazıtta görülmektedir. A. N. Bernştam, kelimeye “ağıl, ahır” anlamı veren Mahmud Kaşgarlı'ya atıfta bulunarak [Nadelyayev, Nasilov, Tenişev, Şçerbak 1969: 51] *aran* “avlu” olarak okumayı önermiştir [Bernştam 1956: 54-58]. Aynı kombinasyon Oş-Hon yazıtında kaydedilmiştir . Ancak A. N. Bernştam burada *ru* kombinasyonunu görmüştür. Yazıtın fotoğrafını inceledikten sonra araştırmacının görüşünün yanlış olduğu kanaatine vardık. Bolo-Kala yazıtındaki kombinasyonunun tanımlanması sorunludur, zira ikinci işaret Aktepe yazıtındaki () *u* işaretinin çizimine benzemektedir. A. N. Bernştam zamanında bu runları emir biçimindeki *bolzun* “olsun” kelimesinin *zn* sesleri olarak vermiştir.

Yeniden kurulan kökün genel görüntüsü, Eski Türkçe *erän* “koca, erkek, savaşçı”, “İkizler takımyıldızı” kelimesini çağrıştırmaktadır.

𐰏𐰏 (*pr*) – Üçüncü Kuva yazıtında geçmektedir . A. N. Bernştam, kendi deyimiyle “çok farazi” olarak, bir dikey çizgisi ve yan çentiği korunmuş olan Oş-Hon yazıtının ilk harfi gibi algılayarak kelimeyi *apar* diye okumuş, Avar etnik grup adıyla ilişkilendirmiştir.

Biz de dilin belirsiz olduğunu dikkate alarak ibarenin ilk 𐰃𐰑1 bölümünü Soğdca *parn-y* “dolu, tam” veya *parn* “mutluluk”, “Farn, mutluluk tanrıçası” kelimeleri ile özdeşleştirme kararını vermekteyiz. Bir sonraki *ri* 𐰃𐰑 işaretleri belirsizliğini korumaktadır. Kabın sahibinin veya ustanın adı olma ihtimali vardır. Soğd ad biliminde *Farn* ögesini bulunduran isimler mevcuttur. Örneğin, Çilhucra (Kırkhücre) belgesinde *Farnarç* adı geçmektedir [Livşits 2003: 77-88].

Fergana Epigrafisi: Genel Görüş. Fergana Vadisindeki Erken Orta Çağ dönemine ait epigrafik buluntular, şu an için kaplar, yüzükler ve madeni paralar üzerindeki otuz yazıyla temsil edilmektedir. Üzerinde tek, okunamayan run benzeri işaretler bulunduran çok sayıda seramik ürün dikkate alınırca yazıtların sayısı elliye kadar çıkarılabilir, ancak sonuncuları yalnızca paleografi açısından ilgi çekici olabilir. Yazıtlarda çeşitli yazılar kullanılmıştır ki bu, Fergana Vadisindeki karmaşık etnik ve dilsel durumu göstermektedir.

B. Matbobayev, Fergana'da aşağıdaki yazıtların kullanıldığını ileri sürmüştür:

- Fergana yazısı;
- Soğd yazısı;
- Türk runik yazısı [Matbobayev 2009: 339].

Araştırmacı, ilk gruba Semerkant Devlet Müsesinde korunan yüzük ve Andican'ın Zavrak yerleşim yerinde bulunan yazıtı dahil etmiştir. V. A. Livşits'in verdiği bilgilere göre yüzükte Soğd yazısının yerel değişkesi ile “Fergana Hükümdarı Çiş” yazılmış, dili de İran dillerinden, büyük bir ihtimalle Soğdcanın bir şivesi veya ona yakın bir ağızdır. Hükümdarın unvanı Aramice MLK ideogramı ile

gösterilmiştir ve $\gamma\delta$ şeklinde okunmalıdır; Hükümdarın adı olan $\check{c}\gamma\delta$, İranca $t\gamma\delta$ “Sirius yıldızı” kelimesinin değişkesidir; Kelime başındaki $\check{c} < t$ değişimi olayı, $*t$ 'nin ön damaksıllaşması olarak açıklanır. Arap kaynaklarında 719 olayları anlatılırken adı geçen Çaganıyan'ın sahibi ve aynı zamanda Toharistan Yabgusuna *Tek Gözlü Tiş* deniyordu [Gafurov 1989: 290].

Mantıklı olarak, ilk iki gruptaki yazıtlar bir gruba alınamaz mı sorusu ortaya çıkar. Erken Orta Çağ döneminde Fergana'da Soğdcanın aracılığı olmadan Arami kaynaklı bir alfabenin yayılması pek olası değildir. Ancak kapsamlı bir inceleme yapmadan böyle bir sonuç çıkarmaya acele etmemeliyiz.

Soğd yazısı örnekleri sırasında Kuva'da keşfedilen testi üzerindeki yazı ile Munçaktepe'de keşfedilen gümüş kap üzerindeki yazı bulunmaktadır.

Soğd harfleriyle mi yoksa runik harflerle mi yazıldığı tespit edilemeyen bir grup yazıt daha vardır. Bu “Fergana yazıtları” grubuna yanlılıkla runik harfli yazıt olarak sınıflandırılan Yangiobod nekropolünde elde edilen bir bulguyu dahil ediyoruz. Söz konusu buluntu üzerindeki işaretlerin Eski Türk runik harflerle olan benzerliği yanıltıcıdır. Buna yakın olan yazıtlar, Mıktı-kurgan yazıtı, Margelan'da bulunan ve az bilinen bir buluntu ve Bolo-Kala'daki ikinci bir yazıttır. A. N. Bernştam son yazıtı bir desen [Bernştam 1956: 58], İ. V. Kızlasov ise rakam işaretleri [Kızlasov 1994: 288] kabul etmiştir. B. Matboboyev, sıralanan yazıtların hepsini runik harfli yazıtlar sırasına dahil etmiştir.

Yukarıdaki anlatılanlardan Erken Orta Çağ Ferganasında Soğdcanın aracı olduğu Arami alfabesine kadar uzanan çeşitli yazı sistemlerinin bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Bu yazı sistemleri

bölgedeki farklı topluluklar tarafından kullanılmıştır, ancak nihayetinde runik ve Soğd yazıları üstünlük kazanmıştır. Bu durum, azınlıkların asimilasyonu, göç ve benzeri olaylarla ilişkili bazı demografik süreçlerden kaynaklanmış olabilir.

B. Matboboyev'in sınıflandırmasını düzeltmeye çalışacağız. Günlük yazılar için kullanılan aşağıdaki beş yazı türünü tanımlamamız için gerekçeler mevcuttur:

- Soğd yazısı;
- Fergana Arami yazısı;
- Fergana run benzeri yazı;
- runik yazı;
- Kuva'da bulunan tek yazıtın temsil ettiği Kuşan yazısı.

Bizi ilgilendiren Fergana'daki epigrafik yazıtların çoğunu oluşturan dördüncü gruptur.

Runik yazı, bir "millî" alfabe tasarımı mıdır? Fergana'da bulunan runik harfli yazıtları deşifre ederken ortaya çıkan başlıca zorluk olarak genelde yazıtların kısalığı belirtilir. Yukarıda biz ayrıca aynı işaret veya kombinasyonların tekrar edilmesi konusuna da dikkatleri çektik ki sorunu çözmeye yardımcı olması gerekirken fiilen aşılmasız zorluklara yol açan bir durumdur. Bilindiği gibi Eski Türkçenin ünlü sistemi kalın (*a, ı, u, o*) ve ince (*ä, i, ü, ö*) ünlülerden oluşur. Alfabede bir dizi işaretlerin art (kalın) ve ön (ince) olmak üzere iki biçimi mevcuttur. Böyle bir sistem Türk dillerinde ünlü uyumunu mükemmel olarak yansıtmaktadır.

Fakat Fergana'daki runik harfli yazıtlarda çift ünsüzlerin sadece biri kullanılmıştır. Örneğin, *r* sesinin sadece kalın **𐰽** biçimi mevcut olup ince **𐰾** biçimi kaydedilmemiştir; *l* sesinin sadece kalın **𐰽**; *s* sesinin ise tam tersine sadece ince **𐰽** (başka bir şeyi, örneğin rakamı

karşılıyan bir çizgi değilse) biçimleri bulunmaktadır. Anlatılanlar tabloda gösterilmektedir¹.

Tablo 1.

No	Fergana yazıtlarında	Orhun yazıtlarında	Transliterasyon
1.	ƒ	ʏ/ɥ	k^1-k^2
2.	ɥ	ɥ/ʏ	r^1-r^2
3.	λ	λ	č
4.	1	1	p
5.	ʎ	ʎ/ʏ	l^1-l^2
6.	ʂ	ʂ/ɻ	s^2-s^2
7.	ɣ	ɣ/ʁ	b^1-b^2
8.	)	ɟ/ɥ'	n^1-n^2

Sıralanan işaretler, Fergana yazıtlarının iki veya daha fazlasında geçen, daha çok kullanılan işaretlerdir. İşaretlerin hepsi şüphesiz runiktir ve runik alfabenin Orhun ve Yenisey değişkelerinde eş değerleri bulunmaktadır. Ayrıca bu işaretlerin s hariç Soğd alfabesinde prototipleri mevcuttur ki bu durum runik yazının kökenine yeni bir bakış atmamız gerektiğinin işaretidir.

¹ Fergana runik harflerinin biçimleri, A. Malikov'un çiziminden; Soğd harflerinin biçimleri, F. Maksudov ve G. Babayar'ın "Eski Türk Yazısının Menşei Üzerine Bazı Düşünceler" çalışmasından alınmıştır.

Tablo 2.

No	Fergana yazıtlarında	Orhun alfabetesi	Soğd alfabetesi	Transliterasyon
1.	𐰇, 𐰈	𐰇	𐰇	a/ä
2.	𐰉	𐰉	𐰉	ı/i
3.	𐰊	𐰊	𐰊	u/o
4.	𐰋	𐰋	𐰋	k ^l
5.	𐰌	𐰌	𐰌	r ^l
6.	𐰍	𐰍	𐰍	č
7.	𐰎	𐰎	𐰎	p
8.	𐰏	𐰏	𐰏	l ^l
9.	𐰐	𐰐	𐰐	b ^l
10.	𐰑	𐰑	𐰑	n ^l

Şu iki olası açıklamadan biri yapılabilir:

- Runik yazının Fergana değişkesi, kalınlık ve inceliğe göre eşleri bulunmayan yalın ünlülü bir dil için kullanılmıştır. Bu tür varsayımlar, runik harfli Fergana yazıtlarının incelenmesinin daha başlarında dile getirilmişti: “Bolo-Kala ve Kafir-Kala yazıtlarını yayımlayan İsfara bölgesi araştırmacıları, yazıtların sayıca az olduğuna dikkatleri çekmişler ve runik harflerle Eski Türkçe değil, Eski Farsçanın kaydedilmiş ve kelime alış verişi söz konusu olabileceğini belirtmişlerdir [Bulatova 1965: 62];

- Fergana'da Eski Farsçayı kaydetmek için başka yazı sistemleri de bulunduğu yazıtların Eski Türkçe olduğu görüşünü

savunuyoruz. Bu görüşümüz doğru ise ünsüz harflerin sert ve yumuşak telaffuz seçeneklerini yansıtmadığı sonucu ortaya çıkar. Aksi takdirde, yazıtların yazarlarının ön damak ünsüzlerinin hemen hemen hiç kullanılmadığı, kimsenin anlamayacağı karmaşık ifadeler çizdiklerini varsaymamız gerekir.

Runik alfabenin Fergana değişkesinin nispeten basit oluşu, daha az sayıda harf bulundurması, bazı paleografik özellikleri, her şeyden önce Soğd alfabesine gözle görülür şekilde yakın oluşu, bu yazıtların Orhun ve Yenisey yazıtlarına göre daha eski olduğuna tanıklık etmektedir. Görünüşe göre bu yazının ortaya çıktığı ve ilk yayıldığı bölge Fergana ve komşu bölgelerdir. Bu yazının baştan Türkçe için amaçlanmış olması da şart değildir, Türkler yazıyı daha sonra benimsemiş olabilirler. Her hâlükârda yazı daha sonra doğuya ve kuzeydoğuya yayılarak Türkçe metinleri kaydetmenin ana aracı hâline gelmiştir. Gelişimin ilk aşamasında yazı, Eski Türkçenin fonetik özelliklerini yansıtmamış, ancak daha sonra S. G. Klyaştorıny'ın zekice belirttiği gibi “mevcut çizim araçları stoku esasında” geliştirilmiştir [Guzev, Klyaştorıny 2009: 157]. V. G. Guzev ve S. G. Klyaştorıny Eski Türk, Germen, İskandinav runlarında bazıları için varsayımsal olarak Soğd prototiplerinin de tespit edildiği ortak 16 işaretin ϵ , $\times$, l , γ , $\downarrow$, $\exists$, $\#$, M , α , λ , ∞ , $\downarrow$, λ , 1 , $>$ bulunduğunu belirtmişlerdir. Eski Türklerin sözcükleri kaydetmenin proto-runik nitelikte bir yöntemini biliyor olmaları ve bu yöntemin Soğd kökenli işaretlerle birleştirilmesi sonucunda Orhun-Yenisey olarak bilinen bir yazı sisteminin oluşturulmuş olması da muhtemeldir.

Böyle gelenekselci bir kavramı savunarak iyi bilinen paradoksa tutsak düşme riskini alıyoruz: “Daha V. Thomsen’in runik harfli Eski

Türk yazıtları üzerindeki çalışmalarında gözlemlenen çelişki sonraki birtakım araştırmacılarda da açıkça görülür. Bir yanda Türk runik yazısının yabancı kaynağını bulma isteği..., diğer yanda bazı ünsüz işaretlerin resim kökenli olduğuna dair inanç” [Guzev, Klyaştorıny 2009: 149]. Ancak yazarlar, rastgele tesadüfler ile doğrudan benzeşimler arasında bir tür bağıntı olması gerektiğini unutmuslardır. Hiçbir zaman Eski Türk runik alfabesinin oluşum aşamalarından biri olarak değerlendirilmeyen Fergana runik yazısı, çelişkileri bir nebze de olsa gidermektedir. Soğdca ile Eski Türkçe arasında köprü görevi gören yazının Fergana runik yazısı olması çok muhtemeldir. Hatta bu yazının doğasının bazı hatlarını bile ayırt edebilirsiniz. Art damak ünsüzlerini iletmek için kullanılan ünsüz harfler çoğunlukla Soğd alfabesine dayanırken, bu harflerin ön damak çiftlerinin doğası piktografiktir [Maksudov, Babayar 2010: 485-488]. $y^l - \mathbf{D} < ay$ işareti istisnadır. Art ve ön damak ünsüzleri için çiftler oluşturulduktan sonra ligatürler ve ideografiler kullanılmaya başlamıştır. Bir tek $iç/çi$ $\mathbf{Y}$ yazım birimi, bu işarete Kuva yazıtlarından birinde rastlanıldığından daha eski dönemlerde oluşturulmuştur. Issık yazısından belli benzer işaret, Kuva'da bulunan Kuşan yazısında görülmüştür $\uparrow$.

Elbette böylece tüm sorunlar çözüme kavuşmuyor. Daha Fergana yazısına özgü bazı runların yapısını anlamak gerekmektedir: η $\mathbf{Y}$ işareti çok kez tekrar edilmekte; Kuva yazıtının ikinci işareti $\mathbf{Y}$, N. Rahmonov'un söylediklerine göre $\mathbf{S}$ sesini karşılamaktadır [Rahmonov, Matboboyev 2002: 17]. Bunların dışında bazı gerekçeler sunulmadan bakış açımızın doğrulanması mümkün olmayan detaylar da vardır. Demek istediğimiz, Fergana'daki runik yazıtların zaman içindeki bir siyasi durumla ilgili tek bireşim olarak

düşünülemeyeceğidir. Runik harfli yazıtların dil verilerinin incelenmesi, belirli yazıt grupları arasında işaretlerin çizimi, kullanılan runların sayısı ve çeşitliliği, yazının kendine özgü özelliği gibi ayrıntılara kadar uzanan belirgin farklılıkları olduğunu ve bunların yazıtların anlamlandırılmasını doğrudan etkilediğini göstermektedir. Bunu sadece bir zaman çerçevesine göre yorumlama taraftarı değiliz. Fergana'daki runik harfli yazıt grupları arasındaki farklılıkların aynı zamanda yazının aşamalı evrimini de yansıtmaları gerektiğini düşünüyoruz.

Fergana runik yazısının varlığının zamansal ve paleografik etkenlere dayanan üç aşamasının bulunduğunu sanıyoruz:

- Eski (arkaik) aşama. Lumbitepe yazıtı ve bazı sorularla Aktepe yazıtıyla temsil edilen aşamadır. Klyāštornıy'ın VI-VII. veya V. yüzyıla ait olduğunu belirttiği, Kızlasov'un ise bir resim, desen veya bir sembol kabul ettiği [Kızlasov 1994: 288] Mug-Hon'da bulunan bronz yüzükteki yazıtı da belki bu gruba dahil edebiliriz.

Bu aşama, $\aleph$ (*m*) işaretinin arkaik çizimi ile karakterize edilir. Daha önceki çalışmalarımızda bu işarete *n* ve *ç* seslerinin yansıdığına dair görüş belirtmiştik [Asanov 2013: 84-94]. Şimdi ise işaretin Soğd alfabesinin $\aleph$ işaretiyle benzerliğini koruyan $\aleph$ işaretinin arkaik biçimi olduğunu düşünüyoruz. Böyle düşünmemize neden olan $\aleph$ biçiminin bu gruptaki ikinci yazıtta da kaydedilmiş olmasıdır. İşaretin evrimi şöyle gerçekleşmiştir: $\aleph > \aleph > \aleph > \aleph > \aleph$.

k $\aleph$ Lumbitepe yazıtında iki defa görülmektedir. Arkaik $\aleph$ biçimi de kullanılmıştır. Geriye kalan runlar genel işaretlerdir.

Fergana runik harflerinin bu gelişim aşamasını belirlemede sorun teşkil eden, Aktepe yazıtının geç döneme tarihlendirilmesi (VIII.

yüzyılın başı) ve bir sonraki aşamadaki yazıtlarda **»** işaretinin bulunmamasıdır. Bu nedenle elimizdeki tek sağlam gösterge şimdilik **ŷ** paleografisidir.

- Geçiş veya deneysel yazı aşaması. Kafır-Kala, Kızıl-Pilav, Oş-Hon, Kuva, Köktaş nekropolü yazıtları ile Bolo-Kala'da bulunan ilk yazıtla temsil edilir. Bu aşamada harflerin biçimleri Orhun ve Yenisey harflerine oldukça yaklaşılmaya başlamıştır, ancak bu harflerin sayısı sınırlıdır. Soğd prototipleri olmayan **Υ**, **ϑ** ve **ϕ** işaretleri kaydedilmiştir.

- Klasik yazı aşaması. Örneklerini Şurabaşat, Şamirzatepe yazıtları ile Munçaktepe'de keşfedilen iki yazıt (testi parçası ve sikke) oluşturur. Runların biçimleri Talas, Orhun ve Yenisey runik yazılarındaki eş değerleriyle hemen hemen aynıdır; Şamirzatepe yazıtında geçen **»**, Tonyukuk abidesinde kullanılan **»** işaretine denk gelmektedir. Aynı yazıtta J. Harmatta'nın Yenisey yazısında ters biçimde kullanılan **»** (*q*) olarak kaydettiği **h** işareti görülmektedir.

Arkaik ve geçiş aşaması yazıtlarında rastlanmayan yazım birimleri: **š** **ŷ** (Şamirzatepe), **d²** **×** (Şurabaşat), **y¹** **D** (Munçaktepe 1), **nt** **⊕**, **ny** **⊗**, **r²** **Υ**, **ə** **Χ**, **d¹** **⊖** (Munçaktepe 2). Runik yazının Talas değişkesi, kısmen de Yenisey değişkesi eğilimli klasik bir Eski Türk runik alfabesi olduğuna şüphe yoktur: çift ünsüz yazım birimleri, ligatürler, harfleri bitişirme uzantıları, hatta V. Thomsen'e göre kapalı e sesini karşılayan tipik Yenisey işareti **Χ**.

Son gruptaki yazıtların yazının sadece yerel geleneklere dayalı gelişimini yansıtmadığı unutulmamalıdır. Bunlarda piktografik göçebe geleneğinin içerilmiş veya özümsemiş olması büyük bir olasılıktır. Türklerin, nihayetinde daha önce bahsedilen piktografik

yazım birimleriyle birlikte runik alfabeye kaynak olan Soğd alfabesi veya bu alfabenin türleriyle Fergana Vadisi de dahil Orta Asya'nın kuzeydoğu bölgelerinde tanışmış olmaları muhtemeldir. Sonuç olarak yazıtların içeriği de değişir: Bu yazıtlarda artık günlük notlar değil, soyluların isimleri ve unvanları veya buna benzer bir şeyler kaydedilmiş olmalıdır.

Bunun kesinlikle yeni bir görüş olmadığını hatırlatmamıza gerek yoktur. 50'li yılların sonlarında. S. V. Kiselyov, Yedisu'yu (Semireçye) Eski Türk runik yazısının anavatanı olarak görmüştür: "Harezmi ile bağlantılı, büyük ölçüde Soğdluların kolonisi olan ve aynı zamanda VI-VII. yüzyıllarda Batı Tu-gyuların işgal ettikleri Semireçye'nin, Aramice alfabesinden Türk diline uyarlanan runik yazının ilk kez kullanıldığı yer olma ihtimali çok yüksektir." [Kiselyov 1954: 610]. Yu. A. Zadneprovskiy de şunları eklemiştir: "Fergana'da çok sayıda epigrafik buluntunun keşfedilmiş olması dikkate alındığında sadece Semireçye'nin değil, Fergana başta olmak üzere diğer komşu bölgelerin de Eski Türk yazısı tarihinde önemli rol üstlendiği varsayılabilir." [Zadneprovskiy 1967: 274].

Alfabe, aşamalı olarak farklı zaman dilimlerinde farklı bölgelerde gelişmiştir. Kısa zaman önce R. Alimov, runik alfabenin Talas değişkesinin Orhun ve Yenisey değişkesi kadar zor olmadığına, bu değişkede çoğu ligatür ve ideogramların bulunmadığına dikkatleri çekmiştir [Rysbek Alimov 2014: 19]. Fergana yazıtlarının Talas ve Koçkor yazıtlarıyla karşılaştırmalı olarak incelenmesi, bu yazıtlarda kullanılan harfler arasındaki bağlantıyla ilgili soruyu cevaplandırması gerekir.

Runik harfli Fergana yazıtlarının ait oldukları dönemlere ilişkin sorun hâlâ çözülmüş değildir. Sadece iki yazıt için kesin

tarihlendirme yapılabilmektedir. Arkeolog V. A. Bulatova, Kuva'da keşfettiği yazıtın tüm buluntularla birlikte VII. yüzyıla ait olduğunu belirtmiştir [Bulatova 1965: 62]. Aktepe yazıtı, 700-710 yılları hüküm süren Soğd hükümdarı Tarhun'un (*t'rxwn*) sikkesiyle birlikte bulunmuştur. Geriye kalan epigrafik buluntular için yaklaşık dönemler ileri sürülmüştür.

Kesin zamanı belirleyecek herhangi bir aracımız olmamakla birlikte Fergana yazısının yukarıda belirttiğimiz üç gelişim aşaması için aşağıdaki tarihleri sunuyoruz:

- İlk arkaik aşama VI. yüzyılın ikinci yarısı olarak tarihlendirilebilir. Bu dönem, Ak Hunlarla savaş sırasında Türklerin Orta Asya'nın derinliklerine geçtikleri ve Soğdlularla yakın ilişkilerinin yazılı kaynaklarla da belgelendiği bir dönemdir.

- İkinci aşama, VII. yüzyılın tamamını kapsar.

- Üçüncü, klasik aşama VIII. yüzyıla denk gelir. Runik yazının daha sonraları, IX. yüzyılda da kullanılmaya devam etmiş olma ihtimali vardır. Söz gelimi A. N. Bernştam, Farhadstroy buluntusundaki yazıda Arap harflerini fark edince buluntu için belirtilen dönemi değiştirmek gerektiğini söylemiştir.

Yazıtların okunması. Şimdi incelememizin son konusu olarak dil sorununa değinmek isteriz. İlk ve üçüncü gruptaki yazıtların Eski Türk dili üzerinden kolaylıkla okunabilmesi ilgi çekicidir; en azından önerilen okuyuşlar bize oldukça başarılı görünmektedir. Yukarıda bahsini ettiğimiz çeşitli yazıtlarda tekrarlanan katı harf dizilişleri, onların sabit kombinasyonları ve tatmin edici okunma önerilerinin yapılmış olmaması gibi tüm hususlar, esasen ikinci gruptaki yazıtlarla ilgilidir. Durumun böylesi bazı soruların oluşmasına neden olmaktadır. Tespit ettiğimiz ilk iki gruba dahil

runik harfli yazıtlar, aynı dönemde iki farklı dilde kaydedilmiş metinler olabilir mi? Yoksa zorluklar yazıtların iyi korunmamış olmasından mı kaynaklanmakta? Bu soruları bilgilerimizin mevcut durumu kapsamında cevaplandırmak mümkün değildir. Yine de ikinci gruptaki yazıtların Eski Türk dili üzerinden deşifre edilme versiyonlarını ele almaya çalışalım ve onların ne kadar kabul edilebilir olduğunu değerlendirelim.

Varsayımlar ve tutarsızlıklar içinde kaybolmamak adına başı ve sonu olmayan veya birkaç kesik kelime ve ifadeden oluşan, temelde okunamayan Kafir-Kala, Bolo-Kala, Oş-Hon yazıtları ile Kuva'daki ilk yazıtı değerlendirme dışında bırakacağız. Metinleri tam korunmuş olan veya kopuk parçaları kolayca onarılabilen yazıtlar üzerinde duracağız.

Kızıl-Pilav yazıtı, daha uzunca bir yazının sonundan ibaret olduğundan değerlendirilebilecek yazıtlardan değilmiş gibi durmaktadır. A. N. Bernştam ibarenin transliterasyonunu *krpñč* 𐰽𐰺𐰸𐰾 şeklinde yapmıştır. Araştırmacı, üstelik ilk *k* 𐰽 rununu daha sonra işaretlerle birlikte okunamayacağını ileri sürerek korunmamış sözcüğün sonu kabul etmiştir [Bernştam 1956: 56]. Burada bilim adamı, yazıtın Eski Türk runik yazısının klasik biçimini yansıttığına inanarak kendini bir çıkmaza sürüklemiştir. Biz ise burada daha farklı bir tablo görmekteyiz. r^2 𐰽 işareti, muhtemelen henüz yoktu veya bu yazı sisteminde kullanılmıyordu. Burada s^2 𐰽 ve r^l 𐰾 runlarının bir kelimenin başını ve sonunu oluşturduğu Padayatag yazıtını hatırlamak gerekir. Diğer tüm runlar, 𐰽 ile birlikte tamamen kullanılabilir.

Runların tek bir kelimeyi oluşturduğunu düşünmekteyiz. A. N. Bernştam'ın η olarak verdiği sondan bir önceki işaret, bize göre hafif

biçim değiştirmiş *ı/i* † işaretidir. Böylece kelimenin transliterasyonunu *krpič* şeklinde yapıp Eski Türkçede yalnızca “kerpiç” anlamına gelen *kerpič/kärpič* olarak anlamlandırabiliriz.

Arkeolog G. P. İvanov’un keşfettiği ikinci Kuva yazıtı için üç çeviri önerisi yapılmıştır. G. P. İvanov’un kendisi ibareyi *aŋa aš alıŋ* “ona aş alın” diye okumuştur. N. Rahmonov ve B. Matboboyev, İvanov’un okuyuşunu biraz düzelterek *aŋ aš alıŋ* “kuşlar için aş alın” [Rahmonov, Matboboyev 2002: 17] demişlerdir. Bizce A. Kubatin ve G. Babayar tarafından yapılan *aŋa ašalıŋ* “ondan/buradan (bu kaptan) besleniyoruz” çevirisi daha mantıklıdır [Kubatin 2010: 464]. Her hâlükârda yazının genel içeriği şüphe bırakmamakta, öneriler birbirine çok yakındır.

Kuva’da bulunan üçüncü yazıtı okuma denemesi N. Rahmonov tarafından yapılmıştır. Araştırmacı, metni *ač aparı aralı as* “Aç yakınındaki Aparı adası büyük” diye okumuştur. Bu öneri, çok zorlama bir öneri olmuştur. Türkolog, ilk işareti Y olarak görerek Dîvânu Lugâti't-Türk'te geçen Uj (günümüzdeki Oş) şehri ile muğlak bir şekilde ilişkilendirdiği bir Aç şehri olarak vermiştir. Aparı adası adının oluşturulmuş olması daha da şüpheli görünmektedir. N. Rahmonov ve B. Matboboyev’in söylediklerine göre Seyhun’daki adalardan biri bu adı taşımıştır. Araştırmacılar, sonraki üç işareti iyelik ekli *aralı* “adası” şeklinde okuyarak önerilerini pekiştirmişlerdir. Ancak adı hiçbir yazılı kaynakta geçmeyen bir adanın Aç şehri ile ne gibi ilişkisi olabileceği anlaşılmamaktadır.

Geriye kalan iki işareten biri I *as* olarak okunup “büyük” olarak çevirilmiştir. Son işaret de “Türk çevresinde yaygın kullanılan büyümlü bir işaret” diye açıklanmıştır [Rahmonov, Matboboyev 2010:

18-19]. Önerilerin hiçbirinin ciddi bir gerekçesi bulunmamaktadır. Elimizdeki kaynaklarda “büyük” anlamına gelen *as* kelimesi bulunmamıştır. Bize göre son işaret $\mathfrak{d}$ b^2 $\mathfrak{s}$ işaretidir. A. Kubatin’in doğru belirttiği gibi *ač* kökü için beklenen biçim *ič/či* Υ , değil $\check{c}$ $\mathfrak{A}$ ’dır.

Yazının Eski Türk dilinde yazılmamış olma ihtimali vardır. Yazıyı hem Eski Türkçe hem de Soğdca üzerinden okumayı denedik. Olumlu sonuçlardan bahsetmek için henüz erkendir. Yazının ikinci *a/ä* $\mathfrak{J}$ kısmından ayrılan ilk $\mathfrak{T}\mathfrak{H}\mathfrak{I}\mathfrak{Y}$ kısmını Türkçe *ičip arı* “içip arın” şeklinde okumak mümkündür ki temenni için uygun bir ifadedir.

N. Rahmonov ve B. Matboboyev’in broşüründe Fergana seramikleri üzerindeki birkaç kısa yazının çizimleri de verilmiştir. Ancak açıklamalar kısmında onların Padayatag buluntuları olduğu belirtilmiş [Rahmonov, Matboboyev 2002: 23-24], okunuşlarıyla ilgili görüşler sunulmamıştır. Araştırmacılar, bu yazıları belirli bir anlamı olmayan ayrı harfler olarak görmüş olmalıydılar. S. G. Klyaçornıy, Köktaş nekropolünde bulunan ve bir kısmı kendisine G. P. İvanov tarafından tanıtılan buluntular hakkında da aynı kararı vermiştir. Ancak N. Rahmonov ve B. Matboboyev tarafından yayımlanan iki seramik üzerindeki yazıyı Eski Türkçe okumak mümkündür. Adları geçen araştırmacıların yazıtta Eski Türkçe metni görememelerinin nedeni, Kuva yazıtındaki üç işaretin baş aşağı sunulduğundan kaynaklanmış olmalıdır.

Köktaş testisinin yan kısmında $\mathfrak{M}\mathfrak{Y}$ yazısı bulunmaktadır. G. Babayar, ilk $\mathfrak{M}$ işaretinde $\mathfrak{g}$ $\mathfrak{Y}$ sesini görmüş, *arığ* “arı, temiz” olarak okumuştur [Kubatin 2010: 465].

Kuva'da bulunan kısa yazısı da tek kelimedenden ibaret olmalıdır. Biri *al ič* “al, iç” (G. Babayar) ve *alıŋ* “alın” (A. Kubatin) olmak üzere iki okuma önerisi sunulmuştur [Kubatin 2010: 465]. Son işaret daha çok *č* işaretinin çizimine benzemektedir. Ancak A. Kubatin'in belirttiği ve yukarıda ele alınan üçüncü Kuva yazıtında da doğrulandığı gibi *ič* fiili genelde, Fergana yazıtında mevcut *ič/či* işaretiyle verilmektedir. İşaretleri *alıč* “mutluluk, mutlu kısmet” olarak okumak daha doğru olacaktır. Kelime, Abakan Nehri vadisi yazıtında geçmektedir [Nadelyayev, Nasilov, Tenişev, Şçerbak 1969: 35].

Geriye kalan yazıtlar parçalar hâlinde ve kopuk olduğundan çözümlenmek mümkün olmamaktadır. Okunabilir yazıtlara ortak eksiklik de yazıtların kısalığıdır. Az sayıda harften oluşan kısa epigrafik yazıtlar genellikle birkaç dil üzerinden ve çeşitli versiyonlarda okunabilir. Benzer nitelikteki bazı yazıtların birkaç kez tercüme edildiği ve her seferinde dışarıdan başarılı görüldüğüne dair iyi bilinen emsaller vardır. İnsan gırtlığının telaffuz edebileceği çok az ses vardır, belirli dillerde seslerin tümü kullanılmaz ve hatta kullanılanları sınırlıdır. Ünlülerde olmasa da, eski yazıtların çoğunda kaydedilen köklerin ünsüzlerinin tesadüfü veya denk gelmesi, yalnızca farklı sistemler kullanan komşu diller için değil, tamamen farklı bölgelerde oluşmuş olanlar için de pekâlâ beklenen bir durumdur. Eski yazıtların çoğunda en azından kelimelerin ve cümlelerin sınırlarını gösteren noktalama işaretlerinin bulunmayışı da durumu zorlaştıran etkenlerdendir. Bulduğumuz durumda, Fergana'da Türkçe dışında yaşamış olan diğer eski diller üzerinden okuma denemeleri bulunmadığından sabitlik olmasa da önerilen seçeneklerle yetinmek zorundayız.

Sonuç. VI-VIII. yüzyıllarda Fergana Vadisinde birkaç dilsel ve kültürel topluluk yaşamıştır. Bu topluluklar günlük ihtiyaçları için Soğdcanın aracılığıyla Arami alfabesini temel alan farklı alfabeler (beş tanesini saydık) kullanmışlardır. Runik yazı, yavaş yavaş diğerlerinin yerini almıştır ve bu durum, belirli dilsel ve etnogenetik süreçlerin bir yankısı olarak değerlendirilebilir.

Fergana'da kullanılan runik yazı, kısa ve özlü anlatım için uyarlanmış Arami kökenli harflerden ve birkaç piktografik işaretlerden oluşmuştur. Ünlüler başta olmak üzere bazı harflerin Arami harfleriyle benzerliği sadece bir tesadüf olabileceğinin altını çizmek isteriz. Fergana ve civar bölgelerde Türkler bu yazıyla tanışmışlar ve bu yazının imkânlarını kullanarak zamanla kendilerinin piktografı, damga veya diğer çizim araçlarıyla birleştirerek runik alfabeyi oluşturmuşlardır. Fergana runik yazısı ilk başlarda Türk dili için kullanılmamış olabilir. Ayrıca runik harfli en eski Fergana yazıtlarının bu yazının Türk ağızlarından biri için denenme aşamasını yansıtmaya ihtimali de mevcuttur.

Runik harfli Fergana yazıtları, paleografik özellikleri bakımından bu yazının üç gelişim aşamasını yansıtmaya uygun şekilde üç gruba ayrılmaktadır. İkinci gruba dahil olan yazıtların deşifre edilmesinde belirli zorluklar söz konusudur. Bu yazıtların başka dilde veya standart olmayan Eski Türkçede yazılmış olması muhtemeldir. Diğer iki gruptaki yazıtların tatmin edici Türkçe çevirileri yapılmıştır.

Araştırmacıların runik harfli Türk yazıtları sırasına kattıkları bazı epigrafik buluntular, Türklere ait olmayıp farklı yazı sistemlerinin örneklerini temsil etmektedir.

Kaynakça

1. Asanov E. Paleografiya Runiçeskih Nadpisey Uzbekistana. [Асанов Э. (2013) Палеография рунических надписей Узбекистана. *Türkoloji üzerine araştırmalar*, 8, 84-94.]. 2013.
2. Bernštam A. N. Drevnetyurksiye Runiçeskiye Nadpisi İz Ferganıy. *Epigrafika Vostoka*. [Бернштам А. Н. (1956) Древнетюркские рунические надписи из Ферганы. *Эпиграфика Востока*, 11, 54-58.]. 1956.
3. Bulatova V. A. Runiçeskaya Nadpis' İz Ferganıy. *Obşçestvenniye Nauki v Uzbekistane*. [Булатова В. А. (1965) Руническая надпись из Ферганы. *Общественные науки в Узбекистане*, 8, 60-62.]. 1965.
4. Vinogradnikova S. P. Sogdiyskiy Yazık. *Yazıkı Mira. İranskiye Yazıkı. III. Vostoçnoiranskiye Yazıkı*. (V. n. Yartseva, V. M. Solntsev, N. İ. Tolstoy). [Виноградникова С. П. (2000) Согдийский язык. В: *Языки мира. Иранские языки. III. Восточноиранские языки* (В. Н. Ярцева, В. М. Солнцев, Н. И. Толстой), С. 58-95, Москва: Индрик.]. Moskova, 2000.
5. Gafurov B. G. *Taciki. Kniga I. Vtoroye İzdaniye*. [Гафуров Б. Г. (1989) *Таджики. Книга 1. Второе издание*. Душанбе: Ирфон.]. Duşanbe, 1989.
6. Guzev V. V., Klyaştorniy S. G. Drevnyaya Pis'mennost' Velikoy Stepi. *Tyurkologičeskiy Sbornik 2007-2008*. [Гузев В. В., Кляшторный С. Г. (2009) Древняя письменность Великой степи. В: *Тюркологический сборник 2007-2008*, С. 146-176, Москва: Восточная литература.].
7. Zadneprovskiy Yu. A. Tyurkskiye Pamyatniki v Fergane. *Sovetskaya Arheologiya*. [Заднепровский Ю. А. (1967) Тюркские памятники в Фергане. *Советская археология*, 1, 270-274.]. 1967.
8. Kiselyov S. V. *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*. [Киселев С. В. (1951) *Древняя история Южной Сибири*. Москва: Изд. АН СССР.]. Moskova, 1951.
9. Kormuşin İ. V. *Drevniye Tyurkskiye Yazıkı. Uçebnoye Posobiye*. [Кормушин И. В. (2004) *Древние тюркские языки. Учебное пособие*. Абакан: ХакасГУ им. Н. Ф. Катанова.]. Abakan, 2004.
10. Kızlasov İ. V. *Runiçeskiye Pis'mennosti Yevraziyskiy Stepey*. [Кызласов И. В. (1994) *Рунические письменности Евразийских степей*. Москва: Восточная литература.]. Moskova, 1994.

11. Livşits V. A. Sogdiyskiye Dokumenty İz Zamka Çil'hucra. *Scripta Gregoriana. Sbornik v Čest' Semidesyatiletiya Akademika G. M. Bongard-Levina*. [Лившиц В. А. (2003) Согдийские документы из замка Чильхужра. В: *Scripta Gregoriana. Сборник в честь семидесятилетия академика Г. М. Бонгард-Левина*, С. 77-89, Москва: Восточная литература.]. Moskova, 2003

12. Matboboyev B. H. *Kadimgi Farğonaning İlk Öрта Asrlar Davri Madaniyati (V-VIII Asrlar Arheologik Manbalarining Tarihiy Tahlili Asosida)*. *Tarih Fanlari Doktoru İlmiy Darajasini Oliš Uçun Yozilgan Dissertatsiya*. [Матбобоев Б. Х. (2009) *Қадимги Фарғонанинг ilk ўрта асрлар даври маданияти (V-VIII асрлар археологик манбаларининг тарихий таҳлили асосида)*. *Тарих фанлари доктори илмий даражасини олиши учун ёзилган диссертация*. Самарқанд: Я. Фуломов номли Археология институти.]. Semerkant, 2009.

13. Nadelyayev V. M., Nasilov D. M., Tenişev E. R., Şçerbak A. M. (red.). *Drevnetyurkskiy Slovar'*. [Наделяев В. М., Насилов Д. М., Тенишев Э. Р., Щербак А. М. (ред.) (1969) *Древнетюркский словарь*. Санкт-Петербург: Наука.]. St. Petersburg, 1969.

14. Rahmonov N., Matboboyev B. H. *Özbekistonning Köhna Turkiy-Run Yozuvlari*. [Рахмонов Н., Матбобоев Б. Х. (2002) *Ўзбекистоннинг кўхна туркий-рун ёзувлари*. Тошкент: Фан.]. Taşkent, 2002.

15. Sodikov K. *Kök Turk Bitiglari: Matn Va Uning Tarihiy Talkini*. [Содиқов Қ. (2004) *Кўк турк битиглари: матн ва унинг тарихий талқини*. Тошкент: Тошкент Давлат шарқшунослик институти.]. Taşkent, 2004.

16. Janos Harmatta (1988) *Doğu Avrupa'da Türk Oyma Yazılı Kitabeler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi.

17. Kubatin A. (2010) *Özbekistan'da Bulunan Bazı Eski Türk Yazılar Üzerine. Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı. (720-2010), 3-5 Aralık, 2010. İstanbul, 2011. Bildiriler*. s. 459-471.

18. Maksudov F., Babayar G. (2010) *Eski Türk Yazısının Menşei Üzerine Bazı Düşünceler. Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı. (720-2010), 3-5 Aralık, 2010. İstanbul, 2011. Bildiriler*. s. 473-488.

19. Rysbek Alimov (2014) *Tanrı Dağı Yazıtları. Eski Türk Runik Yazıtları Üzerine Bir İnceleme*. Konya: Şelale Ofset.

Teknik Editör
Jandos Badeluli

ULUSLARARASI TÜRK AKADEMİSİ
Kazakistan, Astana, E-179 sokağı, Diplomatik Site, konut No 32
www.twesco.org

ULUSLARARASI ORTA ASYA ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
Özbekistan, Semerkant, Universitetskiy Bulvar, 19
www.unesco-iicas.org

TÜRK
AKADEMİSİ

ULUSLARARASI ORTA ASYA
ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ